

DAMAGE BOOK

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192135

UNIVERSAL
LIBRARY



INDIAN PRESS

श्री. महापुरुष ब्रह्मेन्द्रस्वामी

CHENNAI

श्री
महापुरुष
ब्रह्मेन्द्रस्वामी धावडशीकर.

(चरित्र व पत्रव्यवहार.)

सत्पुरुषकथा अद्भुत रसदा ह्यणतों हिलाच सुरभी मी ।
—मोरोपंत.

हा ग्रंथ
दत्तात्रय बळवंत पारसनीस

ह्यांनीं तयार केला;

तो

मुंबई येथें

“निर्णयसागर” छापखान्यांत छापिला.

प्रकाशकः—

बाबाजी सखाराम आणि कंपनी

युसफ बिलिङ्गज, मुंबई.

किंमत २॥ रुपये.

(हें पुस्तक इ० स० १८६७ च्या २५ व्या आक्टाप्रमाणें नोंदवून
ग्रंथकर्त्यानें सर्व हक्क आपले खाधीन ठेविले आहेत.)

पुणें येथील
डेक्कन व्हर्न्याक्युलर ट्रान्स्लेशन सोसायटी
ह्या संस्थेच्या विद्यमानें
कै० रा. ब. सरदार गोपाळराव हरि देशमुख
ह्यांचें स्मारक.



जन्म:—इ० स० १८२३. मृत्यु:—इ० स० १८९२.

अभंग.

हरीभक्ति करी जन तारावया । स्वधर्मा विलया जाऊं नेदी ॥
जाऊं नेदी भक्ती जाऊं नेदी ज्ञान । अनुत्तर्पी मन निरंतर ॥
निरंतर भाव सगुणीं भजन । येणे बहु जन उद्धरती ॥
उद्धरती जन करितां साधन । क्रियेचें बंधन आचरतां ॥
आचरतां साधू जना होय बोधू । लागतसे वेधू भक्तीभावे ॥
भक्तिभावे देव-प्रतिष्ठा पूजन । कथा निरूपण महोत्साव ॥
महोत्साव साधू भक्तीचें लक्षण । करी तिर्थाटन आदरेंसी ॥
आदरेंसी विधी कर्णे उपाधी । लोकांतें सदबुद्धी लागावया ॥
लोकाचार करी तो जना उद्धरी । ज्ञाता अनाचारी कामा नये ॥
क्रियावंत साधू विरक्त विवेकी । तोचि तो लौकिकीं मान्य आहे ॥

रामदास.

प्रस्तावना.

श्रीमत् परमहंस ब्रह्मेन्द्रस्वामी हे थोर सत्पुरुष महाराष्ट्रांत अवतीर्ण होऊन त्यांनीं मराठी राज्याच्या अभ्युदयास उत्कृष्ट रीतीनें साहाय्य केलें; परंतु आजपर्यंत त्यांचें स्वतंत्र चरित्र किंवा पत्रव्यवहार ह्यांची चांगलीशी प्रसिद्धि झाली नाही. मराठ्यांचे इतिहासकार ग्रॅण्टडफ साहेब ह्यांस, ब्रह्मेन्द्रस्वामीचा व पेशव्यांचा अस्सल पत्रव्यवहार उपलब्ध झाला होता, ही गोष्ट त्यांच्या ग्रंथांतील कित्येक टीपांवरून सिद्ध होते. ग्रॅण्टडफ साहेबांनीं ह्या पत्रव्यवहारासंबंधानें एके ठिकाणीं असे स्तुतिपर उद्गार काढिले आहेत कीं:—“ बाजीरावांची व चिमणाजी आपाचीं पुष्कळ मनोरंजक पत्रे धावडशीकर स्वामी ह्यांच्या शिष्यवर्गाच्या वंशजांकडून मला कांहीं वेळ मिळालीं होती. हे स्वामी महाराष्ट्रामध्ये फार पूज्य सत्पुरुष होते. बाजीराव व चिमणाजी आपा ह्यांचे ते ‘महापुरुष’ ह्मणजे गुरुवर्य असून, त्यांचा त्यांवर पूर्ण विश्वास होता. बाजीराव पेशवे ह्यांनीं स्वामींस व चिमणाजी आपांस हीं पत्रें फार मोकळ्या मनानें लिहिलेलीं असून, त्यांत आपल्या आयुःक्रमांतील गोष्टी सविस्तर रीतीनें वर्णिल्या आहेत. त्यामुळे तीं अगदीं अमूल्य अशीं आहेत. ह्या पत्रांचें भाषांतर करून घेण्याची परवानगी मला मिळाली होती; परंतु त्यांच्या नकल करून घेण्याची परवानगी मला मिळाली नाही ! हीं अस्सल पत्रें सातान्याजवळील धावडशीनामक खेडेगांवीं स्वामींच्या शिष्यवर्गाजवळ अद्यापि आहेत.”*

* “Many interesting letters from BajeeRao and Chimnaji were lent to me by the descendants of the disciples of the Dawarsee Swamee. The Swamee was a much venerated person in the country, and was the Mahapooroosh of BajeeRao and his brother, and seems to have possessed their entire confidence. The Peishwa's letters to the Swamee, and to his brother, detail the actions of his life in a familiar manner, without disguise, and are quite invaluable. I was permitted to translate, but not to copy them. The originals continue in possession of the Swamee's disciples at Dawarsee, a village within a few miles of Satara.”

ग्रांटडफ साहेबांच्या ह्या उल्लेखावरून, स्वामींचा व पेशव्यांचा ‘अत्यंत मूल्यवान्’ पत्रव्यवहार त्यांस उपलब्ध झाला होता, ह्यांत शंका नाही. ग्रांटडफ साहेब सातारा येथें छत्रपति प्रतापसिंह ह्यांचे दरबारीं इ० स० १८१८ पासून इ० स० १८२३ पर्यंत रेसिडेंटच्या हुद्यावर होते. त्या अवधीत त्यांनीं हीं पत्रे पाहिली होती. त्यानंतर सुमारे अर्ध शतकपर्यंत मराठ्यांच्या इतिहासाचा अथवा ब्रह्मद्रस्वामींच्या चरित्राचा मागमूसही नव्हता. पुढें इंग्रज सरकारच्या विद्यादानप्रसारामुळे इतिहासविषयाचें महत्त्व एतद्देशीयांस समजू लागून, त्याविषयींची अभिरुचि व आस्था त्यांचे ठिकाणीं उत्पन्न झाली; व लवकर मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने—म्हणजे जुने कागदपत्र व बखरी—प्रसिद्ध करण्याचा उपक्रम “विविधज्ञानविस्तार” व “काव्येतिहाससंग्रह” ह्या दोन मासिकपुस्तकांच्या द्वारे सुरू झाला. ह्या उपक्रमामुळे ब्रह्मद्रस्वामींचीं दहावीस किरकोळ पत्रे व एक छोटीशी बखर मुद्रणयंत्रांतून प्रकाशित झाली; व ब्रह्मद्रस्वामींचें नाव व त्यांच्या चरित्राची अल्पशी माहिती हीं ऐतिहासिक जगास महशूर झाली. ह्या सुमारास म्हणजे इ० स० १८७९ सालीं, पुणें येथील दक्षिणाप्राइझ कमिटीच्या जाहिरातीवरून, रा० सा० नागेशराव विनायक बापट ह्यांनीं तयार केलेला “श्रीमंत थोरले बाजीरावसाहेब ह्यांचें चरित्र” नामक एक ऐतिहासिक ग्रंथ निर्माण झाला. ह्या ग्रंथामध्ये “महापुरुष” ह्या शिरोलेखाखाली, ग्रंथकारांनीं, ग्रांटडफ साहेबांच्या इतिहासांतील तुटपुंज्या व अस्पष्ट माहितीच्या आधारें, ह्या स्वामींचें काल्पनिक परंतु हृदयंगम चित्र महाराष्ट्रवाचकांस सादर केलें. थोरल्या बाजीरावासारख्या प्रख्यात व पराक्रमी पुरुषाचे गुरू ह्या नात्यानें त्यांच्या चरित्रासंबंधानें सहज उत्पन्न होणारी जिज्ञासा, आणि साधुपुरुषांच्या रसाळ व प्रेमळ कथा श्रवण करण्याविषयींची स्वाभाविक आवड, ह्या दोन कारणांमुळे, रा० सा० बापट ह्यांचें “महापुरुषांचें” चटकदार वर्णन लोकांस फारच आवडलें; व त्या योगानें ह्या महापुरुषाचा महाराष्ट्रवाचकांस चांगलाच परिचय झाला. दक्षिणाप्राइझ कमिटीचे सेक्रेटरी रा० रा० रावजीशास्त्री गोडबोले ह्यांनीं, रा० सा० बापट ह्यांच्या ह्या “महापुरुषा”च्या वर्णनाविषयीं अभिप्राय देतांना, असें लिहिलें आहे कीं, “ह्या साधूच्या मठाचें आणि त्याच्या आसपासच्या स्थळांचें वर्णन या ग्रंथकर्त्यानें अतिशय मनोरंजक, मनांत ठसण्याजोगें आणि बोधपर असें केलें

आहे. ह्या प्रसंगाची त्याची भाषा आणि त्याचे विचार फारच शोभायमान दिसतात. या वर्णनांत असा कांहीं चमत्कार आहे की, हें वाचतांना अंतःकरणास महापूर येऊन तें ब्रह्मानंदांत पोहत आहे कीं काय असें वाटतें. ही हुबेहूब उभी केलेली तसवीर अगदीं साधी, भव्य, ज्ञानदार आणि मोठे धाटमाटाची आहे. या विद्वान् कारागिराचे परिश्रम या स्थळीं उत्तम सफळ झाले आहेत. **या वर्णनांत खोल्यानाट्या गप्पा, अतिशयोक्त्या किंवा मोठे रूपकालंकार वगैरे घातलेले नाहीत.** गुरूनें शिष्यास केलेला बोध अपूर्व वैराग्यजनक, संकलित आणि मनांत बाणून जाण्यासारखा आहे. तो अद्भुतरसानें ओतप्रोत भरला आहे. तरी हा उपदेश **अगदीं खरा आहे** असे मानून तो स्वीकारण्यास **मन अगदीं आशंकत नाही.** ” (बाजीराव बळाळ पेशवे ह्यांचे चरित्र.)

द्यावरून रा० सा० बापट ह्यांनीं लिहिलेलें “ महापुरुषाचें ” वर्णन अगदी यथार्थ, साधार आणि सत्य आहे, व त्यात “ खोल्यानाट्या गप्पा ” वगैरे कांहीं नाहीत, असा त्या वेळीं लोकसमज झाला होता, असे दिसून येतें. परंतु ऐतिहासिक सत्याच्या कसोटीस जर हें वर्णन आतां लाविलें, तर ते केवळ कल्पनादेवीच्या प्रसादाचें फळ आहे, असें निःपक्षपातबुद्धीनें पाहणारास तेव्हांच कळून येईल. रा० सा० बापट ह्यांना अस्सल कागदपत्र उपलब्ध न झाल्यामुळें, त्यांनी दिलेलें ब्रह्मद्रस्वामीचें व त्यांच्या मठाचें वर्णन, वस्तुस्थितीहून अगदी भिन्न अमून, इतिहासदृष्ट्या त्यांत अनेक दोष झालेले आहेत. परंतु मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें उपलब्ध होण्यापूर्वी हा ग्रंथ लिहिलेला आहे, एवढें लक्षांत ठेविलें म्हणजे ग्रंथकारास दूषण देण्याचें कारण राहत नाही. रा० सा० बापट ह्यांनीं ह्या भागाच्या शेवटीं, “ हे सारे कागदपत्र गोळा करून त्यांचें एक पुस्तक करून, छापवून, राखून ठेवण्याचें श्रेय कोणी एकादा स्वदेशभक्त घेईल, तर त्याचे लोकांवर बहुत बहुत उपकार होतील.” अशी सूचना केली आहे. द्यावरून अस्सल कागदपत्र त्यांना मुळींच उपलब्ध झाले नव्हते, हें उघड होतें.

ग्रांटडफ साहेबांच्या इतिहासांत ब्रह्मद्रस्वामींच्या व पेशव्यांच्या पत्रव्यवहारांतील आलेले स्फुट उल्लेख, थोरले बाजीराव पेशवे ह्यांच्या चरित्रांतील “महापुरुषा”विषयीचे दोन भाग, आणि काव्येतिहाससंग्रहांतील पेशव्यांचीं स्वामींस

लिहिलेलीं दहावीस पत्रें, व ब्रह्मद्रस्वामींची छोटीशी बखर, इतकीच माहिती स्वामीसंबंधानें आजपर्यंत उपलब्ध झाली होती. ह्या अल्प साहित्यानें स्वामींच्या मरम व गोड चरित्राची अस्पष्ट कल्पना वाचकाच्या नेत्रांसमोर येऊन, तत्संबंधाने बरीच लालसा उत्पन्न झाली. परंतु ती परिपूर्ण होण्याचा योग बरेच दिवस आला नाही. मध्यंतरी रा० सा० बापट ह्यांनीं, बडोदें येथील “ बालांकुर ” मासिकपुस्तकामध्ये, स्वामींचें चरित्र त्यांच्या बखरीवरून प्रसिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला होता; परंतु तो अस्सल कागदपत्रांच्या अभावामुळें जावा तसा सिद्धीम गेला नाही. येणेंप्रमाणे ह्या थोर सत्पुरुषाचें सविस्तर खरें चरित्र व अस्सल पत्रव्यवहार इतके दिवसपर्यंत उपलब्ध झाला नाही. परंतु तो योग सुदैवाने लोकरच प्राप्त झाला, ही अत्यंत सतोषाची गोष्ट होय.

इ० स० १८९५ सालीं ऐतिहासिक कागदपत्राचा शोध करित असताना, सातारचे छत्रपति प्रतापसिंह महाराज ह्यांच्या दसरांत, धावडशी येथील पत्रव्यवहारांच्या बारनिशीचें एक पुस्तक उपलब्ध झाले. ह्यात ग्रांटडफ साहेबांनी आपल्या इतिहासांत ज्यांचा उल्लेख केला होता अशीं बहुतेक सर्व पत्रें, अस्सल-बरहुकूम नकलांच्या रूपानें, दाखल केलीं होती. हे प्रतापसिंह महाराज फार रसिक व विद्याव्यसनी असल्यामुळे ह्यांनीं मराठ्यांच्या ऐतिहासिक कागदपत्राचा फार समग्र केला होता. हे पेशवाई समाप्त झाल्यानंतर इ० स० १८१८ मध्ये सातारच्या गादीवर विराजमान झाले. ह्याच्याच दरबारीं ग्रांटडफ साहेब इ० स० १८२३ पर्यंत रेसिडेंटाच्या हुद्यावर होते; व ह्यांनींच त्यांच्या इतिहासास उत्कृष्ट साहाय्य केले होते. ह्यांचा व तत्कालीन इम्रज मुत्सद्दी एल्फिन्स्टन, मालकम, मनरो वगैरेंचा फार स्नेह होता. ह्यांच्या उत्तम गुणांची कीर्ति इंग्लंडमध्येही जाऊन, त्यांना लंडन येथील रॉयल एशियाटिक सोसायटीचे ‘ऑनररी मेंबर’ हें सन्मानाचें पद प्राप्त झाले होतें. ह्यांनीं दिल्लीच्या बादशाहांचीं फारसीभाषेंतील पत्रें, ब्रह्मद्रस्वामींचीं पत्रें, आणि इतर महत्त्वाचे ऐतिहासिक लेख ह्यांचा समग्र केला होता. ह्यावरून ह्याची इतिहासप्रियता व विद्याभिरुचि व्यक्त होते; व त्याबद्दल त्यांचें अभिनंदन केल्यावाचून राहवत नाही. त्यांच्या संग्रहांतील ब्रह्मद्रस्वामींस लिहिलेलीं पेशव्यांचीं पत्रें वाचून, ग्रांटडफ साहेबांप्रमाणें आमचेंही मत, तीं “केवळ अमूल्य” आहेत, असेंच झालें; व तीं समग्र प्रसिद्ध

करून, हा हृदयंगम, प्रेमळ व भक्तिरसपूर्ण इतिहास महाराष्ट्रवाचकांस सादर करावा, अशी इच्छा उत्पन्न झाली.

ही पत्रे उपलब्ध झाल्यानंतर, त्यांच्या अस्सल प्रती व स्वामींचा आणखीही पत्रव्यवहार कोठें उपलब्ध झाल्यास, हा मराठ्यांच्या इतिहासांतील अश्रुतपूर्व व मनोरंजक भाग समग्र रीतीनें व्यक्त होईल, म्हणून आणखीही शोध चालविला. तों मुदैवेकरून धावडशी संस्थानांतील दसरांत थोडेबहुत कागद उपलब्ध झाले; व त्याच दसराचा बराच भाग पिंपरी येथें सुसाध्य झाला. त्याचप्रमाणे निर-
निराळ्या कारणांनीं भिन्न भिन्न स्थळीं पसरलेल्या स्वामींच्या पत्रव्यवहाराचा शोध लागून, कित्येक विद्वान् व रसिक मित्रांच्या कृपासाहाय्याने तो सर्व हस्तगत झाला. येणेप्रमाणें पांच सहा वर्षांच्या अवधीत धावडशी संस्थानासंबंधानें एकदर हजार दीडहजार कागद आह्मास मिळाले. त्यांवरून स्वामींच्या चरित्राचे खरे स्वरूप व्यक्त होऊन, त्यांच्या अपूर्वत्वानें मनास थक् करून सोडिलें.

आजपर्यंत मराठ्यांच्या इतिहासासंबंधाचे जे कागदपत्र प्रसिद्ध झाले आहेत, त्यावरून मराठ्यांच्या इतिहासाचा उत्तर भाग बराच सिद्ध झाला आहे; परंतु त्यांच्या पूर्वभागाची अद्यापपर्यंत व्हावी तशी सिद्धता झालेली नाही. शिवाजी, सभाजी, राजाराम व शाहू ह्या चार छत्रपतींच्या बखरीवरून मराठ्यांच्या इतिहासाच्या पूर्वार्धाची ह्मणजे मराठी राज्याच्या संस्थापनेची व अभ्युदयाची सामान्य माहिती मिळते; परंतु तिची अस्सल कागदपत्रांच्या साहाय्यानें अद्यापि छान झालेली नाही. ह्याकरितां इ० स० १७५० ह्या सालापूर्वीच्या कागदपत्रांचा शोध जितका लागेल, तितकें फार इष्ट व आवश्यक आहे. कारण, इ० स० १७५० पासून पुढें-ह्मणजे शाहूच्या मृत्यूनंतर, पेशवाईची भरभराट झाली; व मराठ्यांच्या इतिहासास निराळें स्वरूप प्राप्त झालें. त्यापूर्वीचा इतिहास ह्मणजे छत्रपतींच्या कारकीर्दीचा इतिहास अत्यंत महत्त्वाचा असून, मराठी राज्याची संस्थापना व उत्कर्ष कसा झाला, हें त्यावरून उत्तम प्रकारें निदर्शनास येत. ब्रह्मदेवस्वामींच्या पत्रव्यवहाराने इ० स० १७२८ पासून इ० स० १७४५ पर्यंतच्या अवधीतील मराठ्यांच्या खऱ्या इतिहासाचें बरेंच स्पष्टीकरण होऊन, त्या कालांत घडलेल्या राजकारणांची व इतर चळवळींची नीट संगति जुळण्यासारखी आहे. म्हणून हा पत्रव्यवहार इतिहासदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचा आहे असें ह्मटल्यावांचून

राहवत नाही. शिवाजीमहाराजांच्या वेळेस रामदासस्वामींनीं जें कार्य केलें, तेंच कार्य शाहू व बाजीराव ह्यांच्या कारकीर्दींत ब्रह्मद्रस्वामींनीं केलें, असें ह्मणण्यास कोणतीच हरकत नाही. परंतु इतिहासाच्या अभावामुळें ह्या लोकोत्तर राजकारणी सत्पुरुषाचें चरित्र व त्याच्या सत्कृतींची हकीकत अद्यापि लोकप्रसिद्ध झाली नाही, ही दुःखाची गोष्ट होय !

रामदासस्वामी व ब्रह्मद्रस्वामी ह्यांच्या चरित्राचें अवलोकन केलें, तर मराठ्यांच्या इतिहासांत धर्माचें वर्चस्व राजावर विशेष असून, त्याच्याच जोरानें साम्राज्यसंस्थापना किंवा राष्ट्राभ्युदय अशा महनीय गोष्टी घडून येत असत असें दिसून येतें. हिंदुस्थानांत फार प्राचीनकालापासून 'ब्राह्मण' व 'क्षत्रिय' ह्या द्वयीची एकात्मकता असून पहिल्यानें धर्मोपदेश करावा, व दुसऱ्यानें धर्मरक्षण करावें, असा गुणकर्मविभागशः नियम चालत आल्यामुळें, ब्राह्मणाचें ह्मणजे धर्मोपदेशकाचें प्राधान्य क्षत्रियावर ह्मणजे राजावर विशेष असावें, हें साहाजिक आहे. त्यामुळेंच क्षत्रियाचें कुलगुरुत्व किंवा धर्मोपदेशकत्व ब्राह्मणाकडे जाऊन, त्याच्या मंत्रोपदेशानें चालण्याची प्रवृत्ति क्षत्रियानें स्वीकारली. त्यामुळें धर्माचा पगडा राजावर बसून, ज्याप्रमाणें शरीराच्या चलनवलनादि क्रिया बरोबर चालण्यास जीवनशक्तीची आवश्यकता असते, त्याप्रमाणें राज्यव्यवहार चालण्यास धर्माचीही आवश्यकता उत्पन्न झाली. अर्थात् धर्माच्या अनुषंगाने राज्य चालविण्याचा हिंदु राजांचा बाणा असल्यामुळें, त्यांच्या राज्यास 'धर्माचें राज्य' किंवा 'धर्मराज्य' असें अभिधान प्राप्त झालें. अर्थात् 'धर्म' व 'राज्य' ह्यांचा हिंदुस्थानांत 'जीव' आणि 'शरीर' असा अन्योन्य सबंध जुळल्यामुळे, 'ब्राह्मण' व 'क्षत्रिय' ह्यांची एकात्मकता असावी हें अगदीं साहाजिक आहे. त्यामुळें हिंदुस्थानांतील 'धर्म' व 'राज्य' ह्यांचें—ह्मणजे पर्यायेंकरून ब्राह्मण व क्षत्रिय ह्यांचें—तादात्म्य होऊन, त्यांच्यामध्ये अन्योन्य भक्ति व प्रेम दाखविणारी गुरुशिष्य संस्था निर्माण झाली. दशरथाचा वसिष्ठ, रामचंद्राचा विश्वामित्र, धर्मराजाचा धौम्य ह्या क्षत्रियांच्या कुलगुरूंची माहिती रामायण, महाभारत इत्यादि ग्रंथांत प्रसिद्ध आहे. ही कुलगुरूंची परंपरा हिंदुस्थानांतील प्रत्येक धर्मराज्यांत दृष्टीस पडते. विजयनगरच्या हिंदु साम्राज्याचे संस्थापक बुक्कराय व हक्कराय ह्यांचे गुरु सुप्रसिद्ध विद्यारण्यस्वामी हे होते. दक्षिणेंतील प्रख्यात विष्णुवर्धन राजाचे गुरु विशिष्टा-

दैतवादी श्री रामानुजाचार्य हे होते. बुंदेलखंडांतील छत्रसाल राजाचे गुरु प्राणनाथ प्रभु नामक एक सत्पुरुष होते. अशी ही धर्मोपदेशक राजगुरुंची नाममालिका हिंदुस्थानामध्ये सर्वत्र दृष्टीस पडते. ही पूर्वीची परंपरा मराठी राज्यामध्येही कायम होती. शिवाजीमहाराजांचे सद्गुरु श्री समर्थ रामदास ह्यांनी राज्यसंस्थापनेस शिवाजीमहाराजांस साहाय्य केले. ह्या सत्पुरुषांचे चागले चरित्र अद्यापि प्रसिद्ध झाले नाही, ही अत्यंत दुःखाची गोष्ट आहे. “शिवदि-
ग्विजय” बखरीच्या कर्त्याने रामदासस्वामींविषयीं एके ठिकाणीं असे लिहिले आहे की, “स्वामी केवळ वैराग्यशील, ज्ञानसपन्न, आचारशील, न्यायनिष्ठ, विचारशील, कर्मनिष्ठ, मननशील, सदाशुचिष्मंत, प्रत्ययशुद्ध, कुशाग्रमति, नि-
जात्मबोध, भगवद्गुणानुवर्णनी प्रीतिपुरस्सर परमउल्हास, हरिकीर्तनी सदासर्व-
काळ ध्यानस्थ, प्रपंचकार्यार्थी उदास, रामभक्तीचा घोष, उदंड सत्चर्चा, अखंड ध्यानधारणा, प्रचंड सदाचारी, मार्तंडयत्रतत्रीं निरिच्छता, मोहाभिमानां
अलिप्तता, रामपूजनी सावधता, कुश्रल कुनिंदा करणारांची धूर्तता, ग्रंथावलोकनीं
बोधक्रम, चातुर्याविषयीं निपुणता, सर्व प्रयोजन विचार जाणता, असे अद्वितीय
पुरुष भगवंताची साक्षात् विभूति जगदोद्धारार्थ निर्माण झाले.” ह्या एका वा-
क्यावरूनच ह्या महात्म्याची योग्यता व्यक्त होते. अशा पुण्यपुरुषास शिवाजी-
महाराजांनीं आपलें गुरुस्थान द्यावें, आणि “श्री सद्गुरुवर्य, श्री सकलतीर्थ-
रूप, श्री कैवल्यधाम ” अशा भक्तिरसपूर्ण विशेषणांनीं संबोधित जावें, ह्यांत
आश्चर्य तें काय ? रामदासस्वामींनंतर मराठी राज्यांत सर्वेवढे व सर्वप्रिय असे
महापुरुष श्रीमत् परमहंस ब्रह्मेन्द्रस्वामी हेच होत. रामदासस्वामींच्या नंतर हे
कांहीं दिवसांनीं प्रकट झाले, ह्मणून हे रामदासस्वामींचा अवतार होत, असे
भाविक लोक मानितात. रामदासस्वामींच्या कृपासाहाय्यानें मराठी राज्याची
संस्थापना झाली, आणि ब्रह्मेन्द्रस्वामींच्या कृपासाहाय्यानें मराठी राज्याचा अभ्यु-
दय झाला, असे ह्मणण्यास हरकत नाही. त्यामुळे ह्या दोन्हीं सत्पुरुषांचीं चरित्रें
महत्त्वाचीं असून, त्यांत मराठ्यांच्या इतिहासाचें सर्व द्रढत भरलें आहे. ह्मणून
ह्या दोन चरित्रांस मराठ्यांच्या इतिहासांत आद्य स्थान देणें आवश्यक आहे.

मराठी राज्यांत रामदासस्वामी व ब्रह्मेन्द्रस्वामी ह्या दोन महापुरुषांप्रमाणें
आणखीही कित्येक साधुपुरुष अवतीर्ण झाले होते; व त्यांचा कमजास्त प्रमाणानें

मराठी राज्याशी संबंध असून, त्याच्या उत्कर्षास त्यांचे अप्रत्यक्ष रीतीनें बहुत साहाय्य झालें आहे. मराठी राज्यामध्ये जेवढे हणून थोर पुरुष निर्माण झाले, त्यांस उदयास आणण्यास, कोणीतरी सत्पुरुष कारणीभूत झालेला आहे. रामदासस्वामीखेरीज चिंचवडचे मोरया गोसावी, निगडीकर रगनाथस्वामी, ब्रह्मनाळचे आनंदमूर्ति, वडगांवकर जयरामस्वामी, शिखर शिंगणापूरचे सतोष-भारती गोसावी, केजळचे केवळभारती गोसावी, पातोडचे देवभारती इत्यादि साधुसत्पुरुष प्रख्यात मराठे वीरांचे आणि मुत्सद्यांचे गुरु होते, व ही गुरुपरंपरा मराठी राज्य रसातळास जाईपर्यंत कायम होती. शेवटचे बाजीराव व बापू गोखले ह्यांचेही ठाकूरदास बावा हणून महाराष्ट्रातील एक प्रख्यात साधु व कीर्तनकार हे गुरु होते. परंतु कालमानानें ही गुरुपरंपरा मात्र कायम राहून तिच्यातील अद्भुत शक्ति तेवढी विलयास गेली. सत्पुरुषाच्या आशीर्वादाचा महिमा महाराष्ट्रीयानांच्या मनावर इतका बिंबला की, ते वाटेला त्या साधूस भजू लागले. इतिहासप्रसिद्ध पराक्रमशाली योद्धे महादजी शिंदे ह्यांचा गुरु बीड येथील शाह मनसूर हणून एक अवलिया फकीर होता. त्यानें त्यांस “जा, तुला दिल्लीपर्यंत राज्य दिले आहे” असा आशीर्वाद दिला होता. ह्या फकिरावर महादजींची इतकी भक्ति जडली होती कीं, त्यानीं त्याचा चेला हबीब शाह ह्यास सदैव आपल्या स्वामीमध्ये ठेविलें होतें, व त्याचें ते प्रत्यक्ष दर्शन घेत असत. ह्या उदाहरणावरून हिंदुधर्माच्या अर्गी सात्विकपणा फार असल्यामुळे हिंदुलोकांची मनें कशी भाविक व भक्तिपूर्ण बनली होती हें निदर्शनास येतें. तात्पर्य, ह्या गुरुपरंपरेचा इतिहास प्रसिद्ध झाला, तर महाराष्ट्रधर्माच्या स्वऱ्या स्वरूपाचें आविष्करण होऊन त्याचें खरें तत्त्व व्यक्त होईल. ह्या सर्व साधुमंडळीची माहिती जेथें जेथें त्यांचे मठ किंवा देवस्थाने आहेत, तेथें तेथें शोध केला असतां सांपडण्यासारखी आहे.

प्रस्तुत ग्रंथांत ब्रह्मेद्रस्वामीचा महत्त्वाचा पत्रव्यवहार व त्यांचें सक्षिप्त चरित्र सादर केलें आहे. परंतु तेवढ्यानें स्वामींचें चरित्र अथवा पत्रव्यवहार परिपूर्ण झाला, असे मानितां यावयाचें नाहीं. स्वामींच्या चळवळी अनंत असून, त्यांच्या राजकारणांचा पसारा उत्तर हिंदुस्थानांतील धारानगरीपासून दक्षिणेतील गुत्तीपर्यंत होता. त्यामुळे त्यांचीं पत्रें महाराष्ट्रांतील बहुतेक जहागीरदार व सरदार

लोक ह्यांच्या दसरांत सांपडण्यासारखी आहेत. सांप्रत जे कागद उपलब्ध झाले आहेत, ते स्वामींच्या चरित्राचें स्वरूप व त्या काळांतील इतिहासाची बरोबर दिशा दाखविण्यापुरतेच असल्यामुळें, त्यांवरून व्यक्त होणारें स्वामींचें चरित्र सारांशरूपानें दिले आहे; व उपलब्ध झालेल्या पत्रव्यवहारांपैकी ३० स० १७४५ पर्यंतचीं—हणजे स्वामींच्या कारकीर्दींतलीं ऐतिहासिक महत्त्वाचीं पत्रे स्वतंत्र रीतीनें दिलीं आहेत. सर्व पत्रव्यवहार संगतवार व शाबूद असा एके ठिकाणीं उपलब्ध न झाल्यामुळें, तो जसजसा मिळाला त्याप्रमाणें, त्याचे पुरवणीरूपाने दोन भाग करून, ते शेवटीं जोडिले आहेत. ह्याशिवाय स्वामीसंबधाचीं किंवा स्वामींच्या राजकारणासंबधाचीं जीं महत्त्वाचीं पत्रें उपलब्ध झाली, तीं सर्व स्वामींच्या चरित्रांत दाखल केली आहेत; व होतां होईल तितके करून, तें चरित्र अस्सल पत्रांच्या साहाय्यानें लिहिले आहे. स्वामींचा सर्व अनुपलब्ध व अश्रुतपूर्व असा हा चरित्रवृत्तांत अप्रसिद्ध कागद-पत्रांच्या साहाय्याने तयार करावयाचा असल्यामुळें त्यांत कांहीं दोष राहण्याचा संभव आहे. तथापि त्याबद्दल उदार व मर्मज्ञ वाचक कृपा करून क्षमा करतील अशी आशा आहे. इतिहासरूपी इमारत तयार करण्यास प्रारंभ केला हणजे एकदम ती भव्य, सालंकृत व नेत्राल्हादक अशी होणे शक्य नाही. तिचें सर्व साहित्य अनुकूल झाले हणजे ती सर्वोत्तम होईल, हे सुज्ञ वाचकांस सांगावयाचें नकोच आहे.

ह्या पुस्तकांत प्रसिद्ध झालेल्या पत्रव्यवहाराच्या आधारे, मराठ्यांच्या इतिहासाविषयीं अभिमान व कळकळ बाळगणारे पार्शी गृहस्थ प्रो० करकरिया ह्यांनीं गेल्या वर्षी हणजे ता० ५ डिसेंबर १८९९ रोजीं, मुंबई येथील रॉयल एशियाटिक सोसायटीपुढें इंग्रजी भाषेमध्ये एक निबंध तयार करून वाचिला. त्याचा सारांश ता० १४ डिसेंबर ३० स० १८९९ च्या “Bombay Gazette” मध्ये प्रसिद्ध झाला आहे. ब्रह्मेद्रस्वामींची ही अनुपलब्ध नवी व मनोरंजक माहिती ऐकून युरोपियन लोकांस फार संतोष झाला. “रॉयल एशियाटिक सोसायटी”चे सेक्रेटरी रेव्ह० मि० ग्रे व डा० म्याकडोनल्ड ह्यांनीं हा मनोरंजक पत्रव्यवहार प्रसिद्ध करण्याबद्दल विशेष उत्तेजन दिलें. ह्याबद्दल ह्या सर्वांचे उपकार मानल्यावांचून आमच्यानें राहवत नाही. ब्रह्मेद्रस्वामींच्या ह्या पत्रव्यवहाराचें

ऐतिहासिक महत्त्व लक्षांत घेऊन, प्रो० करकरिया ह्यांनीं त्यांचें विशेष कौतुक केलें, व “रॉयल एशियाटिक सोसायटी”च्या नजरेस हा विषय आणिला, ह्याबद्दल त्यांचेही अभिनंदन करणें रास्त आहे.

ह्या ग्रंथाची सर्व सामग्री मिळवून देण्याचे कामीं व हा प्रसिद्ध करण्याचे कामीं आमच्या अनेक विद्वान्, रसिक, व इतिहासप्रिय मित्रांनीं साहाय्य केलें, ह्याबद्दल त्या सर्वांचे आभार प्रदर्शित करणें अवश्य आहे. किंबहुना, त्यांच्या कृपेनें, प्रोत्साहनानें, आणि सहानुभूतीनें हा ग्रंथ तयार झाला, असें ह्मणण्यास हरकत नाही. तथापि त्यांतल्या त्यांत, धावडशी संस्थानचे वहिवाटदार श्री० रा० रा० गंगाधर भिकाजी भागवत, बडोदें येथील “सयाजीविजय” पत्राचे म्यानेजर रा० रा० अनंत नारायण शेखदार, पिंपरी येथील इनामदार श्री० रा० रा० कृष्णराव पांडुरंग ऊर्फ आपासाहेब भागवत, सातारच्या छत्रपतींचे माजी कारभारी रा० रा० आनंदराव बहिरव पिंगळे, व धावडशी संस्थानचे फडणीस रा० रा० दिनकर महादेव ताबे वगैरे सद्गृहस्थांचे व इद्र येथील आमचे विद्वान व इतिहासप्रिय मित्र श्री० सरदार माधवराव विनायकराव किंबेसाहेब ह्यांचे बहुत बहुत उपकार आहेत, हे कृतज्ञ अंतःकरणाने येथे व्यक्त केल्यावांचून राहवत नाही. त्याचप्रमाणें, हें पुस्तक प्रकाशित करण्याचे कामीं, पुणें येथील डेक्कन व्हर्नाक्युलर सोसायटी व तिचे विद्वान् अध्यक्ष डा० रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर व उपाध्यक्ष नामदार न्यायमूर्ति महादेव गोविंद रानडे व सेक्रेटरी रा० सा० आत्माराम विनायक पाटकर ह्यांनीं विशेष प्रोत्साहन दिलें, ह्याबद्दल त्यांचेही आभार प्रदर्शित करणें अवश्य आहे.

शेवटीं “निर्णयसागर” छापखान्याचे मालक व आमचे सुशील मित्र रा० रा० तुकाराम जावजी शेट ह्यांच्या कृपासाहाय्यानें हा ग्रंथ सुंदर रीतीनें छापला गेला, ह्याबद्दल त्यांचेही उपकार प्रदर्शित करून, ही अल्पशी प्रस्तावना येथें संपवितों.

मुंबई,
ता० १५-१२-१९००. }

दत्तात्रय बळवंत पारसनीस.

विषयानुक्रम.

विषय.	पृष्ठे.
प्रस्तावना.	१-१०
ब्रह्मद्रस्वामी ह्यांचें चरित्र.	
भाग १ पूर्ववृत्तांत.	१- १२
भाग २ कोंकणप्रांताचा त्याग आणि महाराष्ट्रांत आगमन.	१२- ३४
भाग ३ महाराष्ट्रजनचित्ताकर्षण.	३४- ४१
भाग ४ आंग्रे व हबशी ह्यांजकडील राजकारणें... ..	४२- ६१
भाग ५ वसईची मोहीम... ..	६२- ८६
भाग ६ स्वामींच्या कांहीं विशेष गोष्टी.	८७-११६
भाग ७ स्वामींचें निर्याण व उपसंहार.	११६-१३५
ब्रह्मद्रस्वामी ह्यांचा पत्रव्यवहार.	
स्वामींस आलेलीं पत्रे	१-२४२
स्वामींनीं पाठविलेलीं पत्रें.... ..	२४३-३०८
पुरवणी नंबर २	३०९-३३८
परिशिष्ट १	
श्री ब्रह्मद्रचरित्र-काव्य.	१- १९
परिशिष्ट २	
कठिण शब्दांचा कोश.	१- १०

चित्र व हस्ताक्षरें.

श्री० ब्रह्मद्रस्वामींचें चित्र.	मुखपृष्ठ.
श्री० ब्रह्मद्रस्वामी ह्यांचें हस्ताक्षर.	पृष्ठ. २४२
श्री० छत्रपति शाहूमहाराज ह्यांचें हस्ताक्षर.	,, ९३
श्री० बाजीराव बल्लाळ पेशवे ह्यांचें हस्ताक्षर.	,, ६६
श्री० चिमाजी आपा ह्यांचें हस्ताक्षर.	,, ६८

सूचना:—ह्या पुस्तकांतील ऐतिहासिक पत्रांमध्ये जेथे “राजश्री स्वामी” किंवा फक्त “राजश्री” असा उल्लेख आला असेल, तेथे “छत्रपति शाहू महाराज” असे समजावे; व जेथे नुसते “स्वामी” असा उल्लेख आला असेल तेथे “ब्रह्मोद्वस्वामी” असे समजावे. ‘परमहंसबाबा’, ‘परशुरामबाबा’, आणि ‘भार्गवबाबा’ अशीही ब्रह्मोद्वस्वामीचीं नावे कित्येक पत्रांत आलेली आहेत. थोरले बाजीराव व चिमाजी आपा ह्यांची नावे अनुक्रमे ‘राऊ’ अथवा ‘राव’ आणि ‘आपा’ अशीं लिहीत असत.

श्री
महापुरुष
ब्रह्मेन्द्रस्वामी धावडशीकर
ह्यांचें चरित्र.

भाग १ ला.

पूर्ववृत्तांत.

सर्व महाराष्ट्रामध्ये “महापुरुष” ह्या नांवानें प्रसिद्ध असलेले सत्पुरुष व छत्रपति शाहु महाराज व थोरले बाजीराव पेशवे ह्यांचे गुरू श्रीमत् ब्रह्मेन्द्रस्वामी ह्यांचें जन्मस्थान वऱ्हाडप्रांतामध्ये श्री गणपतीचे राजुरीनजीक दुधेवाडी ह्मणून एक लहानसे खेडें आहे ते होय. येथें महादेवभट नामक एक देशस्थ ऋग्वेदी ब्राह्मण राहत असे. त्यास उदरभरणार्थ इतर साधनें नसल्यामुळें तो दुधेवाडी व राजुरी ह्या गांवीं भिक्षुकी करून आपला चरितार्थ चालवीत असे. ह्याच्या पत्नीचे नांव उमाबाई असें होतें. ह्या उभयतास बरेंच वय होई तोंपर्यंत संतति झाली नाही. पुढें महादेवभट ह्यांस वृद्धापकाळीं ह्मणजे सुमारे साठवे वर्षीं एक पुत्ररत्न प्राप्त झालें. त्याचें नांव त्यांनीं विष्णु असें ठेविलें. विष्णूच्या जन्मतिथीची बरोबर माहिती उपलब्ध नाही, त्यामुळें ती देतां येत नाही. तथापि त्याचा जन्म इ० स० १६४९ ह्या वर्षीच्या सुमारास झाला असावा असें स्थूल प्रमाणांवरून मानण्यास हरकत नाही. विष्णूचें वय सात आठ वर्षांचें झाल्यानंतर त्याच्या आईबापांनीं भिक्षाटण करून थोडेंसं द्रव्य संपादन केलें व इ० स० १६५६ सालीं दुधेवाडी येथें विष्णूचें मौंजीबंधन

केलें. उपनयनसंस्कार झाल्यानंतर पुढे तीन चार वर्षे **विष्णू**ने आपल्या बापाजवळ वेदाभ्यास केला. त्या वेळी त्याचें अल्पवय असूनही त्याची वेदविद्येमध्ये कुशाग्र बुद्धि व्यक्त झाली. **महादेवभटजी** व **उमाबाई** ही उभयतां वृद्धदशेने व दारिद्र्याने अगदी जर्जर झाली होती, त्यामुळे त्यांस पुत्रसुखाचा लाभ फार दिवस घेतां आला नाही.

विष्णूचें अवघे बारा वर्षांचें वय असता त्याचे आईबाप निवर्तले. त्यामुळें त्यावर दुर्धर प्रसंग येऊन तो अगदी अनाथ झाला. अशा स्थितीमध्ये त्यास ऐहिक सुखाविषयी विरक्तता उत्पन्न होऊन त्याने आपल्या क्षणभंगुर आयुष्याचा व्यय ईश्वराच्या आराधनेमध्ये व परमार्थप्राप्तीच्या साधनामध्ये करावयाचा निश्चय केला. बालवयामध्ये ईश्वरभक्तीची लालसा उत्पन्न होऊन ऐहिक सुखास विन्मुख झालेले ध्रुव आणि प्रल्हाद ह्यांच्या कथा पुराणांतरीं प्रसिद्ध आहेतच. असो. **विष्णू**च्या कोमल मनाचा कल ईश्वरप्राप्तीकडे वळल्यावर त्याने लगेच **राजुरी** येथील **गणपती**चें महासिद्ध स्थान हेंच आपल्या आराधनेस पवित्र व योग्य स्थळ आहे असे समजून तेथे गमन केले; आणि तेथे श्रीची आराधना सुरू केली. अन्न वर्ज्य केले व फक्त फलाहार आणि गोमूत्रप्राशन ह्यांवर राहून अनुष्ठान चालविले. संकष्टी चतुर्थीच्या दिवशीं अगदीं पहाटेस स्नान-संध्या व नित्यकर्म आटोपून सूर्योदयापासून चंद्रोदयापर्यंत श्री **गणराजा**-सन्निध एका पायावर उभे राहून जप करावा, व प्रतिवर्षीं **श्रावण** मासीं शुद्ध प्रतिपदेपासून **भाद्रपद** शुद्ध चतुर्थीपर्यंत एकांती एकासनीं समाधिस्थ बसावें, असा क्रम एक तपपर्यंत चालविला. ही एकनिष्ठ व निस्सीम भक्ति पाहून श्रीमंगलमूर्ति प्रसन्न झाले व त्यांनी स्वप्नांत दृष्टांत देऊन “तुझी कार्यसिद्धि झाली. सर्वमान्य होशील. जे कल्पना चित्तीं धरिशील ते मत्प्रसादें सिद्ध होईल. अतःपर सेवेचा निकर्ष न करणें. ब्रह्मवृत्ति राहून सदैव माझें आराधन करीत जाणें” असें वरप्रदान दिलें. त्यामुळें **विष्णू**स परमानंद होऊन त्यानें आपलें अनुष्ठान समाप्त केलें व त्याची यथानुकूल्य सांगता केली. तदनंतर त्यास श्री **काशीक्षेत्री** जाऊन तेथील एखाद्या महापुरुषाचा समागम घडावा अशी इच्छा झाली. त्याप्रमाणें त्याने श्रीची आज्ञा घेऊन **काशीक्षेत्री** गमन केलें. ही गोष्ट ३० स० १६६३ च्या सुमारास घडून आली.

ब्रह्मचारी व गणेशभक्त विष्णुबाबा हे रात्रुरीहून निघून सात आठमहि-
न्यांनी परमपवित्र काशी क्षेत्री गेले. तेथील विविध यात्रा व देवदर्शनं करून
ते कांहीं दिवस पुण्यसरिता भागीरथी हिच्या तीरी राहिले. तेथे त्यांस अनेक
महासिद्ध सत्पुरुष व योगीजन ह्यांचा दर्शनलाभ झाला, आणि त्यांच्या सांनि-
ध्याने त्यांस परमार्थविषयक व वेदांतपर उपदेशामृत यथेच्छ प्राशन करावयास
सांपडले. त्यामुळे त्यांच्या मनावर विलक्षण सस्कार होऊन चतुर्थाश्रम संपादन
करावा आणि सद्गुरुचरणी लीन व्हावे अशी इच्छा झाली. काशीमध्ये ज्ञानेंद्र
सरस्वतिनायक एक महाविद्वान् व वेदांतज्ञानपरिपूर्ण असे तपोनिधि अखिल
यतिवृंदामध्ये श्रेष्ठ गणले जात असत. त्याच्या ठिकाणी विष्णुबाबांची
अत्यंत भक्ति जडली. त्यामुळे त्यांनी त्यांच्यावर अनुग्रह करून त्यास परमहंस
दीक्षा दिली आणि त्यास ब्रह्मेन्द्रस्वामी असें नामाभिधान दिले. चतुर्थाश्रम
संपादन केल्यानंतर ब्रह्मेन्द्रस्वामींनी कांहीं दिवस सद्गुरुसमागम करून त्यापासून
ब्रह्मज्ञान प्राप्त करून घेतलें. सद्गुरुवांचून ब्रह्मज्ञानाची खरी ओळख होत
नाहीं. यास्तव अनेक साधुसंतानीं सद्गुरुकृपेचा महिमा फार वर्णन केला आहे.
श्री समर्थ रामदासस्वामी ह्यांनी दासबोधामध्ये ह्मटले आहे:—

“सद्गुरुविण ज्ञान कांहीं । सर्वथा होणार नाही ।

अज्ञान प्राणी प्रवाहीं । वाहतचि गेले ॥ १ ॥

जैसें नेत्रीं घालितां अंजन । पडे दृष्टीस निधान ।

तैसें सद्गुरुवचें ज्ञान । प्रकाश होय ॥ २ ॥

सद्गुरुविण जन्म निर्फळ । सद्गुरुविण दुःख सकळ ।

सद्गुरुविण तळमळ । जाणार नाही ॥ ३ ॥

असो, जयास मोक्ष व्हावा । तेणें सद्गुरु करावा ।

सद्गुरुविणें मोक्ष पावावा । हें कल्पांतीं न घडे ॥ ४ ॥

तुकाराम महाराजांनीं ह्मटलें आहे:—

“सद्गुरुवांचोनी सांपडेना सोय । धरावे ते पाय आधीं त्याचे ॥”

ह्याप्रमाणें ब्रह्मेन्द्रस्वामी ह्यांनीं श्री ज्ञानेंद्रस्वामी नामक महासद्गुरूंची उपासना
घेऊन ब्रह्मज्ञान प्राप्त करून घेतलें. अर्थात् लोहास परिसस्पर्श झाला ह्मणजे
त्याचें सुवर्ण होतें किंवा गंगेस दुसरी नदी मिळाली ह्मणजे ती गंगारूप बनते

त्याप्रमाणें सद्गुरुप्राप्तीमुळे ब्रह्मेन्द्रस्वामी ह्यांची स्थिति होऊन ते शुद्ध ब्रह्मज्ञानाचे पूर्ण अधिकारी झाले; आणि श्री समर्थींनीं ह्याटल्याप्रमाणेचः—

अंतरीं शुद्ध ब्रह्मज्ञान । बाह्य निष्ठेचें भजन ।

तेथें बहुत भक्तजन । विश्रान्ति पावती ॥ १ ॥

ह्याप्रमाणें बहुत भक्तजनांच्या विश्रान्तीचे मुख्यस्थान होऊन राहिले, हे पुढील चरित्रकथेवरून वाचकांच्या लक्षांत येईल. असो.

काशीक्षेत्रीं सद्गुरुमुखांतून ज्ञानप्राप्ति करून घेतल्यानंतर ब्रह्मेन्द्रस्वामी ह्यांनीं उत्तरमानस व दक्षिणमानस तीर्थयात्रा करण्याचा सकल्प केला. ते आपल्या गुरूची आज्ञा घेऊन निरनिराळी तीर्थे व सुप्रसिद्ध स्थळे अवलोकन करीत बद्री-नारायणापर्यंत गेले. तेथील अप्रतिम सृष्टिसौंदर्य व अपूर्व स्थानमाहात्म्य पाहून त्यांस अत्यंत समाधान झाले. तदनंतर ते पुनः वाराणशीस परत आले व तेथें त्यांनीं आपल्या गुरूंचे मोठ्या भक्तिभावाने दर्शन घेतलें. नंतर कांहीं दिवस तेथें राहून दक्षिणमानस यात्रा करण्याच्या उद्देशानें त्यांनीं काशीक्षेत्राचा शेवटचा निरोप घेतला. तेथून ते श्री ओढ्या जगन्नाथाकडे येऊन पूर्व किनाऱ्याने श्री रामेश्वर क्षेत्रीं गेले. काशीपासून रामेश्वरापर्यंत सर्व तीर्थक्षेत्रादि पवित्र स्थळां अवलोकन करून ते कर्नाटक प्रांतांतून महाराष्ट्रदेशामध्ये श्री कृष्णातीरीं आले.

१. स्वामी सर्व तीर्थयात्रा संपवून महाराष्ट्रदेशात आले त्या वेळी सर्वत्र मोंगलाई अंमल असून राजारामाची बायको ताराबाई ही रांगणा किळ्यावर होती व सातारा वगैरे काहीं किले तिच्या ताब्यांत होते. कन्हाड, बाई आदि ठाणीं मोंगलांकडे होती. त्यामुळे स्वामीचे साताराप्रांती चित्त न रमून ते कोंकणांत चिपळूण प्रांते गेले. तेथें बारा वर्षे गुप्त राहून नंतर ते प्रगट झाले. असें 'काव्येतिहास-संग्रह'तील बखरीमध्ये लिहिलें आहे. परंतु स्वामींच्या हालचालीची याद उपलब्ध झाली आहे तिच्यावरून इ० स० १६९८ मध्ये तपश्चर्या करून स्वामी परशुरामी प्रगट झाले असें दिसून येतें. त्यापूर्वीं बारा वर्षे ह्यणजे इ० स० १६८६ मध्ये स्वामी महाराष्ट्रदेशामध्ये येऊन गेले असावेत असे वाटते. ह्या वेळी बहुतेक मोंगली अंमल झाला असून राजाराम महाराज चंदी प्रांतास गेले होते. ह्या समयीं स्वामींचे राहणें महाराष्ट्र देशी न व्हावें हें अगदीं साहजिक दिसतें. 'काव्येतिहाससंग्रह'कारांनी ह्या स्वामींच्या प्रथम आगमनाचें वर्ष इ० स० १७०७ हें धरिलें आहे परंतु तें बरोबर जमत नाहीं.

येणंप्रमाणें हिंदुस्थानांतील बराच प्रदेश पर्यटण केल्यामुळे स्वामींस देशस्थितीचें उत्कृष्ट ज्ञान झालें. प्रवासाच्या योगानें बहुविध तीर्थें, निरनिराळीं देवस्थानें, नानाप्रकारचे सृष्टिसौंदर्यालंकृत प्रदेश, विविध राज्यपद्धति, आणि निरनिराळे लोकाचार दृष्टीस पडून मनावर विशिष्ट संस्कार होतो व बुद्धीस प्रशस्तपणा प्राप्त होतो. तो सर्व ब्रह्मेद्रस्वामींस सहज झाला असेल ह्यांत आश्चर्य नाही.

स्वामींच्या तीर्थयात्रा संपून ते साताराप्रांतीं आले त्या वेळचा काळ स्वामींच्या टिपणावरून अदमासाने इ० स० १६८० नंतरचा असावा असें दिसतें. छत्रपति संभाजीमहाराज ह्यांचा औरंगजेब बादशाहानें वध केल्यानंतर महाराष्ट्रामध्यें पुनः मोंगलांचें वर्चस्व झाले. त्यामुळे राजाराम महाराजांस चंदीस जाऊन, तेथून महाराष्ट्रराज्यसूत्रें चालवून, मोंगलांच्या ताब्यांतून स्वराज्य सोडविण्याचा यत्न करणे भाग पडले. ह्या सकटप्रचुर कालामध्यें ब्रह्मेद्रस्वामी साताराप्रांतीं गुप्तरूपाने आले असावेत व त्यांना तेथील परिस्थिति निर्भयपणें वास करण्यास प्रतिकूल वाटली असावी असें दिसते. त्यामुळें त्यांनीं सर्व देशस्थिति अवलोकन करून सद्वादि उतरून कोंकणप्रांतांत गमन केले. नंतर ते चिपळुणाजवळ मौजे पेढें नामक गांवी श्री परशुरामाचे प्राचीन व रम्य देवस्थान आहे तेथें आले. ह्या देवस्थानाच्या आसमतात् दाट जंगल असून ते स्थान निवात व निर्जन असें असल्यामुळे साधुजनांच्या तपश्चर्येस योग्य आहे असें त्यास वाटले. ह्या स्थानाच्या पश्चिमेस धामणी सोनगावच्या रानांत डोंगरामध्यें असलेली एक सुंदर गुंफा व तेथें अखंड वाहत असलेला पाण्याचा सुंदर झरा पाहून स्वामींनीं ती जागा पसंत केली, व तेथें काहीं वर्षे तपश्चर्या करण्यांत घालविली. परंतु पुष्कळ दिवस स्वामींची विभूति कोणाच्या दृष्टीस पडली नाही.

मौजे पेढें येथें राहणारा बाळ गौळी नामक एक इसम आपलीं गुंरें धामणी सोनगांवच्या रानामध्यें नेऊन चारीत असे. तो स्वामींच्या गुफेजवळ एके दिवशीं आकस्मिक गेला व दैववशात् त्यास स्वामींचे दर्शन झालें. स्वामींसारखा महातपस्वी साधु दृष्टीस पडल्यामुळें त्यास फार समाधान वाटलें व त्याची त्यावर फार निष्ठा बसली. स्वामींनीं त्यास आपली माहिती कोणास सांगूं नये ह्मणून ताकीद केली. त्याप्रमाणें कित्येक दिवसपर्यंत त्यानें स्वामींच्या दर्शनाची

गोष्ट अगदी गुप्त ठेविली होती. तो मात्र स्वतः नित्य स्वामींचे दर्शन घेऊन त्यांना कदमुळे अर्पण करीत असे व गोमूत्र आणून प्राशनास देत असे. असा क्रम बरेच दिवस चालला. पुढे एके दिवशी बाळ गौळ्याने स्वामीस कांहीं अपक्व आम्रफळे आणून नजर केली. तीं स्वामींनीं एका खळीमध्ये पिकावयास घातलीं. दोनचार दिवसांनीं पुनः गौळी येतांच त्याच्या देखत तीं काढून पाहिलीं. तो त्या गवतामध्ये बसलेला एक प्रचंड सर्प स्वामींच्या हातास चावला. त्यामुळे त्यांच्या हातातून रक्तस्राव होऊ लागला. बाळ गौळी अज्ञान असल्यामुळे भयभीत होऊन पळून गेला. सर्पदश झाल्यानंतर आतां हा गोसावी वाचणे कठीण असे त्यास वाटले. ह्मणून दुसरे दिवशीं त्याची अवस्था काय झाली हे पाहण्याकरितां तो पुनः स्वामींच्या गुफेजवळ आला. तो स्वामी नित्याप्रमाणे जप करीत बसलेले त्याच्या दृष्टीस पडले. ते पाहून त्यास सानद आश्चर्य वाटले, आणि त्यास हा गोसावी कोणी अलौकिक महापुरुष आहे असें वाटून तो त्याच्या फार भजनी लागला.

चिपळूण हें बंदर ह्या वेळी जंजिऱ्याच्या हबशांचे ताब्यांत होते. त्याच्या तर्फेने चिपळूणचा सुभा आवजी बळाळ नामक गृहस्थाकडे होता व मीठबंदराचा हवाला बाळाजी विश्वनाथ भट श्रीवर्धनकर ह्यांकडे होता. ह्या उभय गृहस्थास स्वामींचा महिमा श्रुत झाला. तेव्हा त्यास स्वामींच्या दर्शनाची उत्कट इच्छा उत्पन्न होऊन त्यांनी ह्या थोर सत्पुरुषांचे दर्शन घेतले. स्वामीची विद्वत्ता, निस्पृहता व तपःसामर्थ्य अवलोकन करून आणि त्यांचे रसाळ व मोहक भाषण श्रवण करून आवजी बळाळ आणि बाळाजी विश्वनाथ ह्यांची त्यांच्या ठि-

१ आवजी बळाळः—काव्येतिहाससंग्रहातील बखरीत आबाजी बळाळ असें नांव दिलें आहे. परंतु सातारा ग्याझिटियरकरितां दिलेल्या हकीकतींत आवजी बळाळ हें नांव दिले आहे. हेच अधिक विश्वसनीय वाटतें. आवजी बळाळ कोणी प्रभु शांतीचे गृहस्थ असावेत. हबशाच्या पदरी प्रभु लोक फार होते.

२ बाळाजी विश्वनाथः—हा श्रीवर्धनचा देशमुख असून त्याजकडे गोवेले, बोरलई, मांडले आणि हसले ह्या चार तपाचे कुळकरणाचे वतन होते अशी माहिती मिळते. हे वतनांचे काम त्याचा भाऊ जानोजी विश्वनाथ हा पहात असे.

काणीं फार भक्ति जडली. तेव्हांपासून ते स्वामींच्या दर्शनास वारंवार येत असत व स्वामीसही चिपळूणास नेऊन मोठ्या आदरसत्काराने त्याची पूजा करीत असत. चिपळूणास गेले ह्मणजे स्वामी श्री परशुरामाचे दर्शनाकरिता रात्री खाडीतून केळीच्या पानावर बसून येत असत. हा चमत्कार बाळ गौळी ह्याने पाहिला व बाळाजी विश्वनाथ ह्यानीही अवलोकन केला. तेव्हांपासून स्वामींचें योगसामर्थ्य लोकोत्तर आहे अशी त्यांची खात्री होऊन त्यांनी त्याची मनोभावाने सेवा आरंभिली. बाळाजी विश्वनाथ ह्याची एकनिष्ठ भक्ति पाहून स्वामीची त्याच्यावर विशेष कृपा जडली व त्यांनी त्यांस “ श्री गजानन व भार्गव तुला महत्पद देईल ” असा आशीर्वाद दिला.

चिपळूणचे सुभेदार व मीठबदरचे मुख्य अधिकारी हे स्वामींचे भक्त झाल्यामुळे स्वामीची प्रख्याति सर्व आबालवृद्धपर्यंत होऊन सर्व लोक त्यांच्या सेवाभजनी लागले. त्यामुळे स्वामींस आपले गुप्तपण एकीकडे ठेवून प्रसिद्धपणें परशुरामी वास करणें भाग पडलें. स्वामी सन समान तिसेन ह्या सालीं ह्मणजे ३० स० १६९८ ह्या वर्षी पौष शुद्ध पौर्णिमेस श्री परशुरामी प्रगट झाले असा उल्लेख सांपडतो. ह्यावरून ३० स० १६८६ पासून ३० स० १६९८ पर्यंत एक तप ते गुप्तरूपानें धामणी सोनगांवच्या गुहेमध्ये राहिले होते असे दिसून येते. स्वामी प्रसिद्धपणें श्री परशुरामी राहू लागल्यानंतर त्यानी तेथील देवालयाचा जीर्णोद्धार करून श्रीच्या भक्तीचा दिगंत प्रसार करावयाचा निश्चय केला. स्वामींचें मुख्य दैवत श्री गणपति हे असून त्याची उपासना ते पूर्वीप्रमाणे सकष्टी चतुर्थीस एका पायावर चंद्रोदयपर्यंत उभे राहून करीत असत. श्रावणमासी एकावीस दिवसपर्यंत एकासनीं गुफेमध्ये बसून जप करीत असत व भाद्रपदमासी गणेशचतुर्थीस बाहेर येऊन श्री गणपतीचा मोठा उत्साह करीत असत. बाळाजी विश्वनाथ व चिपळूणचे सुभेदार ह्याची स्वामींवर निष्ठा जडल्यामुळे ते स्वामींस मदत करूं लागले व त्याप्रमाणें इतर लोकही भक्तिभावानें स्वामींच्या सत्कार्यास हातभार लावूं लागले. ह्यामुळे श्री परशुरामाक्षेत्रीं स्वामींचा भक्तसंप्रदाय बराच वाढून तेथील पुराणप्रसिद्ध देवस्थानाचा ऊर्जित काल लवकरच प्राप्त झाला.

श्री परशुरामाक्षेत्रीं पुरातन काळापासून प्रसिद्ध असलेले भार्गवाचें प्राचीन

देवालय अगदीं जीर्ण दशेस आलें होते. त्याचा जीर्णोद्धार करावा अशी इच्छा स्वामींस झाली. तत्प्रीत्यर्थ त्यानीं भिक्षाद्रव्य सपादन करण्याचा उद्योग सुरू केला. श्री गजाननाचें तांबडें निशाण व एक कर्णी बरोबर घेऊन स्वामींची स्वारी ३० स० १७०७ मध्यें भिक्षेस निघाली. ती विशाळगडापर्यंत जाऊन बरेंच द्रव्य मिळवून परत आली. भिक्षाद्रव्य जतन करून ठेवण्याकरिता त्यानीं उद्धव ऊर्फ उधा नामक एक गुजर आपल्या जवळ ठेविला, आणि देवाच्या गाई वगैरेंचें सरक्षण करण्याचें काम बाळ गौळी यास सांगितले. नंतर हळू हळू देवालयाचा कारखाना सुरू केला.

ह्याच सुमारास महाराष्ट्रामध्यें राज्यक्रांति घडून आली. औरंगजेब बाद-शाहा ता० २० फेब्रुवारी ३० स० १७०७ रोजी मृत्यु पावल्यानंतर, शाहू महाराज औरंगजेबाचा पुत्र अजीमशाहा व शहाजादी रोषनार ह्यांची परवानगी घेऊन दक्षिणेंत आले. परंतु त्या वेळीं सर्व प्रांत ताराबाई व तिचे अनुयायी सरदार ह्यांच्या ताब्यांत असल्यामुळे शाहू महाराजास त्यांच्या बरोबर लढाई करणे भाग पडलें. त्यांची व ताराबाईच्या पक्षाच्या लोकांची खेड येथें मोठी लढाई झाली. तीत त्याचा जय होऊन ते चंदन वंदन किळ्याजवळ येऊन पोहोचले. तेथें त्यांस बराच अडथळा झाला. तो सर्व प्रांत पंतप्रतिनिधीच्या ताब्यांत असल्यामुळे तो अल्पायासानें हस्तगत होईना. तेव्हा शाहू महाराजांस चंदन वंदन किळे हस्तगत करून तेथेंच प्रतिपक्षाशी झुंजत कांहीं दिवस राहावें लागलें. हें वर्तमान स्वामींस कळतांच स्वामीनी आपले कटिसूत्र व कौपीन शाहू महाराजांस प्रसाद ह्णून पाठविली, व त्यांना “तूं यशस्वी होऊन राज्याराम करशील” असा आशीर्वाद दिला. स्वामी भगवद्भक्त, तपस्वी, वरदी, महा-पुरुष, त्यांचा प्रसाद आपणास कल्याणकर, असें समजून, शाहू महाराजांनीं तो मोठ्या भक्तीने ग्रहण केला. तो लवकरच शाहू महाराजांना विजय प्राप्त होऊन सातान्याची गादी मिळाली. शाहू महाराज शके १६२९ सर्वजित नाम संवत्सरे पौष्य शुद्ध पौर्णिमा रोजी सातान्यास येऊन माघमासीं सिंहासनाधीश्वर झाले. सत्पुरुषाच्या वरप्रसादाने आपणास यश प्राप्त झालें असे समजून ते तेव्हांपासून स्वामीस फार पूज्य मानू लागले.

शाहू महाराज हे महाराष्ट्रसाम्राज्याचा अभ्युदय करण्याकरितां उत्तरेकडून

येऊन छत्रपतीच्या तत्ताचे अधिपति झाले, त्याप्रमाणें त्यांचें प्रधानपद स्वीकारून त्या साम्राज्याच्या वैभवाचा विस्तार करण्याकरितांच कीं काय, बाळाजी विश्वनाथ हे कोंकणांतून देशावर आले. जंजिऱ्याच्या हबशाच्या नौकरीमध्ये बाळाजी विश्वनाथ व त्याचे बंधु जानोजी विश्वनाथ असे ३० स० १६९८ साली होते. त्या वेळी हबशाचा मुख्य अधिपति सिद्दी कासीम हा होता. हा फार शूर असल्यामुळे ह्याजकडे औरंगजेबानें मोंगल आरमाराचें नायकत्व दिलें होते. त्याने शिवाजी महाराजाच्या कारकीर्दीपासून मराठ्यांचे वर्चस्व कमी करण्याचा एकसारखा प्रयत्न चालविला होता. औरंगजेबाचा सरदार इयादिकत खान ह्याने ३० स० १६९० मध्ये रायगड सर केला, त्या वेळी त्याने चांगलें साहाय्य केले होतें. तात्पर्य, तो मराठ्यांचा पूर्ण द्रष्टा असल्यामुळे त्याने आपल्या ताब्यांतील हिंदुप्रजेस फार त्रास दिला होता. त्यामुळें कोंकणातील सर्व प्रजा अगदीं वैतागून गेली होती. बाळाजी विश्वनाथांचे बंधु जानोजी विश्वनाथ ह्यास त्याने गोणत्यांत घालून समुद्रांत बुडविले. त्यामुळें बाळाजी विश्वनाथ भयभीत होऊन देशावर आले. ही गोष्ट स्वामीची व त्याची भेट झाल्यानंतर तीन चार वर्षांनी ह्यणजे ३० स० १७०२ च्या सुमारास घडून आली असावी. बाळाजी विश्वनाथ ह्यांस स्वामीच्या आशीर्वादाचें पूर्ण अभय असल्यामुळे त्यांनी आपला धीर न सोडतां देशावर येऊन उद्योग धंदा पाहण्यास सुरुवात केली. प्रथमतः ते शंकराजी नारायण सचीव ह्यांचे पदरीं राहिले. नंतर धनाजीराव जाधव याची नौकरी स्वीकारिली. ३० स० १७०७ मध्ये धनाजीराव जाधवांनीं शाहु महाराजांच्या पक्षास मिळून त्यास पूर्ण साहाय्य

१ जानोजी विश्वनाथ ह्यांस गोणत्यांत घालून बुडविले त्याचें कारण असें कीं;—बाळाजी विश्वनाथ हा हबशाचा नौकर असून आंतून कान्होजी आंठ्याशी पत्रव्यवहार करीत होता व त्याच्या सह्यानें आग्ने हबशावर स्वारी करण्याच्या तयारीत होते अशी बातमी कोणी हबशास कळविली. तेव्हां हबशानें बाळाजी विश्वनाथास पकडण्याकरितां आपले लोक पाठविले. परंतु बाळाजी विश्वनाथ त्यांच्या हातीं न लागतां पळून गेला. ह्यणून हबशाने त्याचा सूड उगविण्याकरितां त्याच्या भावास पकडून गोणत्यांत घालून बुडविले. एकाचें प्रायश्चित्त दुसऱ्यास देण्याचा पूर्वी प्रघात होता, त्याचेंच हें उदाहरण होय !

केल्यामुळे, त्यांनी राज्यारूढ होताच त्यास सेनापतीचा हुद्दा सांगितला होता. **जाधव-रावासारख्या** प्रसिद्ध पुरुषाचा आश्रय मिळाल्यामुळे **बाळाजी विश्वनाथ** ह्यास आपली कर्तृत्वशक्ति दाखविण्याचे अनेक प्रसंग आले, आणि त्याचा नावलौकिक **शाहु** महाराजाच्या कानी गेला. **धनाजी जाधवराव** वारल्यानंतर **शाहु** महाराजांनी ता० २० आगस्ट ३० स० १७११ मध्ये **बाळाजी विश्वनाथ** ह्यांस 'सेना-कर्ते' असा किताब दिला. ह्यानंतर त्यांनी अनेक बिकट प्रसंगी आपले चातुर्य व्यक्त करून व वेळोवेळी अनेक पराक्रम दाखवून **शाहु** महाराजाची पूर्ण कृपा संपादन केली. त्यामुळे 'हे यशस्वी, व फौजेचे व मुत्सद्दीपणांचे कामायोग्य, मर्द माणूस' असे समजून **शाहु** महाराजांनी, **बहिरोपत पिंगळे** याजकडील **पेशवे-पदाची** वस्त्रे दूर करून, ता० १६ नोव्हेंबर ३० स० १७१३ ह्या रोजी, मौजे **मांजरी** प्रांत **पुणे** येथे त्यांस **पेशवेपदाची** वस्त्रे दिली. **बाळाजी विश्वनाथ** ह्यास ही प्रधानगिरीची वस्त्रे प्राप्त करून देण्याचे कामी **ब्रह्मेद्रस्वामी** ह्याची उत्कृष्ट मदत झाली असावी ह्यात शका नाही.

बाळाजी विश्वनाथ चिपळूणाहून साताराप्राती आल्यानंतर ३० स० १७०७ मध्ये **जंजिन्याचा हबशी सिद्दी कासीम** हा मृत्यु पावला, व त्याचे गादीवर **याकूदखान सिद्दी सुरूर** हा बसला. हा स्वभावाने साधा असून **सिद्दी कासीम** ह्याप्रमाणे हिदुद्रेष्टा नव्हता. हा 'याकूदखान' ह्या एकेरी नावाने प्रसिद्ध असून ह्यास 'बडेखान' असेही ह्मणत असत. **ब्रह्मेद्रस्वामीची** प्रसिद्धि **चिपळूण** प्रातामध्ये बरीच झाली होती, त्यामुळे **याकूदखान** ह्यासही स्वामीचा महिमा श्रुत झाला. स्वामी केळीच्या पानावर बसून समुद्राची खाडी तरून जातात अशी आख्या **बडेखान** साहेब ह्यांच्या कानावर गेली. तेव्हापासून ह्या करामती अवलियाचे दर्शन घ्यावे अशी त्यांस इच्छा झाली. त्यांनी स्वामीस **दंडाराजपुरीस** येऊन कृपा करून दर्शन द्यावे ह्मणून विनंति केली. स्वामींच्या मनांत **खान मुसलमान** ह्मणून दर्शन देऊ नये असा भेदभाव काहीच नसल्यामुळे त्यांनी त्याची विनंति मान्य केली; आणि केळीच्या पानावर बसून ते खाडी ओला-डून **दंडाराजपुरीस** गेले. **याकूदखान** ह्याने बुरुजावरून स्वामींची लीला पाहून फार विस्मय केला; आणि स्वामीस सामोरे जाऊन, मोठ्या आदबीने पादशाही खुरनिशात करून, "गुन्हा माफ! गुन्हा माफ!" अशी प्रार्थना केली.

स्वामींनीं त्यास “चिन्तांत काही भय न धरणें. समुद्र तरणे आमची सहज वृत्ति असे. यांत काहीं अगाध नाही.” असे अभयवचन दिले. खानाने स्वामींची समबुद्धि व थोरपणा पाहून त्याचा फार गौरव केला. त्यास किझ्यांतील राजवाड्यामध्यें नेले; त्यांच्या सन्मानार्थ तोफांची सलामी दिली; आणि त्यास बहुमूल्य वस्त्रे अर्पण केली. स्वामीनीही त्यास प्रसाद दिला. स्वामींच्या मनातून पेढे व आंबडस हे दोन्ही गाव आपल्या देवस्थानास इनाम असले ह्मणजे श्रीची पूजा-अर्चा व उत्सव-महोत्सव निर्वेधपणे चालेल आणि मुसलमानाचा त्रास देवस्थानास पोहोचणार नाही. ह्मणून त्यानी खानसाहेबांकडून दोन्ही गावच्या इनाम सनदा करून घेतल्या. त्याचप्रमाणे देवस्थानाच्या इमारतीचा कारखाना चाळू केला होता त्याची देखरेख करण्याकरिता बापूजीपत तांबे ह्मणून एक कारकून मागून घेतला. ह्याप्रमाणें स्वामींनीं आपल्या सद्गुणप्रभावाने व सप्रेम वर्तनानें याकूदखान ह्यावर छाप बसवून आपले इष्ट कार्य साधून घेतले. ही हकीकत इ. स. १७०८ नंतर घडून आली.

ह्यानंतर एक वर्षाने बापूजीपताची बहीण राधाबाई व तिचा पुत्र चिमणाजी कृष्ण भागवत हे स्वामींच्या सेवेस परशुराम येथे येऊन राहिले. चिमणाजी कृष्ण याचे वडील कृष्णाजी बल्लाळ व त्यांचे बंधु नारो बल्लाळ हे मौजे सोनवडे तालुके संगमनेर येथील कुळकरणाचे वृत्तीवर नांदत होते. कृष्णाजीपतास पुत्र एक, चिमणाजीपत; व नारोपतास पुत्र दोघे, संभाजीपत व अंताजीपत. कृष्णाजी बल्लाळ व नारो बल्लाळ ह्यांचा काळ झाल्यानंतर संभाजीपत व अंताजीपत ह्यांनीं विभक्त संसार केला. परंतु चिमणाजी कृष्ण यास पोटशूळाची व्यथा निर्माण झाल्यामुळे ते फार त्रस्त झाले. तेव्हा त्यांची सापत्न माता राधाबाई हिने धामापूर नजीक देवरुख येथें येऊन देवाची सेवा केली. तेथें तिला दृष्टांत झाल्यावरून ती चिमणाजीपतास बरोबर घेऊन बापूजीपताचे विद्यमानें परशुरामास गेली. तेथें उभयतांनीं श्री स्वामींचें दर्शन घेऊन त्यांची सेवा चालविली. चिमणाजीपतांचे व बापूजीपतांचें नातें आहे असें समजून स्वामींनीं त्यावर विशेष कृपा केली व त्याची पोटशूळाची व्यथा अगदीं नाहीशी केली. तदनंतर स्वामींनीं त्यांस आपल्या हाताखालीं घेऊन देवालयानें काम काज सांगितलें व महिपतगडी जाऊन शिवाजीमहा-

राजांचे कारकीर्दीचा चुना आणवून देवाल्याचा कारखाना ज्यारीने चालविला. स्वामी चतुर व मनुष्याची परीक्षा करण्यांत फार दक्ष असल्यामुळे त्यांनी **चिमणाजीपंता**च्या प्रामाणिकपणाबद्दल व शुद्ध भावाबद्दल आपली खात्री करून घेतली आणि त्यास आपला आश्रय देऊन त्यास चार रुपये दरमहा करून आपल्या देवस्थानाच्या पोतदारीचे काम सांगितले. **बापूजीपंत** लिहिण्याच्या कामावर होते. त्यास पांच रुपये दरमहा करून फडणिशीचे काम सांगितले. नंतर त्यांनी **चिमणाजीपंतास धोंडोपंत सप्रे** ह्याची कन्या देऊन लग्न केले. ह्याप्रमाणे उभयतांवर प्रेम करून स्वामींनी त्यांना नांवारूपास आणिले. पुढे स्वामींचा कारखाना वाढत चालला व **बापूजीपंतास** काम फार पडू लागले. ह्मणून त्यांनी, त्यांचे बंधु **धोंडो भास्कर तांबे**, कल्याण प्रांतातील हशमी सरदार **गौरोजी लाटे(?)** ह्मणून होते त्यांचे पदरी होता, त्यास आणवून चिटणिशीचे काम दिले. ह्याप्रमाणे **बापूजीपंत**, **चिमणाजीपंत**, व **धोंडोपंत** असे त्रिवर्ग एकरूपे, एका मायेने, स्वामींच्या सेवेत तप्तर राहिले. स्वामींच्या देवस्थानाचा जसजसा उत्कर्ष होत चालला तसतसा स्वामींनी ह्या त्रिवर्गाचा उत्कर्ष केला. हे पुढील वृत्तांतावरून समजून येईलच.

भाग २ रा.

कोंकणप्रांताचा त्याग

आणि

महाराष्ट्रदेशांत आगमन.

ब्रह्मेन्द्रस्वामी अरण्यामध्ये एकांत स्थानी तपश्चर्या करीत बसण्याचे आपले व्रत एकीकडे ठेवून, प्रसिद्धपणे परशुरामी राहू लागले; व देवाल्याचा जीर्णोद्धार करावयाचा निश्चय करून तत्प्रीत्यर्थ द्रव्य व इनामगांव मिळविण्याचा यत्न करू लागले; हे वाचून कोणास अशी शंका उत्पन्न होईल कीं, ही एवढी उपाधि स्वीकारण्याचे स्वामींस प्रयोजन काय? ह्याचे उत्तर स्वामीची स्वधर्म व स्वराज्य ह्यां-

वरील निस्सीम व अहेतुक भक्ति हीच होय. स्वामी श्री परशुरामीं प्रगट झाले त्या वेळीं तेथील देवब्राह्मणाचा अगदी उच्छेद झाला होता व यवनांच्या तापामुळे सर्व प्रजा फार त्रस्त झाली होती. ह्मणून स्वामींनी देवालयाचा जीर्णोद्धार व जागोजाग श्रीची स्थापना करावयाचा हेतु धरून, द्रव्य व इनाम गांव मिळविण्याचा उद्योग आरंभिला. वस्तुतः स्वामी स्वतः निरिच्छ तपस्वी असल्यामुळे त्यांना कोणत्याही प्रकारें स्वार्थसाधनाची इच्छा नव्हती. परंतु त्याचा अतर्हेतु जगांतील कोणत्याही खऱ्या देशभक्ताप्रमाणे देशोद्धाराचा असल्यामुळे त्यांनी श्री रामदास स्वामींप्रमाणे अलिप्त राहून सर्व राजकारणे चालविलीं असे त्यांच्या चरित्रावरून दिसून येतें. श्रीची उपासना व भक्ति ह्यांचा 'दिगत' प्रसार व्हावा व महाराष्ट्राच्याचा अभ्युदय होऊन सर्व देशबांधव सुखी व्हावेत असा स्वामींचा उच्च मनोरथ असल्यावांचून त्यांना राजकारणांत पडण्याचें दुसरें कोणतेही कारण नव्हतें. ह्याच उच्च मनोरथास स्वामींनी आपल्या हृदयात जागा दिल्यामुळे महाराष्ट्राचें अपरिमित कल्याण झालें ह्यात शंका नाही. स्वामी राजकारणांत केव्हापासून पडू लागले व त्यांचा महाराष्ट्रांतील मोठमोठ्या सरदारांशीं कसा व केव्हां परिचय झाला हें समजण्यास मार्ग नाही. तथापि स्वामी, शिवाजी, संभाजी व राजाराम ह्या तिन्ही छत्रपतींच्या कारकीर्दीचे चांगले माहितगार होते व त्या वेळच्या सर्व घडामोडी त्यांस पूर्ण अवगत होत्या असें मानण्यास सबळ पुरावा आहे. त्यांच्या कित्येक पत्रांत औरंगजेब, शिवाजी ह्यांचे उल्लेख आहेत, एवढेंच नव्हे तर जावलीचे चंद्रराव मोरे व मौनीबोवा गोसावी ह्यांचे दृष्टांतही दिलेले सांपडतात. शाहु महाराजांस त्यांनी प्रसाद पाठविला व बाळाजी विश्वनाथ ह्यांस आशी-

१ स्वामींनी रघोजी भोंसले ह्यास लिहिलेल्या पत्रांत (लेखांक २९५ पहा) बापूजी भोंसले व संताजी भोंसले ह्यांस साहाय्य केल्याची पूर्वीची हकीकत दिली आहे. ती वाचली ह्मणजे स्वामींचा महाराष्ट्राशीं फार जुना संबंध असला पाहिजे असें दिसून येतें. बापूजी भोंसले ह्यांस स्वामींनी हबशाकडून सोडविल्याचा उल्लेख केला आहे तो खरा असावा. 'नागपूरकर भोंसल्यांचे कागदपत्र' लेखांक २ रा ह्यांत कोल्हटकरांची जी कैफियत आहे तींत बापूजीस हबशानें त्रास दिल्याचा उल्लेख आहे.

वांद देऊन प्रत्यक्ष प्रधानपद मिळवून दिले. परंतु ह्यासंबंधाचे अस्सल पत्र-
व्यवहार अद्यापि उपलब्ध झाले नाहीत. त्यामुळे त्या कागदपत्रांच्या अभावीं
ह्यावद्दलची मनोरंजक हकीकत विस्तृतपणे येथे देता येत नाही.

स्वामींनी जंजिन्याचा हबशी सिद्दी याकूदखान ह्यास प्रसन्न करून त्याज-
कडून पेढे व आंबडस हे दोन गाव इ० स० १७०८ नंतर मिळविले; तेव्हां
स्वामींचा व हबशांचा संबंध केव्हांपासून जडला ह्याची सरासरी अटकळ
करिता येते. ह्यानंतर स्वामींचा व परशुराम त्रिंबक प्रतिनिधि व कान्होजी
आंग्रे ह्याचा परिचय झाला असावा. कोंकणामध्ये प्रतिनिधि व आंग्रे ह्याचा
अमल अधिक असल्यामुळे स्वामींची व त्यांची ओळख होऊन त्यांची स्वामींवर
भक्ति जडली असावी. स्वामींस वर निर्दिष्ट केलेले पेढे व आंबडस हे दोन
गांव हबशाकडून इनाम मिळाले होते, ह्यापैकी मौजे पेढे हा गाव हबशाच्या
अमलात असल्यामुळे तो दरोबस्त इनाम मिळाला होता. परंतु आंबडस गांव
अर्धा महिपतगड तर्फेनें प्रतिनिधींच्या अमलात असल्यामुळे तो स्वामींस अर्धा
इनाम मिळाला होता. तो दरोबस्त इनाम करून घेण्याकरितां स्वामींनी परशुराम
त्रिंबक प्रतिनिधि ह्यांस विनंति केली. त्याप्रमाणें प्रतिनिधींनीं स्वामींची योग्यता
जाणून तो गांव महिपतगड तर्फेनें इनाम करून दिला. पुढे स्वामींचा व प्रति-
निधींचा स्नेहसंबंध दृढतर होऊन, राजकारणप्रसंगांत त्यांनीं प्रतिनिधींस चांगलें
साहाय्य केल्यामुळे, प्रतिनिधींनीं स्वामींस मौजे डोलें व महाळुगे तर्फे पांवलस
हे दोन्ही गांव महिपतगडतर्फेनें शाहु महाराजांच्या मुद्रेनिशीं निमे इनाम करून
दिले. ह्यावरून इ० स० १७१० पासून स्वामींचा महाराष्ट्राच्या राजकारणांत

१ काव्येतिहाससंग्रहांतील ब्रह्मेद्रस्वामींच्या चरित्रांत जी माहिती दिली
आहे त्यावरून हे गांव परशुराम त्रिंबक प्रतिनिधि ह्यांनीं स्वामींस इनाम
करून दिले असे दिसते. परंतु 'सातारा ग्याझिटियर'करितां लिहिलेल्या
माहितीमध्ये हे गांव शके १६४२ व्षणजे इ० स० १७२० मध्ये इनाम दिले
असे लिहिलें आहे. तो सन खरा मानिला तर ह्या वेळी परशुराम त्रिंबक
प्रतिनिधि ह्यात नसून त्यांचे पुत्र श्रीनिवास परशुराम हे असले पाहिजेत.
परशुरामपंत ह्यांचा काल ता० २७ मे इ० स० १७१८ रोजी झाला.

हळूहळू प्रवेश होत चालला व त्यांच्यावर छत्रपतीच्या प्रमुख सरदारांची निष्ठा बसू लागली असे ह्मणण्यास हरकत नाही.

स्वामी इ० स० १७२० पूर्वी वरघाटें कधी आले होते किंवा नाही ह्याची विश्वसनीय माहिती मिळत नाही. तथापि त्यांचा व शाहु महाराजांचा चांगला परिचय असून पत्रव्यवहार देखील चालू असावा असा तर्क करण्यास जागा आहे. बाळाजी विश्वनाथ व चिमणाजी दामोदर ह्या दोन प्रमुख महाराष्ट्र-सरदारांचा व स्वामींचा पत्रव्यवहार होता हे तर निश्चित आहे. बाळाजी विश्वनाथ ह्याच्या ता० २८ एप्रिल इ० स० १७१५ च्या (लेखांक १९) पत्रावरून स्वामींची व त्यांची पैशाची देवघेव होती असे स्पष्ट दिसून येते. बाळाजी विश्वनाथ ह्यांस स्वामी द्रव्यद्वारे उत्कृष्ट मदत करीत असत, व त्यांस राजकारणप्रसंगी वेळोवेळी सल्ला मसलत देत असत हें निर्विवाद सिद्ध आहे. स्वामींनी चिमाजी आपास लिहिलेल्या एका पत्रांत (लेखांक २८३) “नाना माझा होता तो एकनिष्ठ होता. सय्यदांचा सल्ला झाला त्यामुळे इतकें अभीष्ट झाले. दिल्लीची मसलत सुरू झाली.” इत्यादि उद्गार काढिले आहेत. त्यावरून व वेळोवेळी बाळाजी विश्वनाथ ह्यांच्या भक्तीविषयीं केलेल्या स्तुतीवरून बाळाजी विश्वनाथांच्या कारकीर्दीतील मराठ्यांच्या राजकारणांत स्वामींचे वर्चस्व चांगलेच असले पाहिजे हें उघड होते. बाळाजी विश्वनाथ ह्यांचे व स्वामींचे विशेष दळणवळण असल्यामुळे त्यांचे पुत्र बाजीराव व चिमाजी आपा ह्यांवर स्वामींची फार कृपा जडली असावी व त्यांनाही स्वामींची योग्यता कळल्यामुळे त्यांच्याविषयी पूज्यवृद्धि उत्पन्न झाली असावी ह्यांत शका नाही. बाळाजी विश्वनाथ सासवड मुकामी ता० २ एप्रिल इ० स० १७२० रोजी मृत्यु पावले. नंतर त्यांचे वडील पुत्र बाजीराव ह्यांस मसूर मुकामी ता० १७ एप्रिल इ० स० १७२० रोजी पेशवेपदाचीं वस्त्रे मिळालीं. ह्या वेळचे स्वामींचे कागदपत्र उपलब्ध झाले, तर बाजीरावास प्रधानगिरीचीं वस्त्रे देण्यांतही स्वामींची शाहु महाराजांजवळ शिफारस असावी असें दिसून येईल. परंतु अस्सल कागदपत्रांच्या अभावामुळे ह्या सर्व घडामोडींमधील स्वामींची चळवळ समजण्यास मार्ग नाही. तथापि ह्या प्रसंगास स्वामी शाहु महाराजांस भेटण्याकरितां मुद्दाम आले असावेत व त्यांच्या वजनाचा चांगला उपयोग झाला असावा असें मानण्यास एक

आधार आहे. **धावडशी** गाव स्वामींस सन इहिदे अशरीन ह्मणजे सन १७२०-२१ ह्या वर्षाच्या माघ शुद्ध नवमीस इनाम मिळाल्याचा अगदी पहिला उल्लेख **धावडशी** सस्थानच्या दफ्तरात सापडतो. त्यावरून स्वामींनी **शाहु** महाराजाची मर्जी प्रसन्न करून **बाजीरावास** पेशवाईची वखें मिळवून दिली व नंतर हे इनाम मिळविलेले असावे असे दिसते.

स्वामींचा कीर्तिनाद सर्व **कोंकण** प्रांतांमध्ये **दुमदुमू लागून** **कान्होजी आंग्रे**, **प्रतिनिधि** व **हबशी** हे स्वामींची चरणसेवा मोठ्या भक्तीने करू लागले होते. त्यामुळे स्वामींचा कारखाना नावारूपास येऊन श्री **परशुराम** येथील देवालय, श्री **रेणुकेचे** देवालय, **गणपतीचे** देवालय, **मारुतीचे** देवालय, धर्मशाळा, पोंवळी, दीपमाळा, व मुख्य देवालयाचा सभामंडप इतकी कामे पुरीं झाली होती. श्री **परशुराम** येथे ब्राह्मणाची वस्ती अगदी नव्हती ती स्वामींच्या प्रयत्नांने विशेष होत चालली. **हबशाच्या** दहशतीमुळे परागदा झालेले देवाचे पुजारी देवासमीप येऊन राहिले. स्वामींनी सर्व लोकांचा चरितार्थ यथायोग्य रीतीने चालावा अशी तजवीज केली. देवास मिळालेल्या इनाम गांवावर **बापूजीपंत**, **चिमणाजीपंत** व **धोंडोपंत** ह्यांचे नातेवाईक आणवून त्यांची योजना केली. **चिमणाजीपंताचे** मामा **त्रिंबक कृष्ण मोघे** व चुलत बंधु **संभाजी नारायण** हे **सुवर्णदुर्गास** **आंग्रे** ह्यांचे पदरी चाकरीस होते. त्यांना चारचार रुपये दरमहा करून आपले पदरी ठेविले. **त्रिंबक कृष्ण** ह्यांची **गोठणे** येथील कामावर योजना केली, व **संभाजी नारायण** ह्यास **परशुरामी** श्रीसन्निध ठेविले. नंतर त्यांचे बंधु **अंताजी नारायण** आले. त्यांस मोजे **आंबडस** येथे ठेविले. तेथे स्वामींची बाग होती. तेथील देखरेख व जाबसाली कागदपत्राची ने आण ही कामे त्यांकडे सोपविली. ह्याप्रमाणे स्वामींचा कारखाना वाढत चालला.

१ **धावडशीची** अगदी पहिली सनद आह्मास उपलब्ध झाली नाही. ती उपलब्ध झाली असती ह्मणजे ह्या सनाची पक्की खातरी झाली असती. **धावडशी** ह्या गांवीं मूळ **धावड** लोकांची वस्ती असून तेथे पुढे स्वामींनीच गांव वसविला. स्वामी पूर्वी साताराप्रांती आले ह्मणजे **धावडशीनजीक** **मेरुलिंग** नामक डोंगर आहे तेथे राहत असत. त्या स्थानास नजीक व छत्रपतींच्या राजधानीस जवळ असे पाहून हे **धावडशी** गांव स्वामींनी पसंत केले असावे.

श्री परशुराम येथील देवस्थानाची पूजाअर्चा महोत्सव मोठ्या थाटानें होऊं लागला. स्वामींच्या वार्षिक नियमाप्रमाणें त्यांची श्रावणमासची समाधि यथासांग होऊन समाप्तीचे दिवशीं मोठा समारंभ होऊं लागला. भाद्रपद शुद्ध चतुर्थीचे दिवशीं स्वामी आपल्या समाधिस्थानांतून बाहेर येत. त्या दिवशीं त्यांचें भक्तिभावानें दर्शन घेण्याकरितां आंग्रे व हबशी यांजकडील सरदार व केव्हां केव्हा खाशा स्वान्या येत असत. त्या दिवशीं आंग्रे यांजकडील दोन तीनशें बरकदाज व हबशी यांजकडील सिद्दी शिपाई स्वामींस बंदुकांची सलामी देत असत. नंतर स्वामींस पालखींत बसवून मोठ्या आनंदोत्सवाने श्री परशुरामी देवासन्निध आणीत. नंतर तेथें कीर्तनादि उत्सव होऊन व दुसरे दिवशीं अन्नमर्तर्पण होऊन समाप्तीची सांगता होत असे. आंग्रे व हबशी ह्यांचे नेहमीं वैर असे; परंतु ह्या उत्सवप्रसंगीं उभयतांचे लोक स्नेहभावानें वागून स्वामीचा प्रसाद घेण्यास सारखेच उत्सुक असत. ह्यावरून स्वामींनीं सर्व लोकांशीं प्रेमभावानें वागून त्याची अतःकरणे कशीं आकर्षित केलीं होती हे चांगले व्यक्त होते.

स्वामींचा व आंग्रेयांचा जो पत्रव्यवहार उपलब्ध झाला आहे त्यावरून कान्होजीचा व स्वामीचा फार जुना स्नेह असावा असे दिसून येते. ह्या घराण्यावर स्वामीचा विशेष लोभ असल्यामुळे ह्या घराण्यांतील पुरुषांच्या हातून जीं राजकारणे झालीं, त्या सर्वांत स्वामींचें अल्पबहुत अग होते. ह्यासंबंधाची विस्तृत हकीकत स्वामीच्या राजकारणाच्या वर्णनांत दिली आहे. कान्होजी आंग्रेयांच्या ता० ९ एप्रिल ३० स० १७२५ पत्रांवरून (ग्रं० ले० १७४) स्वामींचा श्री परशुराम येथील उत्सव त्या वेळपर्यंत उत्तम प्रकारे चालला असावा व स्वामी तोंपर्यंत बहुतेक कोंकणप्रांतातच राहात असावेत असे दिसते. परंतु ह्यापुढे स्वामी महाराष्ट्रांतील नाजूक राजकारणप्रसंगानिमित्त किंवा अन्य कारणास्तव, सातारा प्रांतीं विशेष येऊं जाऊं लागले असावेत. काव्येतिहाससंग्रहांतील बखरीमध्ये “सन खमस अशरीनांत श्रीस्वामी घांट चढोन सातान्यासी शाहु महाराज यांजकडे आले. राजश्रीस वर्तमान कळतांच सामोरे जाऊन, सन्मानेंकरून वाड्यांत आणून, पूजा करोन, तीन गांव मौजे धावडशी तर्फ परळी, मौजे वीरमाडें प्रांत कन्हाड व मौजे अनेवाडी तर्फ कुडाळ हे तीन गांव राजांनीं दरोबस्त कुलबाब कुलकानू इनाम देऊन राज-

पत्र करून दिली. (पृ० १३)” असा मजकूर आहे. ह्यावरून सन खमस अशरीनांत हणजे ३० स० १७२४-२५ ह्या साली, स्वामी सातारा प्रांती आले असे सिद्ध होते. ह्यानंतर स्वामींनी ३० स० १७२५-२६ सन सीत अशरीन मध्ये बाजीराज बळाल पेशवे ह्याचेकडून मौजे पिंपरी तर्फे कडेपटार हा गांव इनाम करून घेतला. राजशक ५२ हणजे ३० स० १७२६ ह्या वर्षी श्रीमत छत्रपति शाहु महाराज ह्यांनी जोत्याजी केसरकर ह्यास दिलेले अस्सल आज्ञापत्र आह्वास उपलब्ध झाले आहे. त्यावरून स्वामींकडे मराठ्यांच्या तर्फेने ३० स० १७२६ मध्ये आठ गांव इनाम होते असे दिसते. हे आज्ञापत्र येणेप्रमाणे:—

“स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शके ५२ विश्रवसूनाम सवसरे भाद्रपद बहुल त्रयोदशी गुरुवासरे क्षत्रिय कुलावतंस श्री राजा शाहु छत्रपति स्वामी याणीं राजमान्य राजश्री जोत्याजी केसरकर आा सरदेशमुखी याणीं आज्ञा केली ऐसीजे:—श्री येथील महोत्सवास गांव कुलबाब कुलकावू देखील सरदेशमुखी स्वराज्य व मोंगलाई इनाम दिले असेत. वितपशील:—

कोंकण प्रांतें.

- १ मौजे माहुलगे ता पांवस
- १ मौजे डोरले ता पांवस
- १ मौजे कळवुसी
- १ मौजे नायसी

४

वरघांट प्रांतें.

- १ मौजे इडमिंड (वीरमांडें)
- १ मौजे अनेवाडी
- १ मौजे पिंपरी
- १ मौजे धावडशी

४

येणेप्रमाणे आठ गांव दिले असेत. तेथील सरदेशमुखीचा ऐवज होईल तो श्रीकडे पावेल. तुहीं सरदेशमुखीचा तगादा न करणें. खलेल न करणें.

१. ह्या गांवांची अस्सल इनामपत्रे आह्वांस उपलब्ध झालीं नाहीं त्यामुळे त्याची बरोबर मित्ती देता येत नाही. पिंपरी गांवबद्दल विष्णु गोपाळ भागवत ह्यांनीं ता० १९ माहे मे ३० स० १८४९ साली दिलेल्या कैफियतीची नकल आह्वांस मिळाली आहे. तीत पिंपरीबद्दल बाजीराव पंडित प्रधान ह्यांनीं दिलेल्या ताकीदपत्राची तारीख छ २९ मोहरम सुरु सन सीत अशरीन ही दिली आहे. ह्यावरून त्याच समयास ह्या गांव मिळाला हें स्पष्ट आहे.

प्रतिवर्षी नूतन पत्राचा आक्षेप न करणे. या पत्राची प्रती लिहून घेऊन मुग्न्य पत्र भोगवटियास देणें. जाणजे. बहुत काय लिहिणे.” (मोर्तेब.)

ह्या आज्ञापत्रांत हबशाकडून मिळालेल्या पेढे व आंबडस ह्या गावाचा उल्लेख नसणे साहजिक आहे. कारण, तेथे मराठ्यांचा अमल नव्हता. ह्या आज्ञापत्राच्या सालापासून म्हणजे ३० स० १७२६ पासून स्वामीच्या अस्तल कागदपत्रांनीं सिद्ध झालेल्या चरित्रास सुरुवात होते. स्वामींनीं शाहु महाराजाकडून मिळालेल्या धावडशी, अनेवाडी आणि वीरमांड ह्या तिन्ही गांवी अनुक्रमे त्या गावचेच रहिवासी बाळाजी हरि अंतुरकर, जानो महादेव जोशी आणि हरि टिळक असे तीन इसम देखरेख करण्याकरिता ठेविले. ह्यावरून स्वामींचे कोंकणातील कारकून अद्यापि देशावर आले नव्हते असें दिसून येते.

३० स० १७२६ नंतर हबशी सिद्दी सात ह्याचा व स्वामींचा हत्तीच्या कारणामुळे तया उत्पन्न झाला व त्यामुळे स्वामीस कोंकणप्रात त्याग करून देशावर येणें भाग पडले. ती हकीकत येणप्रमाणे:—सिद्दी याकूदखान ह्याचा अंजनवेल ऊर्फ गोवळकोट येथील सुभेदार सिद्दी सात ह्यास सावनूर बंकापूर येथील पठाणाने एक हत्ती बक्षीस दिला होता. परंतु तो परराज्यातून सुरक्षितपणे अंजनवेलीस आणता येईना. कारण, बंकापुराहून अंजनवेलपर्यंत मराठ्यांच्या चौक्या जागजागी असल्यामुळे, त्याच्या तडाक्यातून मुसलमान पठाणाचा हत्ती सुटून येणे त्या वेळच्या स्थितीप्रमाणे अशक्य होते. तेव्हा हबशी सिद्दी सात ह्याने अशी युक्ति योजिली कीं, ब्रह्मेद्रस्वामी ह्याचे मराठीराज्यात चांगले वजन आहे व त्याच्या शब्दाचा कोणी अनादर करणार नाही, त्या अर्थी त्यास विनति करून त्याच्याकडूनच हत्ती आणविण्याची काही तजवीज करावी. त्याप्रमाणे त्याने स्वामींस पत्र पाठविलें कीं, “आपली आज्ञा सर्व राज्यात मान्य आहे. यास्तव वरघाटे आपा जोशी पाठवून पंतप्रधान व पंत प्रतिनिधि ह्यांचीं दस्तके आणवून द्यावीं.” स्वामींनीं उत्तर पाठविले कीं, “आह्मास भिक्षार्थ सावनूर प्राते जाणेच आहे. तुमचे काय हत्ती असतील ते आमच्या समागमे येतील. कोणाच्या दस्तकाचें प्रयोजन नाही.” ह्याप्रमाणे स्वामींनीं उत्तर पाठविल्यानंतर सिद्दी सात ह्याने स्वामींच्या बरोबर हत्ती आणण्याकरितां दहा पठाण लोक पाठवून दिले.

स्वामी आपल्याबरोबर **दाद** गुरव कर्णेकरी, अंताजी नारायण कारकून, आणि खंडोजी साळवी निशाणवाला असा परिवार व **सिद्दी सात** यांजकडील दहा पठाण बरोबर घेऊन सावनूर बंकापूर येथे गेले. व तिकडील प्रांतांतील भिक्षाद्रव्य संपादन करून व सावनूरकर पठाणाचा हत्ती बरोबर घेऊन विशाळगड मार्गाने परत आले. त्यांस मध्यतरी विशाळगडच्या घाटामध्ये प्रतिनिधीच्या चौकीदारांनी अटकाव केला. परंतु स्वामींनी किल्ल्यावरील अधिकाऱ्यास पत्र पाठवून व सर्व हकीकत कळवून हत्ती नेण्याची परवानगी घेतली. **सिद्दी सात** ह्यांनीही प्रतिनिधीस अगोदर विनतिपत्र पाठविलें होते, त्यामुळे तेथे विशेष अडचण पडली नाही. तेथून निघाल्यानंतर घाट उतरून स्वामी हत्तीसहवर्तमान कोंकणात आले. तो कोंकणच्या नाक्यावर माखजन येथे आंग्रे व हबशी ह्यांच्या चौक्या होत्या. तेथे दोहीकडील चौकीदारामध्ये तटा उपस्थित झाला. आंग्रे याच्या लोकानी जयगडची मदत आणवून हत्ती आपल्या ताब्यांत घेतला आणि तो जयगडास पाठवून दिला. स्वामी स्नानसध्येकरितां मागील मुकामावर राहिले, तो इकडे त्यांच्या पश्चात् असा घोटाळा झाला. स्वामी माखजनी येतात तो त्यास हे वृत्त समजलें. तेव्हा त्यांनी जयगड येथील हवालदाराकडे सामोपचाराचा निरोप पाठवून हत्ती परत मागितला. परंतु तो येण्याच्या आतच, ही बातमी हबशाकडील लोकानी अंजनवेलीस पोहोचविली, व सुभेदार **सिद्दी सात** ह्यास असे कळविले की, “गोसावी ह्यानी हत्ती समागमे आणून माखजनचे चौकीवर कझियांचे निमित्त करून हत्ती आंग्रे याचे लोकांचे स्वाधीन केला.”

सिद्दी सात ह्यास ही बातमी कळतांच त्याचा क्रोधाग्नि प्रज्वलित झाला. **सिद्दी सात** हा जातीचा हबशी असल्यामुळे हिंदूविषयी त्याचा अगोदर प्रेमभाव कमीच होता. परंतु जंजिन्याचे बडेखान ह्यांनी स्वामींचा सत्कार करून त्यांच्याविषयी अगत्यवाद धरल्यामुळे, सर्व हबशी लोकास स्वामी-विषयी बाह्यात्कारें तरी पूज्यबुद्धि बाळगणें भाग पडलें होतें. त्याप्रमाणें **सिद्दी सात** ह्याची स्थिति होती. त्यास आपला बहुमानाचा हत्ती, स्वामींनी चौकीदाराकडून तंट्याचें मिष करवून, आपल्या जातभाईस दिला; एवढी बातमी कळतांच, त्यास संताप उत्पन्न होऊन, त्यानें एकदम स्वामींच्या परशुराम

येथील देवस्थानावर दोन तीनशें लोकांनिशीं शिवरात्रीचे दिवशीं चाल केली. स्वामींचे देवालयाचा कारखाना व सर्व ब्राह्मणांचीं व कारकुनांचीं घरें लहून जप्त केलीं; आणि लोकांस फार उपसर्ग देऊन देवस्थानाचा अगदीं विध्वंस केला. त्यामुळें सर्व ब्राह्मण भयभीत होऊन आपापले जीव घेऊन पळाले. स्वामींचे तीन इमानी नौकर चिमणाजीपत, बापूजीपत आणि लखमोजी कोठावळा हे मोठ्या धैर्यानें राहिले. परंतु हबशी ह्यानें द्रव्यप्राप्तीकरितां त्यांची फार हालअपेष्टा करून त्यांना मरेमरेपर्यंत मार दिला.

हा वृत्तांत स्वामींस समजतांच स्वामींनीं कान्होजी आंग्रे ह्यास पत्र पाठविले कीं, “तुमचे लोकानी आमचे समागमे हत्ती होता तो नेला. सबब सिद्दी सात शामल याणे परशुरामीं स्वारी पाठवून, देवब्राह्मणाचा उच्छेद करून, वस्तवानी जप्त करून, बद धरून नेला. कारकुनास मारहाण करीत आहे, तरी पत्रदर्शनी जयगडकरी यास पत्र पाठवून हत्ती सोडून देववणें. हत्ती न सोडल्यास तुझें कल्याण होणार नाही.” असे स्वामींचे पत्र जातांच, कान्होजी आंग्रे ह्यांनीं जयगडचे हवालदारास, पत्रदर्शनीं हत्ती स्वामींचे हवालें करावा असा हुकूम पाठविला. त्याप्रमाणे त्यांनीं हत्ती स्वामींचे स्वाधीन केला.

हत्ती घेऊन स्वामी दोनचार दिवसांनीं गोवळकोट येथें आले व लगेच सिद्दी सात ह्यास बोलावणें पाठवून हत्ती त्याचे स्वाधीन केला. तेव्हां सिद्दी सात फार लाचार होऊन स्वामींस शरण गेला; व अविवेकानें केलेल्या अन्यायाबद्दल पश्चात्ताप पावून, “तकसीर माफ करावी” ह्मणून स्वामींची प्रार्थना करू लागला. त्यानें परशुराम येथील देवब्राह्मणांचा उच्छेद करून तें महास्थान अगदीं भट्ट करून टाकिलें, ह्यामुळें स्वामींस अतिशय दुःख झालें होतें. त्यामुळे त्यांनीं, “तुझा हत्ती आह्मीं आणिला तो घेणें. तू अविचार करून देवब्राह्मणांचा उच्छेद केलास. अतःपर तुझाही उच्छेद लवकरच होईल!” असा शाप देऊन ते परशुरामास निघून गेले.

परशुरामीं येतांच तेथें झालेला अनर्थ स्वामींच्या दृष्टीस पडला. तो पाहून स्वामींस अत्यंत दुःख झालें. सर्व देवालय स्तब्ध टाकिलें असून देवाच्या मूर्ति फेंकून दिल्या आहेत, आणि चिमणाजीपंत, बापूजीपत वगैरे दोन तीन कारकून-मंडळीस मरेमरेतो मारल्यामुळें त्यांची कंठगत प्राण अशी स्थिति झाली आहे,

हा शोचनीय देखावा अवलोकन करिताच स्वामींच्या अतःकरणांत अनिवार दःखवेग उत्पन्न होऊन, ते झालेला वृत्तांत कळविण्याकरितां **दंडाराजपुरीस सिद्दी याकूदखान** ह्याजकडे गेले, आणि तेथे बहुत क्रोधयुक्त शापोक्ति वदले. **सिद्दी याकूदखान** स्वामींचा भक्त असल्यामुळे त्यास **सिद्दी सात** ह्याची वर्तणूक नापसत होऊन, त्याने स्वामीस विनति केली कीं, “मजला न विचारिता हे कृत्य **सिद्दी सात** ह्याने केले. त्याचे पारिपत्य करितो. जे नेले असेल ते माघारे देववितों. स्वामींनी स्वस्थ चित्त करावे. गुन्हा माफ करावा.” ह्यावर स्वामी बोलिले कीं, “तुम्ही हवसी लोक, वेडमान, अविचारी. तुमचे राज्यात राहणार नाही. अतः पर तुमचे कल्याण नाही.” ह्याप्रमाणे स्वामींचे भाषण ऐकून **खान** ह्याने **सिद्दी सात** ह्यास मोठ्या जरबेने असे पत्र लिहिले कीं, “मुझा-गो-फकीर लोक यांचे बहुत प्रकार आम्ही चालवीत आलों. पुढेही ज्यादा चालवणे अवश्यक असतां, त्यांचे दरगियास स्वारी पाठवून, तसनस करून चीजवस्त नेली यांचे कारण काय ? उपरी देखतपत्र याची **परशुरामी-** हून चीजवस्त, जराबाजरा सुतळीचा तोडा आदिकरून, झाडून माघारी देऊन, पावती घेऊन हुजूर पाठविणें. दिकत करून दिसगत केलियामी तुझा बळजा होणार नाही. तगकरी देऊन पारिपत्य होईल.” असे पत्र जातांच **सिद्दी सात** ह्याने झाडून सर्व चीजवस्त **परशुरामी** पाठवून दिली, आणि स्वामींनी देवाकरितां रत्नजडित हिऱ्यांची तीन मूल्यवान् पदके केली होती तीं मात्र **खाना-** कडे पाठवून दिलीं. **खानानी** ती स्वामीपुढे ठेविली. परंतु देवाची पदके **यवनानें** आपल्या उपभोगार्थ नेली, ती देवाच्या उपयोगाची नाहींत, असे सांगून स्वामींनी ती **खानास** व त्याच्या पुत्रास बक्षीस दिली. ह्या पदकांची किंमत पचवीस हजार रुपये होती. ह्याप्रमाणे स्वामींनी **सिद्दी सात** ह्याची खोड मोडून व देवाची बहुतेक चीजवस्त पुनः परत घेऊन **याकूदखान** ह्याचा निरोप घेतला. त्याने झालेल्या अपराधाबद्दल स्वामींची विनयपूर्वक क्षमा मागितली व त्यांस **परशुराम** येथील आपले स्थान सोडून जाऊ नये ह्मणून आग्रहपूर्वक विनति केली.

स्वामी श्री **परशुरामास** आले, व तेथें पूर्ववत् देवस्थानची यथासांग स्थापना करूं लागले. परंतु **सिद्दी सात** ह्यास **दंडाराजपुरी** येथें झालेला प्रकार

असह्य होऊन व त्यांत स्वामींनीं आपली मानखडणा केली असे वाटून, त्यानें स्वामींस अप्रत्यक्ष रीतीनें उपसर्ग देण्याचा क्रम आरंभिला. **शामल** दुष्टबुद्धि, बेइमान हें चित्तांत आणून व आता **परशुरामी** आपला निभाव लागणे कठीण आहे असे पाहून, स्वामीनी **शाहु** महाराजाची भेट घेण्याकरिता व **धावडशी** येथील व्यवस्था पाहण्याकरितां **महाराष्ट्रांत** गमन करण्याचा सकल्प केला.

वर दिलेली हत्तीच्या भाडणाची हकीकत स्वामींची बहुतेक कारकीर्द प्रत्यक्ष पाहिलेले त्याचे कारकून **जगन्नाथ चिमणाजी भागवत** ह्यांनीं स्वतः लिहिलेल्या बखरीच्या आधाराने लिहिली आहे. ही सर्व खरी असून ह्यासबधाचीं पत्रेही आह्मांस **धावडशी** सस्थानच्या दप्तरांत सांपडलीं आहेत. हत्तीच्या कारणावरून **सिद्दी सात** ह्यानें श्री **परशुराम** येथील देवालयाचा माघ वद्य चतुर्दशीस ह्मणजे शिवरात्रीचे दिवशीं विश्वास केला. ह्या मिक्तीच्या अगोदर **सिद्दी सात** ह्यानें हत्तीबद्दल दस्तक देण्याविषयीं **विशाळगड** येथील प्रतिनिधीस लिहिलेलें पत्र आह्मांस उपलब्ध झाले आहे. ते येणंप्रमाणें:—

“**पंडित** अजम अकरम **गंगाधर कृष्ण** दाम मोहबत हु

ॐ मोहिबान पन्हा मुस्तलिसान दस्तगाह अजी दिल एखलास **सिद्दी सात** सुभेदार सलाम बादज सलाम खैर अज्याम सुहुर सन सबा इशरीन मिया व अलफ, अंकी येथील खैरसल्ला जाणवून मोहिब आपली खैरमल्लीं कलमीं मरकूम करीत असिले पाहिजे. दिगर मोहिबी किताबत छ० ९ रबिलावलची मरसूल केली ते नेकसात वारीद होऊन खुषवरुती विशियार जाहली. **सावनूर बंकापुरा**हून हत्ती व तहयेफे यावयाचा ऐसे. त्याचे दस्तकाबावे व तिकडून आ-
रामशीर येऊन पोहोंचावयाचे बावे दोस्तीचे जागां मोहिबास कलमीं केले होतें. त्याचा जबाब कलमीं केला कीं, “**फिलबाल पनाळे**याचे दस्तक पाठविलें असे. **पंडित** अजम **कृष्णाजी परशुराम प्रतिनिधि महाराजे** यांचे मलाजमतेस गेले असत. तेथून **महाराजे** यांचेही दस्तक व बाजेसरदाराचीं दस्तकें पाठवितील. मोहिबीं हत्ती आणावयास लोक रवाना करावयाचे ते केले पाहिजेत. येथे आल्यावर त्याजबराबर मुद्दाम माणसे देऊन रवानगी करून हत्ती आणवून रवाना करूं.” ह्मणून कलमें केलें. तर येकिन आहे कीं दुतर्फा दोहीं ज्यादा दोस्तीचा तरीका चालत आहे तेथें हें कामसं काय आहे? आणखीही कितेक

कामांची सर्वराय मोहिब करतील. ऐसी दोस्तीचे जागां ईजानेबांस येकिन आहे. हल्लीं मोहिबीं कलमीं केलें यावरून हत्ती व तहिफे आणावयास येथून कृष्णाजी नरहरी व संकराजी तानप्रभू वगैरे लोकां व सोबत मोहिबीं दस्तकें पाठविलीं होतीं तीं देऊन मोहिबांनजीक खाना केले आहेत. हे मोहिबांनजीक पोहोचल्यावर मु[ख]जवानी दोस्तीचे सकून आयां करितील, त्यावरून माळूम होईल. तर तवजेःकरून यांसोबत स्वारांचा दरया ठिकाणलग देऊन, तिकडून आरामसीर हत्ती घेऊन येत ते बात केली पाहिजे. दराज काय लिहिणे? प्यार मोहबत असो दिली पाहिजे. खाना छ० २७ रबिलावल हे किताबत.”

ह्या पत्राची मुसलमानी तारीख छ० २७ रबिलावल सन सबा अशरीन ह्यणजे ता० ११ माहे नोव्हेंबर इ० स० १७२६ ही आहे. ह्या पत्रावरून हत्तीची आख्यायिका अगदी खरी आहे हे चागलें सिद्ध होतें.

स्वामी परशुरामास येऊन व तेथील छिन्नविछिन्न प्रकार पाहून नंतर दंडा-राजपुरीस सिद्दी याकूदखान ह्याच्या भेटीस गेले. तेथून सिद्दी सात ह्यास तंबी देववून व देवाची मालमिळकत परत मिळविण्याची व्यवस्था करून ते गो-

१. स्वामी महाराष्ट्रात येऊन धावडशी येथे राहिल्यानंतर जजिन्याच्या हब-शांनी त्यांस परशुरामी येऊन राहण्याबद्दल अनेक पत्रे पाठविलीं व त्यांची परोप-रीनें विनवणी केली, हे स्वामींच्या व हबशाच्या पुढें झालेल्या पत्रव्यवहारावरून दिसून येतें. (लेखांक २४०—२५३ पहा). स्वामीही त्यांच्याशीं गोडीगुलाबीने वागून आपला कार्यभाग साधून घेत असत. कारण, स्वामींचा संबंध तिकडे असल्यामुळे त्यांस हरहमेशा त्यांच्याकडून त्रास पोहोचण्याची भीति असे. मराठ्यांचीं व हबशांचीं जी राजकारणे घडून आलीं त्या सर्वांमध्ये स्वामींचे बरेंच अंग असे. अशाच राजकारणनिमित्ताने स्वामींनीं नारो विठ्ठल प्रभु नांवाच्या कोंकणांतील मुत्सद्यास एक पत्र लिहिले आहे. तें इ० स० १७३१ मधलें असावें असें वाटतें. ह्या पत्रामध्ये स्वामींनीं गायकवाडाकडील कांही मज-कूर लिहिला असून पुढे हबशासंबंधाचा मजकूर लिहिला आहे. त्यांत हत्तीच्या भांडणाचा उल्लेख करून त्याचें थोडक्यांत सिंहावलोकन केलें आहे. ह्या एका पत्रा-वरून आधीं वर दिलेल्या हकीकतीस उत्तम पुष्टि मिळते. ह्यापून हें पत्र जसेंच्या तसेंच येथें दिलें आहे:—

श्री भार्गवराम.

श्रीमत् परमहंस स्वामी यांहीः—

सहस्रायु चिरंजीव नारो विठ्ठल प्रभु यासी आशा केली ऐसीजेः—तुझीं पत्र पाठविलें प्रविष्ट होऊन लिहिलें वर्तमान विदित जाहलें. अद्यापि दमाजी गायक-वाड या करवीं तुमचें बरें केलें नाहीं, आणि तुमची इतकी निष्ठा बैसावयासी कारण काय ? चिपळूणचे सविस्तर वर्तमान लिहोन पाठविलें. तर आझीं कांही तुझांस सांगितलें नाही, आणि तुझीं स्वतःच लिहोन पाठविले. येणेंकरून आमची तुझांस पोटतिडीक आहे ऐसे दिसोन आलें. रुद्राजी कर्ता आहे. तो घरीं-हून फिरोन येईल. ज्येष्ठमासी येतो ह्मणून कबूल केलें आहे. तो आलियाउपरी त्यासी सोनगडास पाठवूं. तों दमाजी गायकवाडही सोनगडी येतील. तुमच्या कामास चुकणार नाहींत. दरबारची बोली छत्रपति बोलिले तें लिहिलें. तर फार उत्तम. दाभाड्याचा मजकूर लिहोन पाठविला. तर होणारास उपाय नाहीं. वासनेसारिखे फळ प्राप्त होते. दोन तीन वर्षे कोठें पर्यटनास गेलों नाही. खर्च तो अनिवार. कारखाने चालिले पाहिजेत. याकरिता बाजीराव आले ह्मणजे पुढें स्वारीस जाणार. तुझीं कोंकणचे कामांत मन घातलेंत. उत्तम जाहलें. परंतु वकिलाजवळ बोली करून येणेंप्रमाणें करून आणविलें तरीच आझी मान्य असों. नाहींतर आझांस तरी अगत्य काय ? पेढें, आंबडस, नायसी, कळंबुसी इतके चार गांव दरोबस्त कुलबाब कुलकानू खानानें आझांस परवाने करून देऊन सुदामत चालविले. त्याच प्रकारें ताजे परवाने पेढें, आंबडस व नायसी कळंबुसी ह्या चारी गांवचे परवाने कुलबाब कुलकानू दरोबस्त थावे. सिद्दी सुरूर उंदेरीस किलेदार होता. तेव्हां आमचा दुवा घेतली. मग तख्त जजिरा जाहला. मग तो आमचें फारसें चालवावयासी लागला. तिनी गांव दिले. कळंबुसीच्या सनदा जाहल्या. शिके करावे तों सिद्दी सात यांणीं अंदेशा सांगोन पाठविली. त्यावरून सनदा राहिल्या. आझी वरवांटे आलों. तर हल्लीं चौ गांवच्या सनदा आणून घाव्या. सिद्दी साद याणें आझांस हत्तीस पाठविलें. आझी हत्तीस जाऊन हत्ती आणिला. तो हत्ती आंगरे यांणीं आझांपासून नेला. फिरोन मागती आंगरे याकडून हत्ती आणून सिद्दी साद यासी दिला. ते समयीं

टण्यास गेले. तेथें **कान्होजी आंग्र्याची** भेट घेऊन ते **गोमांतक** प्रांतांत गेले. व तेथून **कोल्हापूर** मार्गाने फाल्गुन महिन्याच्या वद्य पक्षांत **धावडशीस** आले. स्वामी ह्या वेळी **गोमांतकांत** कोणत्या उद्देशाने गेले हे समजत नाही. **धावडशीस** आल्यानंतर स्वामींची व **शाहु महाराजाची** फाल्गुन वद्य ९ रोज बुधवार ह्मणजे ता० ६ मार्च इ० स० १७२७ ह्या दिवशीं भेट झाली. ह्या भेटीचें वर्णन स्वामींनी **कान्होजी आंग्र्याच्या** पत्रांत लिहिलें आहे (लेखांक २०१). त्यावरून **शाहु महाराजांची** स्वामींविषयीं सप्रेम भक्ति होती असें दिसून येते. ह्या वेळी स्वामींनी **शाहु महाराजाजवळ** आपला सर्व वृत्तांत निवेदन केला असावा. तो ऐकून महाराजानी **महाराष्ट्रांत** राहण्याबद्दल स्वामींचें मन वळविले असावे असे अनुमान होतें.

स्वामी ज्येष्ठ मासीं पुन. **परशुरामास** आले. परतु त्यास **सिद्दी सात** ह्याचे वर्तन सौम्य व सरळपणाचे न वाटून, उलट फार भयकर दिसू लागले. तेव्हां त्यानी आपली कारकूनमंडळी व त्याची कुटुंबे **धावडशीस** पाठविण्याची व्यवस्था केली; व आपण एकटेच **परशुरामी** राहून देवाच्या दागदागिन्यांची आमचे बारा हजार रुपये व वानीवस्त देवळीहून नेली व कितेकांस कष्टी केलें. आणखी कितेक आह्मांवर तुफानें घेतलीं. हे वर्तमान खानास कळतांच त्यास पत्र पाठवून नशेध करून आमची वानीवस्त फिरोन दिली. ऐसें खानाने आमचें चालविलें. आह्मांस खानाने पत्र पाठविले जे, 'हुजूर मुलाखत येणे. आणखी दोन गांव दुसरे देतो.' त्यास आह्मांस जावयासी अनुकूल पडलें नाही. जर जातों तर दोन गांव देतेच. ते काहीं चुकतेना. बरें, गत गोष्ट गेली! हल्लीं आमची कोठी **परशुरामी** होती. ती हवशी यांणीं नेली. भात खंडी १० व नागली खंडी १० वगैरा गेले. देवाचा नगारा व भांडी (तोफा) २ व दरवाजा थोरला नेला आहे तो फिरोन द्यावा. भार्गव कोकणचा राजा. श्रीपतराव उदंड यत्न करून चिठ्या घालीत. त्यासी नये ह्मणून सांगितलें. सिद्दी साद बोलिला जे, "जर वेढा मराठ्यांचा उठला तर बारा गांव इनाम देतों, व पहिलेंपरिस अधिक देवाचें चालवूं." ऐसे बोलिला. लोकांस पुसोन पाहणें. एवढें काम जाहल्यावर मग भेटीस येणे. वकिलास भेटीस आणितां तर त्याचें प्रयोजन भेटीचें काय? लिहिल्याप्रमाणें मान्य केलें तर आह्मी मान्य असों. हे आज्ञा.

व इनामगांवाची वंगैरे काय तजवीज करावी ह्याचा विचार करू लागले. इकडे **सिद्दी सात** ह्याने स्वामींनी आपली मडळी देशावर पाठविली हे पाहून, त्यांना व त्याच्या देवस्थानास अधिक अधिक पीडा देण्यास प्रारंभ केला. स्वामींची कारकूनमडळी देशावर निघून गेली ह्मणून इतर ब्राह्मण अगदीं भयभीत झाले, व तेही पळून जाऊ लागले. तेव्हा **सिद्दी सात** ह्याने त्यांस अंजनवेलीस बोलावून त्यांना छ० १६ रविलावल समान अशरीन ह्मणजे ता० १९ नोव्हेंबर १७२७ रोजीं एक अभयपत्र लिहून दिले. ते येणेंप्रमाणे:—

“ हे कौलनामा अज सुभा मामले दाभोळ व प्र॥ राजापूर ता०..... भटब्राह्मण वंगैराऱ्यांनी कसवे **चिपळूण** सुहुर सन समान अशरीन मया व अलफ वादे कौलनामा ऐसाजे:—तुमचे बाबें **सदाशिवभट** **अग्निहोत्री** व **आपा जोशी** व **वीरेश्वरभट** व **गोपाळभट** थत्ते व **महादेऊभट** **गणफुले** साकीन कसवे **चिपळूण** सुभा किल्ले अंजनवेली मुकामी येऊन अर्ज केला कीं, **गोसावी** मु॥ **परशुराम** याणीं आपले कारकून घाटावरी घालविले; वंगैरा रयतही घालविली आहे. यामुळे भटब्राह्मण वंगैरा रयत कसवे मजकूरची व **पेढें** मजकूरची शकदील होऊन तजावजा जाली आहे. जरी साहेब मेहरबान होऊन कौल मन्हामत केला तरी भटब्राह्मण वंगैरा रयत कसवे मजकूरची व **पेढें** मजकूरची जागाचे जागा मुख्यरूप राहून कीर्दीमामुरी करील. ह्मणून अर्ज केला. त्यावरून खातिरेस आणून, मामुरीवर नजर देऊन, तुह्यास कौल सादर केला असे. तरी तुह्मीं कोणे बाबे शक न धरिता बेशकपर्णी कसवे मजकुरीं व **पेढें** मजकुरीं खुशाल राहणे. **गोसावी** यांनीं साल गुदस्तां आपले कारकुनांस घांटावर जावयाबद्दल दस्तके घेतलीं आहेत. त्यास ... (साल गुदस्ता) गेले नाही. साल-मजकुरी गेले. त्यांचे कारकून गेले तर गेले ! अगर गोसावी आहे. मन मानेल तेथें जाईल ! त्यांचे काय आहे ? याच सबबीने तुह्मीं तजावजा होऊन बेदिल व्हावे ऐस नाही. तुह्मीं कसवे मजकुरीं व **पेढें** मजकुरीं बेशकपर्णे खुशाल राहाणें. कोण्हे बाबें शक अदेशा न धरणे. दुरिबा हे कौल असे. र॥ छ १६ रविलाखर”.

ह्यावरून **सिद्दी सात** स्वामीविषयीं किती बेफिकीरपणानें वागत होता हें दिसून येतें. “गोसावी आहे. मन मानेल तेथें जाईल ! त्याचे काय आहे”

हे शब्द किती उर्मटपणाचे आहेत हे चतुर वाचकांस सांगावयास नकोच. ह्याच शब्दांवरून त्याचें व स्वामीचें बिलकुल रहस्य राहिलें नसावें हे अगदी स्पष्ट दिसून येतें.

परशुरामाहून स्वामीची कारकूनमडळी निघून गेल्यानंतर पेढें येथें राहिलेल्या स्वामीच्या लोकांस सिद्दी सात ह्यानें नानाप्रकारानें त्रास देण्यास सुरूवात केली. सिद्दी सात हा याकूदखानाचा ताबेदार असल्यामुळें व त्याचें व स्वामीचें चांगलें रहस्य असल्यामुळें त्याला प्रत्यक्ष कांहीं करितां येईना. ह्मणून त्यानें पेढें येथें हुसेन नांवाचा एक मुलाणा उभा करून त्याजकडून स्वामीचा विश्वासू ब्राह्मण बापू जोशी ह्यास घसघस लाविली. हा स्वामीच्या आश्रयानें पेढे येथें शेतें भाते करीत असे. त्याच्या शेतावर मुलाण्याकडून हक्क सांगून त्यास अंजनवेली सुभ्यास पकडून नेले व त्यास दहा रुपये दड करून त्याजकडून एक बळजबरीनें कतबा लिहून घेतला. तो येणेंप्रमाणें:-

हु

“अज सुभा मामले दाभोळ व प्रांत राजापूर दमहम बापू जोशी साकीन मौजे पेढें तर्फ चिपळूण सु॥ समान अशरीन मीया व अलफ कारणे साहेबाचे बंदगीस लिहून दिला कतबा ऐसाजे:- मुलना हुसेन पेढेंकर यांचीं शेतें मशिदीचीं पेढें यांत असत. त्यापैकीं एक दोन शेतें कमीनाखालीं कुणबावेयास कमाविसीस आहेत. त्यास हल्लीं मुलना हुसेन सुभा येऊन जाहिर केलें कीं, मशिदीचीं शेतें जोरावारीने बापू जोशी खातो. यापासीं आपण शेतें सोडून देणें ह्मणून बोलत होतो. परंतु शेतें न सोडी. ऐसं जाहीर केलें. त्याबद्दल कमीनास सुभा आणून हकीकत पुशिली. तरी आपण कांहीं पेढें याचा

१. मुलना हुसेन पेढेकर हा मुसलमान इसम परशुराम येथील हिंदुलोकांस स्वामी वरघाटें आल्यानंतरही वारंवार उपद्रव देत असे. स्वामीनीं ह्याबद्दल पुनः सिद्दी सात यांजकडे तक्रार नेली होती असे लेखांक २४९ वरून दिसून येतें. सिद्दी सात ह्यानें, तो “खपती, दिवाणा, बेशौर” ह्मणजे अगदीं वेडा आहे अशा अर्थाचे उद्गार काढून, स्वामीचें समाधान केलें आहे. परंतु हा सर्व लाघवी प्रकार असावा असें वाटतें.

मिरासदार खोत नव्हे. वरकड सोरे कुणबावेकरी तैसा आपण. शेते कुणबाव्यानें करितो. **मुलना** याणीं कांही आपणास शेते मशिदीचीं सोडून देणें ऐसें मुजा-हिम जाहलें नाही. जर शेते मशिदीचीं सोडून देणें ऐसें होईल तरी आपण तींच शेते कशास करितो? कुणबावा करणें तेव्हां दुसरीं शेते करितो. आंमा **मुलना** याणीं हटकिले नाही. मशिदीचीं शेते सोडून देणें ऐसें याणीं हटकिले, आणि आपण जोरावारीने शेते करितो, ऐसा शाबीद होऊन आपणावर खेरे जाहले तर आपण सरकारची गुन्हेगारी रुपये ४०० चारशे देईन. हा लिहून दिला कतबा. सही छ० २१ साबान.

शाबिदी.

येसाजी सूर्याजी चव्हाण कोंकणराव
देसाई मामले हमजाबाद. १.

बहिरोवा नाईक पोतदार.
सुभा १. ”

ह्याप्रमाणे स्वामींस अनंत प्रकारे त्राम पोहोंचूं लागला. त्यातच पाथरवटा-सबधाने राजपुरीचे थोरले खान ह्याचा व स्वामीचा कांहीं बेबनाव झाला. तेव्हा हबशांच्या राज्यात राहणे आतां योग्य नाही असें वाटून, त्यांनी श्रीमंत बाजीराव पेशवे ह्यांस एक यादी पाठविली. ह्या यादीमध्ये त्यांनी हबशाच्या उपसर्गाचे वर्णन लिहिले आहे. ते वाचून त्या वेळच्या स्थितीचे चित्र डोळ्यांपुढें मूर्तिमत उभें राहते. ही यादी फारच महत्त्वाची आहे. ती येणेप्रमाणें:—

“ यादी दास्तन.

गतवर्षी हत्तीमुळे गर्गशा आह्मांवर सिद्दी साद याणें करून श्रीस्थळीं उप-द्रव दिला. तो तुह्मांस परस्परें विदित झालाच आहे. त्या दिवसापासून आह्मां-जवळ घसघस लावून आजिवर कष्टी करीतच आहे. हल्लीं गांवामध्ये **मुलना** पेढेकर यास शिखवून, त्याणें बापू जोशी यांसीं घसघस ‘आपलीं शेते भातें वतनीं तुम्ही करितां हे आपली द्या. नाही तर सुभा चला.’ असें सांगून, आपण अंजनवेलीस जाऊन बापू जोशी यांस दहा रुपये मसाला करून देऊन मनसुभी आरंभिली जे, ‘**मुलना**चीं शेते वतनीं तुम्ही कां करितां?’ बापू जोशी बोलिला जे, ‘हें शेते पुरातन आपलीं आहेत.’ त्याजवर कतबा लिहून घेतला ! आणि मनसुभी लटकी करून बापू जोशी याणें कतबा लिहून दिला आहे. त्याजवळ रुपये चारशें मागतो. आह्मांस पत्र लिहिलें आहे जे, ‘तुम्ही घडीघडीं

राजपुरीस आमचे चुकल्या लिहून आम्हांस नशेदपत्रें आणितां. याजकरिता हुजूर पत्र लिहिलेंत ह्मणजे आपणास बोल नाहीं !' ऐसें दबविलें. व 'चारशे रुपये बापू जोशी गुन्हेगारी देईल. नाहीं तर तुम्हीं देणे. नाहीं तर भेटीस अंजणवेलीस येणें'. ऐसे म्हणतो. ऐशास त्याचे भेटीस आम्हांस जाणे नाहीं. अनादर करील. गाव तो धास्तीने वीस पडत चालला ! ब्राम्हण दहावीस आहेत. ते जाऊं म्हणतात. मुलनास गावची खोती दिली. आम्हांदेखत वेठवेगार गांवची नेतो. हे आम्ही कैसे सोसावे ? याजकरिता आम्ही श्रीस्थळीं राहावें ऐसे नाही ! टाकावे तर एक प्रकार दिसतें. यास काय करावे ? राहावे कीं निघोन वरते यावे ते लिहिलें पाहिजे. तुम्हीं सांगाल त्याप्रमाणे वर्तणूक करू.

भाद्रपद मासीं राजपुरीहून याकूदखान याणी आम्हांस पत्र घरोबांनं लिहिले जे, " आपलें घुमटांचे काम होणे आहे. तरी आपणास चाळीस पन्नास पाथरवट चाकर आणून पाठवणे." त्यास आम्ही लिहिले जे, " गतवर्षीं बाजीरायाकडून पाथरवट आणिले होतेत. त्यास रजा न द्या, (तेव्हा) पळोन गेले. ह्मणून धरून आणून अडकविलेत. याजकरिता खाले कोणी न येत. त्यास त्याचा परिहार लिहोन, जातील तेव्हां सुखरूप जावे म्हणून अभय...पाठविले. ते वरून आम्हीं सातारा पाथरवटाचे यत्नास माणसे पाठविली. त्रिंबकजी साळकर यास सांगोन पाठविलें. त्यापैकीं एक मल्हारजी पाथरवट राजपुरीस जाऊन बोलीचाली करून, त्याचा कौल घेऊन, दोनशे रुपये अंजणवेलीस रुपयांची चिठी आम्हांकडे पांचशे रुपये देणें ऐसा कागद घेऊन आला. दोनशे अंजणवेलीचे रुपये व तीनशे आम्हांकडील येणेप्रमाणे पांचशे रुपये घेऊन जाऊन पंचवीस पाथरवट घेऊन देवळीं आला. आम्ही त्यांस सांगितलें जे, "तुमचे चित्तास येईल तरी जाणें. न ये चित्तास तर रुपये परतून देणे." त्यास रुपये वांटून घेतले. जायास मान्य झाले. त्यांचे आम्ही सर्फराजी करून बरोबर माणसें देऊन खाना राजपुरीस केले. तेथे त्याणीं मन माने त्या तैनाता मागितल्या. ते मान्य न करीत. माघारे जा म्हणत. शेवट पधरा दिवस राहोन खानाहीं महिना केला. तो कबूल करून कामावर लागले. दुसरे वाटणी रुपये चारपांचशे घेतले. ऐसें बाधवत केले. चाकरी तो झाली नाहीं. आणि आम्हांस ह्मणतात घेऊन जा. तर त्याचे रुपये पावले ते मागणार. ते कोणीं द्यावे ? पाथरवटांजवळ

कांहीं नाही. आणि येथे सातारा त्याचे बापभाऊ आहेत ते म्हणतात “आमचे पाथरवट आणा; नाही तर आम्ही महाराजाजवळ सांगोन तुमचे गांवी कौल पाडू.” यास आमचा अन्याय काय? पुढे पाथरवट कैसे येतात? याची तजवीज काय करावी? आमचा तो यत्न नाही! तुम्ही इलाज लिहून कराल की काय? नाही तर कलमाह (?) यास लिहिले तर कांहीं त्याचे बदल होईल की काय तें लिहिलें पाहिजे.

येणेंप्रमाणें चिन्तांत आणून आम्ही पुढें काय करावे तें लिहिलें पाहिजे. कांहीं सुचत नाही! आजीवर श्रीजवळ मागत होतों जे, बाजीरायाचे पदरीं यश पडावे आणि आम्हांस त्याणीं सुखी श्रीस्थळीं राहावे ऐसे करतील. श्रीने यश दिले. आतां याचा उपराळा होऊन आमचे राहणे होत असेल तर करावें. नाही तरी काय ते लिहिलें पाहिजे”.

वरील पत्र पाठविल्यानंतर बाजीराव पेशवे ह्यांजकडून स्वामींस कोंकणप्रांत सोडून देशावर येण्याबद्दल उत्तर आलें. नंतर स्वामी श्री परशुराम येथील देवस्थानाची नीट व्यवस्था करून व तेथे आपल्या वतीने गणेश बल्लाळ तांबे नामक एक कारकून ठेवून साताराप्रांती गेले. देवाची सर्व चीजवस्त त्यांनीं आंग्रे ह्यांचे ताब्यांतील रसाळगड किल्ल्याचा सुभेदार संभाजी शिंदे ह्याचे जवळ ठेविली. ह्या सुभेदाराची स्वामींवर फार निष्ठा होती. धावडशीस गेल्यानंतर स्वामींचा ह्या सुभेदाराशीं एकसारखा पत्रव्यवहार चालत असे. एवढेच नव्हे तर धावडशीहून देवाकरिता मिळेल ते भिक्षाद्रव्य व इनाम गांवाचा वसूल स्वामी त्याकडेच पाठवीत असत. गोठणे व परशुराम येथील देवस्थानावर देखरेख ठेवणें, कोंकणांतील स्वामींच्या गावांचा वसूल घेणें व त्यांची व्यवस्था करणें, आणि आंग्रे व हबशी ह्यांच्या कडील बातमी पोहोचविणें

१. पाथरवटासंबंधाने स्वामींचा व हबशाचा पत्रव्यवहार ह्या पूर्वी झाला होता असें लेखांक २५३ वरून दिसते. ह्या लेखांकाची तारीख छ० २९ माहे मोहरम सन ९ जुलूस हसनजे ता० ५ सप्टेंबर ३० स० १७२७ आहे. ह्या वरून हा पाथरवटासंबंधाचा त्रास स्वामींस केव्हां झाला हें कळून येतें. ह्या नंतर एक दोन महिन्यांनी ही यादी स्वामींनी बाजीराव पेशवे ह्यांस पाठविली असावी.

हीं कामे संभाजी शिंदे ह्यांकडे सोंपविलेली असत. येणेंप्रमाणें कोंकणांतील व्यवस्था आटोपून व कोंकणांतील आपले प्रिय मित्र कान्होजी आंग्रे ह्यांचा निरोप घेऊन स्वामी देशावर येण्यास निघाले. कान्होजी आंग्रे व स्वामी ह्यांचा पुष्कळ वर्षांचा स्नेहसंबंध असल्यामुळे त्याची परस्परांवर फार भक्ति जडली होती. स्वामीसारखा महात्मा आंग्रे ह्यांस वारंवार हितमत्र सांगावयास व सकटप्रसंगी धीर द्यावयास असल्यामुळे, त्याचा वियोग आंग्रे ह्यांस दुस्सह वाटावा हे अगदीं साहजिक आहे. आंग्रे ह्यांकडे स्वामींचें बरेच द्रव्य येणें होतें. त्याच्या व्याजाचा हिशेब त्यांस मिळाला नव्हता. तो द्यावा व आंग्रेयांच्या लोकानी हत्ती अडविल्यामुळे स्वामीचे झालेले पचवीस हजारोंचें नुकसान, आंग्रे ह्यांनीं देवास एखादें गाव इनाम देऊन, त्या रूपानें भरून काढावें अशी स्वामीची इच्छा होती. त्याप्रमाणे स्वामीनी आंग्रे ह्यांस पत्र पाठवून “पूर्व ऋणानुबंधसंबंधेंकरून कोंकणांत येणे जाहलें, व तुह्यांकडेस तुलसीदल आहे ते नकदी तुह्यांकडेस आहेच. (त्याचा) व्याजाचा हिशेब येणे व हत्तीमुळे पचवीस हजार रुपये पडिले (ह्याकरितां) गोठणें श्रीस द्यावें.” असा आशय कळविला. त्यावर कान्होजी आंग्रे ह्यांनीं विनोदाने असें उत्तर पाठविले कीं, “ऋणानुबंधेकरूनच अवघे पदार्थ घडतात. ते गोष्टीचे सामान्यपक्ष असतील त्यांनीं सुखदुःख न मानावें. आणि स्वामी तो परमहंस, सुखदुःखातीत स्वामी असता, क्षणक्षणा, फलाण्याने फलाणे जाहले, हत्तीमुळे फलाणे गेलें, याप्रकारें लिहून पाठवितात याचा विचार काय ? हा मोह मनुष्यास न व्हावा. यास्तव याविशी कितेक श्रुतिस्मृति प्रवर्तल्या आहेत.

ऋणानुबंधिनः सर्वे पशुपत्तिसुतादयः ।

ऋणक्षये क्षयं यांति का तत्र प्रतिवेदना ॥ १ ॥

इत्यादिक शास्त्रार्थावरून कोणाचे काय गेले व कोणीं नेलें ? या उपरी स्वामीस उचित नाही कीं, जाहले गोष्टीची क्षीत मानून लिहून पाठवावें. सर्व गोष्टीस भगवदिच्छा प्रमाण असे. वरकड, इकडेस तुलसीदल आहे त्याच्या व्याजाचा अर्थ लिहिला, तरी ऐसे विचार तोंडींच असत नाहीत. आमचें कांहीं लिहिलें पुसलें स्वामीजवळ असलें तरी आम्हीं व्याज देऊं; अन्यथा एक टक्काहि व्याज देणार नाही. आम्हांजवळून प्रतिवर्षी स्वामीस पावतें त्याचा आजतागायत

हिशेव करून स्वामीकडेस बाकी निघेल ते स्वामींस कळलीच आहे. गोठण्याचा मजकूर तरी, भटास दिली ओसरी तों भट पाय पसरी, हा लेख जाहला. असो. स्वामीपेक्षा आम्हास विशेष काय आहे? गोठण्याची सनद पाठविली आहे.”

ह्याप्रमाणे कान्होजी आंग्रे ह्यानी स्वामींस विनोदांचे उत्तर लिहून गोठणे गावाची सनद पाठवून दिली. ही सनद आम्हास मिळाली नाही. तथापि कान्होजी आंग्रे ह्यानी गोठणे गाव श्रीमत् परमहंस गोसावी यांस सु॥ सन तिसऱ्या अशरीन मया व अलफ ७० २८ सफर रोजी इनाम दिल्याबद्दलचा उल्लेख प्रतापजी काळे नामजाद जजिरे विजयदुर्ग ह्याम लिहिलेल्या एका ताकीदपत्रांत आहे. त्यावरून वरील पत्र व गावची सनद ही ता० २२ सप्टेंबर ३० स० १७२८ ह्या एकाच तारखेची आहेत असे दिसून येते; व गोठणे गाव स्वामीस ३० स० १७२८ च्या अगोदर मिळाले नाही हे सिद्ध होते.

स्वामीनी देशावर येते वेळी कान्होजी आंग्रेच्या निरोप घेतला, व त्याजकडून कान्होजी भोंसले व नारायणभट (हे प्रसिद्ध नारायण दीक्षित कायगावकर असावेत) ह्यास पत्रे घेतली. स्वामी इकडे येण्यास निघाले, त्या वेळी कान्होजी आंग्रे ह्याने “स्वामीनी ते प्राती जावून सर्व जनांचा उद्धार करून पुन्हा आगमनाचा विचारही अविलंबच केला पाहिजे” म्हणून आपली इच्छा प्रदर्शित केली. त्यावरून स्वामीविषयी आंग्रेच्या भक्ति व स्वामीचा

१. ‘ग्रंथमाला’-‘मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने.’ लेखाक १७९ ह्यामध्ये हें पत्र प्रसिद्ध झाले आहे. स्वामीचा व आंग्रेचा जो वृद्धतर सबंध होता, त्यावरून ह्यातील मजकूर विनोदाचा असावा असे वाटते. स्वामीसारख्या अंतर्ध्यामी पूर्ण वैराग्य बाणलेल्या पुरुषास कान्होजी आंग्रेने वेदात शिकवावा असा अर्थ नव्हता. कारण स्वामीचा जो लोभ होता तो स्वतःकरिता नसून केवळ जगाच्या कल्याणाकरिता होता हे उघड आहे. तेव्हां हा विनोदाचाच प्रकार असला पाहिजे. तसा प्रकार नसता तर शेवटी “स्वामीपेक्षा आम्हांस विशेष काय आहे?” असे ह्मणून गोठण्याची सनद कान्होजीने पाठविली नसती. विनोदाचा प्रकार नसेल तर कदाचित् रागाने किंवा त्रासानेही तसे लिहिण सभबनीय असे शकेल.

महाराष्ट्रात येण्याचा मुख्य उद्देश उत्तम प्रकारं दिसून येतो. अर्थात् हवशाच्या त्रामामुळे स्वामींनी कोंकणप्रात मोडला असे जरी बाह्यात्कारं प्रसिद्ध झाले, तरी स्वामाचा इकडे येण्याचा मुख्य हेतु अव्यत पवित्र अशा देशकल्याणाचा होता ह्यात निळमात्र शका नाही. जगाचा उद्धार हे ज्याचें मुख्य व्रत, त्याचा परोपकारावांचून दुसरा हेतु काय असणार? तुकाराम महाराजांनी म्हटलेंच आहे:-
जगाच्या कल्याणा, संतांच्या विभूती, देह कष्टवीति, उपकारें. ॥

भाग ३ रा.

महाराष्ट्र-जन-चित्ताकर्षण.

ब्रह्मदस्वामी इ० स० १७०८ मध्ये कोंकणातून महाराष्ट्रप्राती आल्यानंतर सातान्यानजीक धावडशी येथे राहू लागले. शाहु महाराजांनी त्यास धावडशी, अनेवाडी व चोरमांडे अशा तीन गावे पूर्वी इनाम करून दिली होती. त्यापैकी धावडशी हे गाव निमर्गतच शात व रम्य असे असल्यामुळे तेच स्वामींना आपल्या राहण्याचे मुख्य ठिकाण केले. येथे स्वामींनी एक वाडा, एक भव्य तलाव आणि एक लहानसे देवालय बांधिले; व त्यानजीकच फुलझाड वंगरे लावण्यास सुरुवात केली. स्वामी धावडशीस आले त्या वेळी त्याचा महिमा सर्व जनसमाजास श्रुत झालेला नव्हता. फक्त छत्रपति शाहु महाराज व त्याच्या राण्या ह्या, स्वामीच्या ठिकाणी दृढभक्ति ठेवून, त्याच्या चरणीं सदैव लीन असत. स्वामीची योग्यता व महत्त्व सामान्य जनास न कळल्यामुळे प्रथम प्रथम स्वामीस बगच उपद्रव झाला. धावडशी, अनेवाडी व चोरमांडे येथे स्वामींनी अनुक्रमे चिमणाजी कृष्ण, संभाजी नारायण, आणि अंताजी नारायण भागवत हे कारकून गावच्या व्यवस्थेकरिता ठेविले होते परंतु त्यांना गांवकरी लोक शुभानीत नसत. एवढेच नव्हे, तर ह्या प्रांताचे सुभेदार बाबाजी शिवदेव, यमाजी शिवदेव व भवानी शंकर हे देखील स्वामी कोणीतरी गोसावी आहे असे समजून, त्यांच्या गांवास उपद्रव करीत असत. तेव्हां स्वामींनी शाहु महाराजांकडे तक्रार नेली की, “हवशाच्या

नासामुळे कोंकणप्रांताचा त्याग करून इकडे आलों, तों येथेही अनिवार उपद्रव पोहोचतो. ह्याकरितां आपले राहणे येथे होत नाहीं.” त्यावर शाहु महाराजांनी स्वामींचे समाधान करून असे उत्तर पाठविले की, “यमाजी शिवदेव व भवानी शंकर यांस स्वमुखे रुबरू आज्ञा करणे ते केली. याउपरी त्याकडून काही उपमर्ग होणार नाही. स्वामींनी चित्त स्वस्थ करावे. उदासीनता सर्वथा न आणावी. स्वामीपेशा दुसरे अधिकोत्तर आहे असे नाही. स्वामी देवालय, वापी, कूप, तटाके, झाडझाडोरा लावितात, हे कीर्ति अक्षय करीजेती. यापेक्षा उत्तम काय आहे ? आढ्याम या गोष्टीचा बहुतसा सतोष आहे ” (लेखांक १). ह्याप्रमाणे स्वामीस शाहु महाराजांचें आश्वासन मिळाल्यानंतर स्वामींनी धावडशी, अनेवाडी व वीरमाडें ह्या गांवी देवालय, विहिरी, तलाव, वगैरे बांधण्यास आणि जागोजाग फुलझाडे व फळझाडे लावण्यास सुरुवात केली. स्वामीस फळपुष्पांचा इतका नाद होता की सागतां सोय नाही. किंवा, ह्या फळपुष्पांच्या प्रसादाने त्यांनी मराठी साम्राज्याचा भव्य प्रसाद तयार करविला, असे ह्याटले असतां कचित्तच अतिशयोक्ति होईल. स्वामींनीं जेथे जे उत्तम फुलझाड किंवा उत्तम फळझाड असेल, तेथून तें हरप्रयत्नाने आणवून, धावडशी येथे सुंदर बगीचा तयार केला. त्यामुळे धावडशी गांवाम अतिशय रमणीयत्व प्राप्त होऊन तेथे जाणारगम समाधान वाटू लागले. शाहु महाराज, त्यांच्या राण्या व सरदार हे स्वामींच्या दर्शनासाठीं वारवार धावडशीस जाऊ लागले. तेथील स्वामींचा पवित्र व स्वच्छ मठ, सुंदर व भव्य तलाव आणि रमणीय व मनोहर पुष्पवाटिका पाहून, कोणासही सकृददर्शनीच सतोष वाटू लागला. नुसत्या परिस्थितीतच सर्व हत्ताप दूर होण्यासारखी जेथे शक्ति, तेथे प्रत्यक्ष स्वामींच्या पुण्यदेहाचे दर्शन व त्यांच्या अमृततुल्य प्रसादवचनाचा लाभ झाल्यानंतर, तेथे मनुष्यमात्राच्या चित्तास परमानंद वाटून ते स्वामींच्या चरणकमलीं मिल्दिदायमान व्हावे ह्यांत आश्चर्य तें काय ? असो.

स्वामी कांहीं दिवस महाराष्ट्रप्रांतीं प्रसिद्ध झाले नाहीत. परंतु हळू हळू त्यांच्या कीर्तीचा प्रसार महाराष्ट्रमंडळांत होऊ लागला; व त्या वेळचे लहान मोठे सरदार स्वामींच्या दर्शनाची, त्यांच्या सदुपदेशाची, व त्यांच्या आशीर्वादाची, मोठ्या

भक्तिभावानें अपेक्षा करू लागले. छत्रपति शाहु महाराज व त्यांचे पट्ट प्रधान वाजीराव पेशवे हे स्वामींच्या अर्घ्या वचनांत वागून त्याच्या सटुपदेशाने चाळू लागले. त्यामुळें त्यांस मोठमोठ्या राज्यकारणात यश प्राप्त होऊन मराठी राज्याचा अभ्युदय होऊ लागला. त्या योगाने त्याची स्वामींच्या ठायीं अधिक अधिक निष्ठा जडत चालली, व त्यांस स्वामींच्या आशीर्वादाचा महिमा फार वाटू लागला. स्वपराक्रमाने आपला भाग्योदय करू इच्छिणारा प्रत्येक मराठा वीर स्वामींच्या चरणी आपले मस्तक ठेवून, त्याचा आशीर्वाद व प्रसाद घेतल्यावाचून एक पाऊलही पुढें टाकिनासा झाला. तात्पर्य, सर्व राजकारणांच्या यशःसिद्धीचे द्वार हे स्वामी महाराज आहेत, अशी त्या वेळच्या सर्व महाराष्ट्रमंडळाची पूर्ण खात्री होऊन, जो तो स्वामींच्या चरणाकडे मोठ्या भक्तीने धांव घेऊ लागला. धावतून स्वामींच्या ठिकाणीं सर्व महाराष्ट्रमंडळाचें चित्त हरण करण्यासारखे काहीं अलौकिक सद्गुण व लोकोत्तर कर्तृत्वशक्ति ही असली पाहिजेत हे आपोआपच सिद्ध होतें. तात्पर्य, धावडशीस आल्यानंतर स्वामीची कीर्ति सर्व महाराष्ट्रांत पसरून सर्व लोकांस स्वामींचा वेध लागला. श्रीसमर्थानीं ह्मटले आहे:—

कार्यकर्ता कीर्तिवंत । त्यास जाणती समस्त ॥

कार्यकर्ता तो झांकेना । वेध लागी विश्वजना ॥

असो. स्वामीचा महिमा येणेंप्रमाणे पसरत चालल्यानंतर त्याच्या भेटीस राजश्री छत्रपति शाहु महाराजांपासून तो लहानशा शिलेदारापर्यंत सर्व मंडळी येऊ लागली. भेटीसमयीं प्रत्येकाच्या योग्यतेप्रमाणे त्याचा आदर करून त्यास मेजवानी व पोषाख देण्याचा क्रम स्वामीनी ठेविला होता. स्वामीविषयीं सर्व मराठे सरदारांची निस्सीम भक्ति असल्यामुळे त्याच्याकडून होणारा गौरव त्यांस अत्यंत भूषणावह वाटत असे. स्वामीचा खजिना व चीजवस्त सर्व रसाळगड येथे संभाजी शिंदे नामजाद ह्याच्या जवळ होती, हे मागे सांगितलेंच आहे. ती स्वामी अशा भेटीच्या प्रसंगीं तिकडून आणवीत असत. संभाजी शिंदे ह्यांचीं बरींच पत्रें उपलब्ध झाली आहेत. त्यांत स्वामींचे सेवक कमळोजी बाबमारे ह्याजबरोबर, जरी सफेत फुलांचे जादणी दुपटे व साधे शेले, गोविंद केशव ह्याजबरोबर ८६ सनगे, व केदारजी डोंगरराव ह्याजबरोबर मेजवानीकरितां रुप्याचीं भांडीं पाठविल्याचे वारवार उल्लेख सांपडतात. त्याचप्रमाणें चंदन

कृष्णागर वगैरे सुगंधी द्रव्ये व रोख रुपये नेत्याचेही दाखले आहेत. **संभाजी शिंदे** हे इ० स० १७३४ मध्ये मृत्यु पावले व त्यांचे जागी **तान्हाजी नाईक चाळके** ह्यांची नेमणूक झाली. नंतर स्वामींनी **रसाळगडाहून** आपला ऐवज **धावडशीस** नेला. तो येणेंप्रमाणें होता:—

नगद रुपये	मोहरा	होन	पुतळ्या
६६१५	१५६	२१	५७

ह्यापुढे स्वामींचा **कोंकणांतील** देण्याघेण्याचा सबध बहुतेक कमी होऊन त्यांचा सर्व व्यवहार **महाराष्ट्रांतच** होऊ लागला.

शाहु महाराज व त्याच्या राण्या **सकवारबाई**, **सगुणाबाई**, व **विरुबाई** ह्यांनी स्वामींचा विशेष अगत्यवाद धरिला. यामुळे स्वामींचीही त्याच्यावर विशेष कृपा होऊन परस्पर प्रेम जडले. त्यामुळे स्वामींस छत्रपतींची मजी प्रसन्न पाहून त्यांच्याकडून वाटेल ते कार्य करून घेतां येऊ लागलें. अर्थात् **शाहु** महाराजांस कोणतीही गोष्ट कळविण्यास व त्यांकडून वाटेल ते कार्य करून घेण्यास स्वामी समर्थ आहेत असे पाहतांच, सर्व सरदार स्वामींच्या द्वारां तिकडे जाऊं लागले. **शाहु** महाराजाची कोणावर अवकृपा झाली तर ती युक्तीनें दूर करण्यास, किंवा एखाद्या राजकारणात कोणास योग्य सल्ला मसलत देण्यास, किंवा एखाद्याची छत्रपतीजवळ शिफारस करण्यास, स्वामी हे एक उत्कृष्ट साधनच होऊन राहिलें. स्वामी स्वतः स्वार्थनिरपेक्ष, स्पष्टवादी आणि स्वराज्यहितचिंतक असल्यामुळें त्यांचे **शाहु** महाराजावर विशेष वजन पडून, त्यांच्या एका शब्दाने वाटेल तें कार्य होऊ लागलें. त्यामुळें सर्व लहान मोठे मराठे सरदार स्वामींच्या विचाराने आपलीं राजकारणें करूं लागले. स्वामी अगोदर तपस्वी, वरदी, सत्पुरुष, ह्यामुळें त्यांच्याविषयीं भाविक जनांस स्वाभाविकपणेंच पूज्यबुद्धि वाटत असे. त्यांतून त्यांचा छत्रपतींशीं अशा प्रकारचा सन्निकट संबंध असल्यामुळे, त्यांना स्वामींचा कृपाप्रसाद, आत्मकल्याणास, ऐहिक व पारमार्थिक ह्या दोन्ही दृष्टींनीं, अत्यंत अवश्यक वाटूं लागला हें साहजिक आहे. ह्या कारणास्तव **पेशवे**, **प्रतिनिधि**, **सचीव**, **शिंदे**, **होळकर**, **पवार**, **जाधवराव**, **पुरंधरे**, **आंभे** आदिकरून मोठमोठे सरदार व इतर सर्व सामान्य लोक स्वामींच्या चर-

णांचे दर्शन घेऊ लागले व त्यांचें चरणरज हणवू लागले. स्वामींची सर्वांवर पराकाष्ठेची प्रीति असून ते त्यांच्या बरोबर फार प्रेमळ अतःकरणाने वागत असत. त्यामुळे सर्व सरदार आपल्या सुखदुःखाच्या हृद्गत गोष्टी स्वामींजवळ मोकळ्या मनानें सांगून, त्यांचें निराकरण स्वामी सांगतील त्या मार्गानें करीत असत. स्वामींसही मनुष्यास राजी राखून, त्याच्या पोटात शिरून, त्याशीं मवाळ भाषण करून, त्याचे अंतःकरण वेधून घेऊन, त्याजकडून महत्कार्य करून घेण्याची विलक्षण हातोटी साधली होती. त्यामुळे सर्व लहान मोठे सरदार स्वामींचे निस्सीम भक्त बनून एकसमयावच्छेदकरून स्वराज्याभिवृद्धीच्या कामास लागले. त्याचा परिणाम, शाहु महाराजांच्या कारकीर्दीत, मराठी साम्राज्याचा आसेतुहिमाचल झालेला विस्तार हाच होय.

इ० स० १७२८ पासून इ० स० १७४५ पर्यंत, महाराष्ट्रांत जी जी राजकारणे झालीं, त्या सर्वांत स्वामींचे अप्रत्यक्षरीतीने काहीतरी अग होते, असे ह्मणण्यास हरकत नाही. ह्या सर्व राजकारणांचे स्वर व पूर्ण स्वरूप दाखविणारे कागदपत्र उपलब्ध नसल्यामुळे त्याचे विस्तारेकरून विवरण करिता येत नाही. तथापि बहुतेक सरदारांस नावारूपास आणण्यास, त्याची शिफारस करण्यास, त्यांच्या शौर्याचा गौरव करण्यास, त्यांना प्रोत्साहन देण्यास, व त्यांची योग्य कामावर योजना करण्यास स्वामीच बहुतेक अशी कारण असत. स्वामींचा सबंध नुसता महत्त्वाच्या राजकारणातच नव्हे, परंतु अगदी घरगुती सामान्य गोष्टींतही दिसून येतो. स्वामींवर पुरुषांप्रमाणें बायकांचीही फार भक्ति असे. त्यामुळे मराठे सरदारांच्या बायकाही आपल्या मुलांस स्वामींनीं आशीर्वाद देऊन त्यांचे कल्याण करावे असें इच्छित असत. बाळाजी विश्वनाथाची बायको राधाबाई, मल्हारराव होळकराची बायको गौतमाबाई, पिलाजी जाधवरावाची आई हंसाई, रघोजी भोसल्याची आई काशीबाई, मानाजी आंग्र्याची आई मथुराबाई, इत्यादि वीरपत्न्या व वीरमाता स्वामींशी अत्यंत घरोब्याने व भक्तिभावाने पत्रव्यवहार करीत असत, व आपल्या मुलांचें कल्याण करण्याकरितां स्वामींचा आशीर्वाद रात्रंदिवस चिंतित असत, असे त्यांच्या अनेक पत्रांवरून दिसून होतें. अर्थात् सर्व महाराष्ट्रास स्वकीय मानून त्याच्याशीं स्वामी एकरूप झाले होते ह्यांत शंका नाही. उदारचरित असे जे साधु पुरुष असतात ते

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसां ।

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुंबकम् ॥ १ ॥

ह्या नियमाप्रमाणे हा माझा किंवा हा परका असा शुद्ध भेद न बाळगतां सर्व वसुधा हेच आपलें कुटुंब असे मानितात. असाच प्रकार स्वामीचा, निदान महाराष्ट्रासंबंधाने तरी, पुष्कळ अंशी होता, असे ह्याटले असता क्वचितच अतिशयोक्ति होईल.

इ० स० १७२८ मध्ये स्वामी वरघाट आल्यानंतर, त्यांनी सर्व महाराष्ट्रीयानांची अतःकरणे आपल्या अलौकिक शक्तीने आकर्षित करण्यास कसा प्रारंभ केला हे विस्तार करून सांगण्याची विशेष आवश्यकता नाही. त्याची जी पत्रे उपलब्ध झाली आहेत, तेवढ्यावरून त्यांचे चित्र डोळ्यांपुढे पूर्णपणे उभे राहते. बाजीराव ह्यास पेशवाईची वस्त्रे मिळवून देण्यास स्वामींचे किती साहाय्य झाले हे सांगण्यास स्पष्ट पुरावा नाही. तथापि शाहु महाराजांजवळ त्यांची वारवार शिफारस करून त्याचे उत्तम गुण छत्रपतींच्या नजरेपुढे आणण्यास स्वामी किती तत्पर असत हे दाखविण्यास सवळ पुरावा आहे. शाहु महाराजाची व ब्रह्मदस्वामी ह्यांची धावडशी येथे इ० स० १७३४ मध्ये जी भेट झाली, त्या भेटीमध्ये “राजश्रीजवळ तुमची फारशी शिफारस केली. कित्येक तुमच्या स्वहिताच्या गोष्टी सांगितल्या” ह्मणून स्वामींनी बाजीरावास पत्र लिहिले. त्यांचे उत्तर लिहिताना बाजीराव पेशव्यांनी भक्तिभावाने लिहिले की, “मायबाप देवधर्म स्वामींचे पाय. न्यूनपूर्ण सर्व स्वामींचे. आम्ही स्वामींचे चरणांकित. सर्व चिता स्वामीस आहे. तेथे आमची शिफारस व बऱ्याच्या गोष्टी सांगितल्याचें अपूर्व काय ? आमची निष्ठा त्रिकर्णपुरस्सर स्वामीच्या पायापाशी आहे. तेथे विस्तार आम्ही काय लिहावा ” (लेखांक २९). ह्यावरून स्वामींनी बाजीरावांस कसे साहाय्य केले ह्याची कल्पना करिता येते. बाजीरावांची अत्यंत प्रेमळ भावाने लिहिलेली व भक्तिरसाने पूर्ण उचवळलेली अशी जी अनेक पत्रे उपलब्ध झाली आहेत, ती पाहिली ह्मणजे त्याची स्वामींवरील पराकाष्ठेची निष्ठा व त्याच्या अलौकिक कर्तृत्वशक्तीविषयी पूर्ण भरवसा दिसून येतो.

स्वामींनी स्वदेशकल्याणार्थ आपलें गुप्त स्वरूप एकीकडे ठेवून राजकारणांत ज्या वेळी प्रवेश केला, त्या वेळेपासून संसारी मनुष्याची वृत्ति धारण केली. आणि देवाच्या भिक्षेच्या निमित्ताने सर्व सरदारांकडून कांहीं द्रव्य घेण्याचा क्रम आरं-

भिला. प्रत्येकास आशीर्वाद द्यावा व त्याचें कार्य सिद्धीस गेले ह्मणजे श्री भार्गवाच्या नांवानें त्याजकडून यथाशक्ति द्रव्य घ्यावे, हा स्वामीचा वर्तनक्रम असल्यामुळे त्याच्या सर्व पत्रांमध्ये द्रव्याचा उल्लेख दृष्टीस पडतो. परंतु हें द्रव्य-संपादन कोणत्याही स्वार्थवृद्धीने केलेले नसून, केवळ लोकोपयोगासाठी व देशकार्यासाठी होतें, हे वाचकांनी पूर्ण लक्षांत ठेविलें पाहिजे. ह्या भिक्षाद्रव्याने स्वामींनी महाराष्ट्रामध्ये अनेक सार्वजनिक उपयोगाची कामे केली; आणि अनेक सरदारांस आणि छत्रपति व पेशवे ह्यांस संकटप्रसंगी उत्कृष्ट साहाय्य करून त्याच्या स्वराज्यवृद्धीच्या सत्कार्यांत येणाऱ्या अडचणी नाहीशा केल्या. आंग्रे ह्यांस स्वामींनी कोंकणांत असतांनाच द्रव्यसाहाय्य केल्याचे उल्लेख त्यांच्या पत्रांत आहेत. त्यावरून हा द्रव्यसंपादनाचा क्रम स्वामींनी परशुरामी प्रकट झाल्यापासून सुरू केला असावा असे दिसत. ह्या द्रव्याच्या जोरावर त्यांनी मोठमोठी सार्वजनिक कामे केली, गरीब लोकांस मदत केली, सरदार लोकांस खूष केले; इतकेंच नव्हे तर राजकीय मोहिमाही सिद्धीस नेल्या. ही गोष्ट सामान्य नव्हे! लोकांकडून भिक्षाद्रव्य संपादन करून त्याचा इतका सत्कारणी विनियोग करण्यास देखील चातुर्य व शहाणपण लागतें. ते स्वामींच्या ठिकाणी पूर्ण होतें असे मानण्यास काहीं हरकत नाही. स्वामींचें कर्ज महाराष्ट्रातील बहुतेक प्रमुख सरदाराकडे होतेंच, परंतु पेशव्यांकडे लाखो रुपयांनी मोजता येईल इतकें कर्ज होतें. पेशव्यांस निरनिराळ्या मोहिमांमध्ये मनस्वी खर्च लागत असे व त्यामुळे ते कर्जांने अगदीं ग्रस्त होत असत. त्या वेळीं त्यांना स्वामींवांचून दुसरा कोणी साहाय्यकारी नसे. बाजीराव पेशवे ह्यांची कर्जासंबंधाची जी पत्रे आहेत, ती वाचून पाहिलीं ह्मणजे कोणाचेंही हृदय द्रवून गेल्यावांचून राहत नाही. बाजीराव एका पत्रांत स्वामींस लिहितात की, “आह्मांस कर्जांने बुडविलें! एवढे गोष्टीकरितां प्राण जाता तरी बरें होते!! विष खाऊन मरावें इतकेंच, किंवा स्वामींचे पाय धरून बसावें इतकाच पदार्थ उरला आहे! दरबारीं सर्व साहित्य आमचें करणार सर्व आपल्यास विदितच आहे. तरी स्वामींस कृपा येईल तरी आह्मी कर्जापासून मुक्त होऊं. लोकांचे नरकवासापासून दूर होऊं तो पदार्थ करावा. तरीच मज बाळकावर पूर्ण कृपा आहे” (लेखांक ३०). दुसऱ्या एका पत्रामध्ये तर बाजीरावांनी अगदीं वैतागून जाऊन स्वामींस लिहिले आहे

की, “आता नित्य उठोन कर्जेदारांचे पाया पडावे! शिलेदारांचे पायां पडता पडता कपाळ छिन्नत चाललें!” आतां हीं सुखे आह्वास नकोत. तुम्ही या आणि आपला कारभार सांभाळा. अगर टाकून द्या ह्मणाल तरी टाकोन उठोन येतो. वरकड, तुम्हीं आपल्या पैशासाठीं लिहिले, तरी स्वामीने काहीं चिता न करावी. आमचा जीव आहे तो पैकियाची काय चिता आहे? कोणे समयी पाहिजे तें आह्वासही मिळते. पैका पावता करूच. आता प्रस्तुत तो आमचा जीवच आहे. येथें येऊन घेणें, अगर तेथें बोलावशील तरी सर्व सग टाकून येतो. तुम्हीं थोर देव. तुम्हास वचनास धरावे. ते वचन खरें न झाले ह्मणून आम्ही लेंकरांनीं तुमची रड तुम्हापाशीं रडावी, आणि रडतियाची अशी तुम्ही पुसोन परिणाम त्याचा कराल तो कराल. तुमचें झाड लाविले तोडाल तरी आता तोडा. वाढवाल तरी वाढवा. या गोष्टीस नादर कोण आहे? तुमचे दबावणीस आम्ही का भिऊ? मारशील तरी तूच बावा मारशील. यातही कीर्ति तुझीच आहे. आणि आम्हां लेंकराचे लडिवाळ चालवून कीर्तिरूप होशील तरी तूच होशील.” (लेखाक ३२). ह्यावरून द्रव्यसंबधाने बाजीराव अतिशय पेचात आल्यामुळे स्वामीची कशी मनधरणी करीत होते हे व्यक्त होते. हीं सर्व पत्रे मूळापासून शेवटपर्यंत खुद्द बाजीराव पेशवे ह्याच्या हातची आहेत; व त्यात सर्व हद्दत अगदीं मोकळ्या मनाने वर्णिले आहे.

बाजीराव पेशवे ह्यांच्या पत्रात “तुमचें झाड लाविलें, तोडाल तरी आतां तोडा. वाढवाल तरी वाढवा.” हा जो मुख्य भाव आहे तोच बहुतेक मराठे सरदारांच्या पत्रांतही दिसून येतो. त्यावरून, पर्यायाने, स्वामींच्या आशीर्वादाने किंवा कृपाप्रसादाने सर्व मराठे सरदार उदय पावले, व त्यांच्या हृदयांत स्वधर्माभिमान व स्वदेशभक्ति ह्या दोन गुणाची ज्योती प्रज्वलित होऊन मराठी साम्राज्याचा अभ्युदय झाला, असे ह्मणण्यास कांहीं हरकत नाही. स्वामींनीं मराठे सरदारांचीं मने आकर्षित करून त्यांच्या ठिकाणीं स्वपराक्रम व्यक्त करण्याची कशी प्रेरणा केली, व त्यांच्याकडून महत्कार्ये कशीं सिद्धीस नेलीं ह्याची कल्पना, त्याच्या सर्व पत्रव्यवहाराचें सूक्ष्मदृष्टीनें परिशीलन केल्यास, सहज होण्यासारखी आहे. तथापि, ती अधिक रीतीनें मनांत बिंबण्याकरितां त्यांच्या कांहीं प्रमुख राजकारणांचा वृत्तांत पुढील भागांत सादर केला आहे.

भाग ४ था.

आंग्रे व हबशी ह्यांजकडील राजकारणें.

ब्रह्मद्रस्वामी महाराष्ट्राप्रांतांत आल्यानंतर त्यांच्या अनुसधानाने जीं राजकारणें घडून आलीं, त्यात हबशी व आंग्रे ह्यांजकडील राजकारणें प्रमुख होत असें मानावयास हरकत नाही. कोंकणप्रांतात हबशाने देवब्राह्मणाचा उच्छेद करून एकसारखा उपद्रव माडिला होता; तेव्हा त्याचें पारिपत्य होऊन महाराष्ट्रधर्माचें मुख्य व्रत जें गोब्राह्मणप्रतिपालन व प्रजासरक्षण ते सिद्धीस जावे हा स्वामींचा मुख्य हेतु होता. त्याप्रमाणें त्यांनीं महाराष्ट्रात आल्यानंतर शाहु महाराजांची मर्जी प्रसन्न करून, त्याच्याकडून हबशाच्या प्रातावर स्वारी करवून, त्याचें निर्मूलन करण्याचा संकल्प करविला. आजपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या मराठ्यांच्या इतिहासामध्ये ह्या राजकारणाची बरोबर माहिती दिलेली नाही, व त्यांत स्वामींचा संबंध किती होता ह्याचा तर मुळींच उल्लेख नाही. परंतु, ह्या राजकारणासंबंधाने जो अस्सल पत्रव्यवहार उपलब्ध झाला आहे, त्यावरून, त्यात स्वामींचा पुढाकार मुख्यत्वेकरून असून, त्याची सर्व सूत्रे त्याच्याच तंत्राने चालत होती असें ह्मणण्यास प्रत्यवाय नाही. सिद्धी सात ह्याने श्री परशुराम येथे जो अनर्थ केला, त्याबद्दल त्याचा उच्छेद लवकरच होईल ह्मणून स्वामींनीं अभिश्चाप दिला होता. तो महाराष्ट्रात येऊन स्वामींनीं सिद्धीस नेला, हे ह्या राजकारणाचे पर्यवसान आहे. ह्मणून ह्या संबंधाची सक्षिप्त हकीकत ह्या भागामध्ये द्यावयाचें योजिलें आहे.

कोंकणप्रांतामध्ये हबशी व कान्होजी आंग्रे ह्यांचा अमल होता. इ० स० १६९० मध्ये रायगड घेतल्यानंतर औरंगजेबाने तो किल्ला व अंजनवेल व सिंधुदुर्ग हे रत्नागिरी जिल्ह्यापैकी दोन तालुके त्या वेळचा हबशाचा मुख्य अधिपति सिद्धी कासीम ह्यास वक्षीस दिले होते. पुढें राजाराम महाराज चंदीस गेल्यानंतर सर्व कोंकणप्रांतामधील मराठ्यांचा अंमल कमजोर झाला. त्या वेळीं हबशानें आपलें पाऊल पुढें टाकण्यास सुरुवात केली. तेव्हा राजाराम महाराजांनीं कान्होजी आंग्रे ह्या प्रमुख सरदाराकडे सर्व कोंकणप्रांताची व्यवस्था सोंप-

विली. हा सरदार शूर असल्यामुळे त्यानें हबशास दावांत ठेवून कोंकणप्रांतांतील मराठ्यांच्या सत्तेचें चांगलें सरक्षण केलें. परंतु पुढें त्याचें प्राबल्य विशेष वाढून तो तारावाईच्या पक्षास वश झाला व सर्व कोंकणप्रांत बळकावून बसला. तेव्हां त्याचें पारिपत्य करून त्यास आपल्या ताब्यांत आणण्याकरिता, शाहु महाराजांनीं ३० स० १७१३ मध्ये, आपले प्रधान बहिरोपत पिंगळे ह्यांस कोंकणात पाठविले. परंतु कान्होजी आंग्रे ह्याने त्याचा पराभव करून त्यासच कैद केले. नंतर शाहु महाराजांनीं बाळाजी विश्वनाथ ह्यांची त्या कामावर योजना केली. त्यांनी आंग्र्याची पराक्रमशक्ति व सैन्यबल पाहून, त्याशीं युद्ध करण्याच्या भरीस न पडता, सलोख्याने कार्यभाग साधून घेतला. आंग्र्यास दहा किल्ले व सोळा महाल सरंजामादाखल देऊन, त्यास 'सरखेल' हा किताब व मराठ्यांच्या आरमाराचा मुख्याधिकार दिला; आणि त्यास शाहु महाराजांच्या पक्षास वळवून घेतले. ह्या तहामध्ये हबशाचा काही प्रांत मराठ्यांकडे आला. त्यामुळे त्यांचें व आंग्र्याचें युद्ध सुरू झाले. तेव्हां बाळाजी विश्वनाथ ह्यांनी आंग्र्याच्या साहाय्यास जाऊन हबशाशीं ता० ३० जानेवारी ३० स० १७१५ रोजीं तह केला. ह्यानंतर बरीच वर्षे हबशांनीं कांही गडबड केल्याचें दिसत नाही. हबशांचा मुख्य अधिकारी याकूबखान सिद्दी सुरूर हा स्वतः भला माणूस होता; व आंग्र्याचाही त्याजवर चांगला दाब होता. त्यामुळे त्यांचा व मराठ्यांचा फारसा विग्रह झाला नाही. परंतु पुढे सिद्दी सात नामक हबशी सरदार प्रबल होऊन त्यानें हिंदुलोकांसीं वैर संपादिले, व आंग्र्यासही वारवार त्रास देण्यास सुरूवात केली. तेव्हा मराठ्यास त्याचा समाचार घेणे भाग पडलें. कान्होजी आंग्रे एवढा प्रबल सरदार, परंतु त्यासही आपलीं स्थळें जतन करण्याकरितां शाहु महाराजांची मदत मागण्याचा प्रसंग आला. छ० १ जिल्हेज सबा अशरीन मया व अलफ (३० स० १७२६) रोजीं कान्होजी आंग्रे ह्यास शाहु महाराजांनीं जें पत्र पाठविलें आहे त्यावरून शामलाचा उपद्रव बराच सुरू झाला होता असे दिसते. हे पत्र येणेप्रमाणें:-

“राजश्री कान्होजी आंग्रे सरखेल यांस पत्र जे, तुझांकडे दरमाहाचे सन खंमस व सन सीत दुसाला बाराहजार रुपये येणें. त्यास तुझांकडे हुजूरून माणसें पाठविलीं. त्यास तुझीं लिहिलें कीं, शामल व वरकड शत्रूंचा उपद्रव

बहुत आहे. हुजूरून साहित्य गनिमास नतीजा पाठवावयाचें होत नाही. स्वामींनीं आपले स्थळरक्षणास दुसरा पाठवून आपणांस मामल्यापासून मुक्त करावें झणून विशदर्थें लिहिले. तर स्थळे स्वामींचीं; साहित्य करणें जरूर. तुझांसारखे एकनिष्ठ सेवक, कार्यकर्ते, आजतागाईत श्रमसाहस करून स्थळे रक्षिलीं. पुढें तुमचा भरवसा आहे. दसऱ्याकारणें स्वामी तुझांस हुजूर बोलावतील. जे साहित्य फौजेचें लागेल, स्वामी करून देतील. आपलें समाधान असों देणे. दरमाहेच्या ऐवजाकरिता लोकांचा गवगवा झाला आहे; तरी दुसाला ऐवज चौवीस हजार रुपय पाठवून देणे. हुजूर दोन हजार स्वार व कारखाने पांच हजार माणूस बारा महिने सेवा करितात, त्यांचा ऐवज पत्रदर्शनी पाठविणे.”

ह्या पत्रांत लिहिल्याप्रमाणे दसऱ्यास शाहु महाराजांची व कान्होजी आंग्र्याची भेट झाली. परंतु ह्यापुढे कान्होजी आंग्र्याकडून हबशांचा पराभव झाल्याचे दिसून येत नाही. सिद्दी सात हा दिवसेदिवस अधिक अधिक बळावत चालला, व तो मराठ्यांच्या प्रांतास जास्त जास्त उपसर्ग देऊ लागला. सबा अशरीन ह्याच वर्षाच्या माघ महिन्यात त्यानें हत्तीच्या निमित्तानें दगा करून श्री परशुराम येथील देवालयाचा विध्वंस केला. त्याबद्दलची साद्यत हकीकत दसऱ्या भागांत दिलीच आहे. ह्यानंतर स्वामी हबशांच्या त्रासामुळे घांटावर आले. पुढे कान्होजी आंग्र्या ह्यांची प्रकृति दिवसेदिवस बिघडत जाऊन ते ३० स० १७२९ च्या जून (जिल्हेज) महिन्यामध्ये मृत्यु पावले. कान्होजीस सेखोजी, संभाजी, मानाजी, येसाजी व तुळजाजी असे पाच मुलगे होते. त्यांपैकी वडील पुत्र सेखोजी ह्यास शाहु महाराजांनीं छ० ५ मोहरम सन सव्हासीन (ता० २१ जुलई ३० स० १७२९) ह्या दिवशीं सरखेलपदाचीं वस्त्रे दिलीं व कान्होजीकडे जो मुद्रा व जे किळे होते ते त्याच्या ताब्यांत दिले. आंग्र्या ह्यांच्या घराण्याशीं स्वामींचा पूर्वीपासून स्नेहसंबंध असल्यामुळे त्यांनीं सेखोजीस वस्त्रे मिळवून देण्याचे कामीं मदत केली. सेखोजीची स्वामींवर चांगली भक्ति असून त्यांचा पुष्कळ पत्रव्यवहार चालत असे.

कान्होजी आंग्र्या ह्यांचा हबशांवर चांगला दाब होता, तो त्याच्या मृत्युमुळे कमी झाला. त्यामुळे ते मोकळे होऊन अधिकच बेफाम झाले; व कोंकणप्रां-

तास अतिशय उपसर्ग देऊन, मराठ्यांच्या ताव्यांतील मुलुखांतूनही वसूल बळजबरीने घेऊं लागले. तेव्हां, ब्रह्मेन्द्रस्वामींनीं शाहु महाराजांच्या विचारे सेखोजी आंग्र्याचें साहाय्य घेऊन हबशांवर स्वारी करविण्याची मसलत उभारली. मराठ्यांचे इतिहासकार क्याप्टन ग्रांट डफसाहेब किंवा मराठी बखरीकार ह्यांनीं ह्या स्वारीची हकीकत अगदीं त्रोटक व विसंगत दिली आहे; किंबहुना ग्रांट डफ साहेबांस ही गुप्त मसलत मुळींच समजली नाही, असें ह्याटले तरी चालेल. ३० स० १७३० पासून ३० स० १७३६ पर्यंत हें हबशी-प्रकरण चाललें होतें; व ह्याचे सूत्रचालक ब्रह्मेन्द्रस्वामी हे होते, असें उपलब्ध झालेल्या अस्सल पत्रव्यवहारावरून व्यक्त होते.

३० स० १७२९ ह्या वर्षाच्या अखेरीस बाजीराव वुंदेलखंडांतील व उत्तर हिंदुस्थानांतील राजकारणांत गुतल्यामुळे, शाहु महाराजांनीं हबशाच्या मसलतीवर श्रीनिवास परशुराम प्रतिनिधि, जिवाजी खंडेराव चिटणीस, वगैरे मंडळींची योजना केली. त्यांनीं शेख याकूब ऊर्फ शेखजी ह्या नांवाचा

१ ह्या हबशी-प्रकरणाची हकीकत ग्रांटडफ साहेबांस बरोबर न समजल्यामुळे, अस्सल पत्रें मिळूनही त्यांचा उपयोग त्यांस करितां आला नाहीं. त्यांनी अवघ्या दोनतीन पृष्ठांत ह्या सहा वर्षे चाललेल्या प्रकरणाचा गोपवारा दिला आहे! पत्रांच्या तारखा न समजल्यामुळे ते अगदी बुचकळ्यांत पडून त्यांचा फार गोंधळ उडाला आहे!! ह्याबद्दल त्यांनी टीपेमध्ये स्पष्ट लिहिलें आहे कीं, “ In parts where I have only Mahratta authority, I am seldom quite certain of my dates, as many of the original letters have only the date of the week, and of the Moon.” Page 233. अर्थात् ज्यास पत्रांच्या तारखा बरोबर समजल्या नाहींत, त्याला ह्या प्रकरणाचा नीट उलगडा करितां येणार नाहीं हें साहजिक आहे. ह्या कारणास्तव ग्रांटडफ साहेबांचे हें प्रकरण फार अपूर्ण व त्रोटक झालें आहे. आह्मांस जी थोडीबहुत नवीन माहिती उपलब्ध झाली, तेवढी ह्या भागांत सादर करून, हबशी-प्रकरणाचे खरे स्वरूप व्यक्त करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तथापि ह्या सहा वर्षे चाललेल्या राजकारणाची सर्व गुंतागुंत पुष्कळ कागदपत्र मिळाल्यावांचून नीट उकलली जाणार नाहीं व त्याचा शिस्तवार इतिहास समजणार नाहीं.

हबशाचा एक पराक्रमी सरदार वश करून, त्याच्या मार्फतीने, सर्व हबसाण मराठ्यांच्या राज्यास जोडण्याचा विचार केला. शेवजी हा जातीचा कोळी असून पुढे मुसलमान झाला होता; परंतु त्याच्या पराक्रमामुळे त्याजवर जंजिऱ्याचे स्थान सिद्दी सुरूर ह्याची फार मेहेरबानी जडली होती. त्यास मराठ्यांच्या सर्व आरमाराचे आधिपत्य, हबशांच्या ताब्यातील सर्व मुळुखाची सुभेदारी, कित्येक किल्ले व इनाम गावे, आणि पेणपासून कोल्हापूरपर्यंत तळकोकणांतील सरगोंडपणाचा हक्क बहाल करून, आणि त्याच्या बध्दस रायगडची किल्लेदारी व सेन्यांतील लोकांस एकलक्ष रुपये वक्षितीदाखळ देण्याचे मान्य करून, प्रतिनिधिप्रभृतीनी विजय संपादन करण्याचा प्रयत्न चालविला होता. ब्रह्मेदस्वामींचे परशुरामाचे कारकून गणेश बल्लाळ ह्याच्या ता० १९ आगष्ट ६० स० १७३० पत्रावरून (प्र० ले० ३३०) प्रतिनिधि हबशांच्या प्रांतांत उतरले होते, व सिद्दी सात ह्याची काशीवदरावर भेट घेऊन व त्यास घोडा नजर करून त्याशी सलोखा करण्याच्या विचारात होते असे दिसते. आंग्रे हे हबशांच्या विरुद्ध असल्यामुळे त्यास घालवून द्यावे, म्हणजे मी राजदर्शनास येऊन तुमच्याशी तह करितो, असा सिद्दी सात ह्याचा मतलब होता. परंतु त्यांत खरेपणाचा भाव मुळीच नव्हता. त्यामुळे पुढे कांहीतरी अनर्थ ओढवणार असे उघड दिसत होते. त्यामुळे स्वामींच्या कारकुनाने ‘दिवस पुढे सुधे दिसत नाहीत’ असे उद्गार काढिले आहेत.

सेवोजी आंग्रे हा राजनिष्ठ असून मराठी राज्याची सेवा आपल्या हातून व्हावी व हबशांचें प्राबल्य कमी व्हावे असे इच्छिणारा इमानी सेवक होता. त्याच्या पदरी बकाजी नाईक महाडीक नावाचा एक शूर सरदार होता. त्याने हबशास अंजनवेल, गोवळकोट ह्या बाजूने पुर्ता शह देऊन जेर केले होते. त्यामुळे त्याचा वेढा उठवून आलेला प्रसंग टाळावा ह्या हेतूने, सिद्दी सात ह्याने प्रतिनिधींशी गोड गोड गोष्टी चालविल्या होत्या. प्रतिनिधींस त्याचा मतलब न समजून त्यांनी आंग्र्याच्या लोकांस बरोबर साहाय्य केले नाहीं.

१. प्रथमाला—‘मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें’ लेखांक ३०५ ह्या पत्रांत, मथुराबाई आंग्रे हिनें प्रतिनिधीनीं सिद्दी सात ह्यांशी सलोख्याचें बोलणें लावून बकाजी नाईकाचा कसा विरस केला, ह्याची साद्यंत हकीकत ब्रह्मेदस्वामींस लिहिली

त्यामुळे मराठ्यांच्या सैन्यांत फूट पडून हवशांस प्रतिनिधींवर उलट खाण्यास जोर सांपडला. इ० स० १७३२ पर्यंत प्रतिनिधि चिपळुणांत असतांना हवशांनी गोवळकोट घेऊन मराठ्यांची फार नाचकी केली. तेव्हां प्रतिनिधींनी शाहु महाराजाकडे मदत पाठविण्याबद्दल एकसारखा तगादा लाविला. शाहु-महाराजांनी चिमाजीआपास प्रतिनिधींच्या मदतीस सैन्य पाठविण्याबद्दल अनेक वेळा आज्ञापत्रे पाठविली, परंतु त्याजकडून वेळेवर मदत गेली नाही. त्यामुळे शाहु महाराजांनी त्याजवर सतापून जाऊन, “तुम्ही जर मदतीस गेला नाही, तर मी स्वतः जाईन.” असे खरमरीत पत्र लिहिले तेव्हा त्यांनी आहे. ती अत्यंत महत्त्वाची आहे. त्यापैकी थोडासा उतारा मासल्याकरिता येथे देतो. बकाजी नाईक ह्यांनी “सिद्दी साद सारा गनीम हटी मारून काढून, किथ्यांत घालविला. तो श्रीपतराव श्रीस्थळी येऊन, आपले नजरेने युद्ध पाहिले. त्या उपर जयगडीहून भाडे आले व जमाव आला. गोवळकोटास मूचे देऊन जागा घ्यावा, तो राजश्री प्रतिनिधि याही गोवळकोटास अनुसंधान लाविले. बकाजी नाईक याची व प्रतिनिधींच्या भेटी जाहल्या. तो मजकूर प्रतिनिधीने घातला की, गनीम सुलाखे करून घेतो, तुम्हास भांडावयासी प्रयोजन नाही. या उपरी बकाजी नाईक याहीं बोली केली की, अंजनवेलीस तुम्ही जावें, तो जागा घ्यावा, गोवळकोट आम्ही घेतो. ते कबूल करीत ना. त्याकडील अनुसंधान चालले. सिद्दी सादाची भेटी जाहली. त्यास, प्रतिनिधि बकाजी नाईक यासी ह्मणत की, तुम्ही आम्ही गनीम घेऊ. जागा सचंतर हातीं देत नाही. त्यावरून पाहता जागा आपण जेर करावा, मेहनत करून यशास पात्र ते होणार, आपणास प्राप्तांश नाही हा प्रसंग जाहलियासी तेथे राहून काय करणें असे ? तशाहीमध्यें राहिल्यास, सुलाखे कार्य दिसगतीवर गेलें. इ० इ०” ह्यावरून प्रतिनिधींनी आंग्र्यांच्या सेनापतीस नाखूप करण्यांत मोठी चूक केली हें दिसून येतें. मराठे सरदारांतील परस्पराविषयीचा अंतर्गत मत्सर व द्वेषभाव ह्या वेळेपासून वसत होताच. तो शाहु महाराजांच्या दराण्यामुळे कांहींसा दबला जाई. परंतु ज्या वेळीं तो डोकें वर उचली, त्या वेळीं मराठ्यांच्या हितास हानिकारक झाल्यावांचून राहत नसे.

१ ग्रांटडफ साहेबांनी ह्या शाहुच्या अस्सल पत्रांचा आपल्या इतिहासांत आ-

पिलाजी जाधवराव ह्यांची शेवटी योजना केली. परंतु त्यांच्या जाण्याचा विशेष उपयोग न होतां प्रतिनिधीस हताश होऊन परत येणें भाग पडलें.

इकडे हबशाचें पारिपत्य झाले नाही हें पाहून ब्रह्मेद्रस्वामींस फार वाईट वाटले. त्यांनीं शाहु, बाजीराव, आणि आंग्रे ह्यांच्याकडे एकसारखीं सधनें लावून त्यांना हबशांचीं स्थळं हस्तगत करण्याबद्दल प्रोत्साहन दिलें. बाजीराव निजामउल्मुलकाकडून येऊन, तसेंच तांतडीने, ता० २६ मे ३० स० १७३३ मध्ये, राजपुरीकडे गेले. तिकडे जाण्यापूर्वी त्यांनीं सेखोजी आंग्रे ह्यास वेंशास्य वद्य दशमीस पाल मुक्कामी भेटीस बोलाविले. त्या वेळीं सेखोजी आंग्रे ह्यांनी बाजीरावास जे पत्र पाठविलें ते विशेष महत्त्वाचें आहे. ते येणेप्रमाणे:-

“राजश्री बाजीराव पंडित प्रधान दाजी गोसावी यांस:-

सकलगुणालकरण अखंडित लक्ष्मी-अलकृत राजमान्य राजश्री सेहांकित सेखोजी आंग्रे सरखेल रामराम विनति उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय लेखन केलें पाहिजे. विशेष. आपण पत्र पाठविलें तें प्रसिद्ध होऊन लेखनार्थ अवगत जाहला. “वेंशास्य वद्य दशमीस स्वार होऊन पालीस येतो. आपण दशमीस पालीस यावे. आपली आमची भेटी होऊन कर्तव्य तें केले जाईल. सारांश, आम्ही जातच आहो. तुम्ही न याल तेव्हा चाकरीस अतराय केलासा राजश्रीचें चित्तात येऊन गुम्हाणा मात्र राहिल. या गोष्टीत उचित नाही.” ह्मणोन विशद लेख केला. ऐसियास आपण कोंकणचे मसलतेस यावे; आम्ही हरोळी करावी; देशदुर्गे हस्तगत करावी; याजपक्षा दुसरें अधिकोत्तर काय? परंतु येथील जंजिरियांच्या लोकांप्रमाणे(?) आपण माहीतच आहेत व जमावाचा पोरुता विचार असावा एतद्विषयीचा अर्थ आपणास कळावा. याच अर्थे राजश्री खंडो चिमणाजी यास मुखता सांगोन पाठविलें आहे. त्याजवरून कळलेच असेल. मंगळवारी राजश्री महादाजी कृष्णव चिरजीव मानाजी आंगरे याची धार देऊन ते धावडशीकर स्वामीच्या दसरातून मिळाले असे टीपेमध्ये लिहिलें आहे व अशीच आणखी शाहूची व पेशव्याच्या मुतालिकांची अस्सल पत्रे उपलब्ध झाल्याचें लिहिलें आहे. ह्यापैकीं बहुतेक पत्रे आम्हास उपलब्ध झालीं. परंतु हे चिमाजीआपास लिहिलेलें खरमरीत पत्र अद्यापि सांपडलें नाहीं! त्यामुळे तेवढ्यापुरता ग्रांढफवर हवाला ठेवणें भाग आहे.

खानगी करू. वरकड राजश्री बाळाजीपंत यांच्या लिहिल्यावरून कळेल. साराश तीर्थरूपामागे आह्मांस आपण वडील. जे गोष्टीने आपले व आमचे पदरी गुह्याणा न ये, ते गोष्टी केली पाहिजे. जाणिजे. खाना छ २५ माहे जिल्काद. बहुत काय लिहिणे हे विनति. (मोर्तबसुद).” ह्यानंतर **सेखोजी आंग्रे** व **बाजीराव पेशवे** ह्यांची भेट झाली व उभयताच्या समतीने **शामलांवर** चाल करून त्यास नेस्तनावूद करण्याचा विचार ठरला.

ह्या दरम्यान स्वामीची जी चळवळ चालली होती ती फारच मौजेची होती. स्वामीनी **कान्होजी आंग्रे** ह्याची पत्नी **मथुराबाई** हिजला पत्र पाठवून असे लिहिले की, “राजश्री **वकाजी नाईक** याची खानगी **अंजनवेल गोवळकोट**चे मसळतीस केली आहा. त्यास, हनमताचा गौरव रघुनाथे करून त्याचे हस्त **लंका** घेतली, त्याप्रमाणे **वकाजी नाईकाचा** गौरव करून, लोकास देणें देऊन, दोनी स्थळे सत्वर घेतलीं तर वरें वाटतें. नाहीतरी हळू हळू खाली समाधीस येऊ” (ग्र० ले० ३०५). म्हणजे हीं दोन्ही स्थळे स्वराज्यांत झाली म्हणजे श्री **परशुरामी** जाण्याचा स्वामीचा विचार होता. परंतु प्रतिनिधीच्या चुकीमुळे तसे घडून आले नाही; म्हणून स्वामी **कोंकणात** समाधीस गेले नाहीत. त्यांनी **महाराष्ट्रात** राहूनच **गोवळकोट** व **अंजनवेल** ही स्थळे **मराठ्यास** हस्तगत होतील असा यत्न आरंभिला.

मराठ्यांचे सैन्य **जंजिन्यास** येण्यापूर्वी तेथें राज्यक्रांतीचा प्रकार घडून आला. त्याची थोडी हकीकत सांगणे जरूर आहे. इ० स० १७३३ च्या फेब्रुवारी महिन्यात **जंजिन्याचे** खान **सिद्दी सुरूर** हे मृत्यु पावले. ह्यांस आठ मुलगे होते. त्यांपैकी वडील मुलगा **सिद्दी अबदुल्ला** हा बापाच्या वेळेपासूनच राज्यकारभार पाहान होता व तोच गादीचा खरा अधिकारी होता. त्यास, खानसाहेबाचे प्रेत दहन करण्यासाठीं किळ्यांतून बाहेर आणल्यानंतर, त्याच रात्री, **सिद्दी संबूल** नामक **हबशाने** ठार मारिलें; व सर्व राज्यकारभार आपल्या हाती घेऊन त्याचा धाकटा भाऊ **सिद्दी हसन** ह्यास नावाचा अधिकारी केले. ही गोष्ट खानसाहेबांचा दुसरा मुलगा **सिद्दी अबदुल रहिमान** ह्यास समजतांच, त्याने **मराठ्यांस** वश झालेल्या **शेख याकूब उर्फ शेखजी** नामक इसमास आपल्या पक्षास अनुकूल करून घेतले; व त्याच्या मार्फत **बाजीराव पेशवे** ह्यांज-

कडे सधान बांधून, जंजिन्याची गादी मिळविण्याचा प्रयत्न चालविला. पेशव्यांस ही सधि महत्त्वाची वाटून त्यांनी त्यास हाताशी घेतलें; आणि इ० स० १७३३ च्या मे महिन्यापासून दिसेंबरपर्यंत, राजपुरीस शह देऊन, जंजिरा हस्तगत करण्याची खटपट चालविली.

इ० स० १७३३ च्या वैशाख महिन्यांत, बाजीराव, प्रतिनिधि व फत्तेसिंग भोंसले ह्यांनी आपलें सैन्य कोंकणात येऊन पोहोचल्यावर, शेखजीच्या गुप्त मसलतीने, कोंकणांतील मुख्य मुख्य स्थळे हस्तगत करण्याचा क्रम चालविला. ता० २५ मे इ० स० १७३३ रोजी मंडणगडकिल्ला घेतला व बिरवाडीपासून निजामपुरापर्यंतच्या गांवावर अमल बसविला. पुढें प्रतिनिधींनीं माघारें उलटून, ता० ८ जून इ० स० १७३३ रोजी, रायगड सर केला; व महाडावर मोर्चे लावून तेंही काबीज केलें. येणेंप्रमाणे उत्तर कोंकणांतील स्थळे हस्तगत करून तेथे मराठ्यांचा अमल बसविण्याचें काम प्रतिनिधि व फत्तेसिंग भोंसले ह्यांनी चालविलें. इकडे बाजीराव पेशवे ह्यांनी जंजिन्यास वेढा देऊन हबशी लोकांस जेर करण्याचा दृढ सकल्प केला; आणि खुषकीवरून मोर्चे लावून जंजिन्यावर तोफांचा एकसारखा भडिमार चालविला. दुसरीकडून मानाजी आंग्रे ह्यांनी पाण्यांतून मार चालविला. तथापि जंजिरा-राजपुरी ही फार बळकट जागा असल्यामुळे व हबशी लोकांचा जमाव दाडगा असल्यामुळे कांहीं दिवसपर्यंत त्यांनीं बिलकूल दाद दिली नाहीं. परंतु पुढे त्यांच्याने मराठ्यांपुढें टिकाव धरवेना. तेव्हा त्यांनीं इंग्रज व सुरतेचा हबशी सरदार सिद्दी मसूद ह्याची मदत मागून, एका बाजूने आंग्रे व एका बाजूने बाजीराव ह्यांच्या सैन्याचा नाश करण्याचा विचार केला. सुरतेहून सिद्दी मसूद हा हबशांच्या मदतीस येत आहे असे समजतांच, ता० ७ जुलई इ० स० १७३३ रोजी, शाहु महाराजांनीं दमाजी गायकवाड व उमाबाई दाभाडे ह्यांना खास दस्तकाचे पत्र पाठवून असें कळविलें कीं, “राजपुरीकर हबशी अमर्यादेने वतों लागला. कोंकणप्राते उत्पात आरभिला. त्यास शासन केल्याविना देवब्राह्मण स्वस्थळीं राहत नाहींत. ऐसें जाणोन स्वामींनीं चिरंजीव राजश्री फत्तेसिंग भोंसले व राजश्री श्रीनिवासपंडित प्रतिनिधि व राजश्री बाजीराव पंडित प्रधान यांस आज्ञा करून हबशांवरी मोहिम करविली. रायगड आदिकरून कोंकणांतील

गडकोट हबशियांकडे होते ते हस्तगत केले. मुलूख कवज केला. राहतां एक जंजिरा व आणखी दोन चार स्थळे राहिलीं आहेत. त्यांचीही तरतूद कर्तव्य ते करीजेत आहे. ऐशियास हबशाकडील सिद्दी मसूद सुरतेस आहे; तो जमाव करून जलमार्गे जंजिरेयाचे कुमकेस येणार लणून वर्तमान विदित झाले. तरी हबशी दुष्ट. त्याचे निर्मूल करावे हे स्वामीस परम आवश्यक. स्वामीचे आज्ञेप्रमाणे त्रिवर्ग सायास करणे तसा करीत आहेत. स्वामीचे पुण्य-प्रतापकरून योजिला मनसबा सिद्दीस पावतच आहे. जंजिरेकर हबशी यामध्ये अवसान राहिले नाही. परंतु सुरतेहून सिद्दी मसूद याचा बेत जंजिरेयाचे कुमकेस न यावे ऐसे करावे लागते. याम्मव आज्ञापत्र सादर केले असे. दुष्टाचा निःपात होऊन स्वामीचे राज्य अभिवृद्धीम पावावे हे तुझ्या आवश्यक आहे. याकरिता सुरतेचा मोंगल फौजदार व कोटचा किल्लेदार असेल त्यास ताकीद करून पत्र पाठविणे, आणि सिद्दी मसूद याची कुमक जंजिरेयास न पोहचें ऐसे करणे. या वेळी सिद्दी मसूदाम हस्तगत करावयाचीही तरतूद करणे.”

ह्याप्रमाणे शाहु महाराजाचे पत्र गेल्यानंतर दमाजी गायकवाड व उमाबाई दाभाडे ह्यानी सिद्दी मसूद ह्याम अडकवून ठेवण्याचा तावडतोब प्रयत्न केल्याचे दिसत नाही. इकडे प्रतिनिधि अंजनवेलपर्यंत पोहोचले व तेथे शह देऊन बसले; व बाजीराव जंजिरा दावात आणण्याचा अधिक अधिक प्रयत्न करू लागले. तेव्हां अशा वेळीं सिद्दी मसूद सुरतेहून आल्यास त्यांच्या मनसब्यास पंच पडेल असे समजून, शाहु महाराजांनी दमाजी गायकवाडास ता० १२ आगष्ट रोजी पुनः पत्र पाठविले. त्यानंतर सिद्दी मसूद जंजिन्याकडे आल्याचे दिसत नाही.

सिद्दी मसूद ह्याचे जंजिरेकर हबशास साहाय्य मिळाले नाही; परंतु इंग्रजांचे साहाय्य मिळेल की काय अशी मराठ्यांस फार भीति होती. म्हणून बाजीराव पेशवे ह्यानी, इंग्रजांच्या मुंबईच्या अधिकाऱ्यांकडे अत्यंत स्नेहभावदर्शक व स्तुतिपर पत्रे पाठवून, त्यास अनुकूल करून घेण्याचा प्रयत्न चालविला. एवढेच नव्हे, तर राजापुरास इंग्रजांचे वकील लोदर आणि डिकिन्सन नामक दोन गृहस्थ होते.

त्यांची मर्जी संपादन करण्याकरिता आपल्याकडील एक भला माणूस त्यांच्याकडे पाठविला. इकडे शाहू महाराजांनी, सेखोजी आंग्रे ह्यास ता० १ सप्टबर ३० स० १७३३ रोजी पत्र पाठवून असे कळविले की, उंदेरीचा किड्या शामलाने इंग्रजांस विकत दिल्या असेल तर तो पैसे देऊन आपण घ्यावा व इंग्रजास कोलावण माफ करून त्यांशी सख्य संपादावे. तात्पर्य, इंग्रजांची मदत हबशांस होऊ देऊ नये असा बाजीराव व शाहू महाराज ह्याचा बेत होता. तो सेखोजी आंग्रेच्या मार्फत सिड्डीम जाण्याचा सभवही होता. परंतु दुर्दैवाने सेखोजी आंग्रे लवकरच मृत्यु पावला, त्यामुळे तो बेत विस्कटला. सेखोजीच्या मृत्युनंतर संभाजी आंग्रे व मानाजी आंग्रे ह्या बंधुद्वयामध्ये विरोध उत्पन्न झाला, व त्यामुळे जंजिऱ्याच्या मसलतीस बराच पंच पडला.

1 "The first Wars and Treaties of the Western Presidency."
—*Bombay Quarterly Review.*

२ कोलावणः—मराठ्यांच्या राज्यांतून जाण्याबद्दलचा परदेशीयावरील कर.

३ संभाजी आंग्रे व मानाजी आंग्रे ह्यांच्या कलहामुळे मराठ्यांचे किती व कसे नुकसान झाले हे येथे सांगणे अप्रस्तुत होईल. परंतु त्यांच्या कलहांत इंग्रजांचे हित अंतर्भूत असल्यामुळे त्यांनी त्याम पुष्टि दिली असें इंग्रज लेखाच्या लेखावरून दिसून येते. ह्या वेळच्या आंग्रे व हबशी ह्यांच्या सत्तेस-बधाने लिहितांना मि० अडरसन ह्यांनी लिहिले आहेः—

"But the Siddees' prosperous days had passed; their power was on the wane, and of little assistance to the English in combatting the more formidable Angrias. So serious were the injuries inflicted by those pirates, and so heavy the expense of fitting out ships to protect trade, that the Company were prevented from making their usual investments, and in their alarm even began to anticipate an extinction of their commerce in Western India. Emboldened by success, and looking for support from the Raja of Satara, the Angrias aspired to bring all the Siddees' territories under their subjection, and possess themselves of every port on the coast between Bombay and Goa. Nor, in all probability, would their efforts

ह्यानंतर जंजिरा लवकर हस्तगत होत नाहीं असे पाहून, बाजीराव पेशवे ह्यांनी, दुसरे महत्वाचे राजकीय मनसबे साधण्याकरिता, जंजिऱ्याचा वेढा उठविण्याचा विचार केला. ह्याच संधीस सिद्दी अबदुल रहिमान हा तह करण्यास सिद्ध झाला. ह्मणून त्याच्याशी तहाची कलमें ठरवून बाजीराव ता० ११ डिसेंबर इ० स० १७३३ मध्ये सातान्यास गेले. सिद्दी रहिमान ह्याच्या हातीं मुळींच सत्ता नसल्यामुळे व सिद्दी सात प्रभृति जे हबशाचे प्रमुख सरदार होते त्याची गर्वतृष्णा कमी न झाल्यामुळे, हा तह पुढे दोन वर्षेपर्यंत अमलांत आला नाही.

बाजीराव पेशवे सातान्यास गेल्यानंतर प्रतिनिधि, भोसले, आंग्रे वगैरे सरदारानी हबशाच्या ताब्यांतील अंजनवेल, गोवळकोट वगैरे मजबूत जागा घेण्याचा एकसारखा प्रयत्न चालविला होता; व शाहु महाराजांकडूनही त्यांस

have been fruitless, if family dissensions, which so often thwart the best-matured designs of Native powers, had not intervened. Manajee and Sumbhajeer became estranged from each other, to the great satisfaction of the President and Council, who at once resolved to foment their disputes. With that view, they sent to Colaba, Captain Inchbird, who had become better acquainted with the customs and languages of the Natives than all his contemporaries, and was in consequence the favourite diplomatist of the day. His instructions were simple; he was directed to assist Manajee with money and military stores, and "to take all opportunities of spiriting him up to carry on his resentments against his brother."

—*Bombay Quarterly Review.*

१ हा तह मेजर टी. बी. जॉर्जिस ह्यांनी आपल्या 'कोंकणवर्णन' पुस्तकांत दिला आहे. त्याची तारीख छ २ सावान सुहुरसन ११३३ ह्मणजे ता० ६ फेब्रुवारी इ० स० १७३३ ही दिली आहे. परंतु ती सशयात्मक दिसते. ह्या तहानें तळें, घोसाळें, निजामपूर, गोरेगांव, बिरवाडी आणि गोंवळे अर्धे असे ५॥ महाल पेशव्यांकडे आले.

वारंवार मदत येत होती. अंजनवेल, गोवळकोट इकडे प्रतिनिधि, फत्ते-सिंग भोसले, आणि मानाजी आंग्रे ह्यांची व शत्रूची एकसारखी झटापट चालली होती. त्यांच्याशीं झंज करण्याची शक्ति न राहिल्यामुळे, महाड वगैरे मराठ्यांच्या ताब्यातील प्रांतास उपसर्ग देऊन तिकडे हूल उठवावी व मराठ्यांची फळी फोडावी असा शामलाकडील सरदारानी बूट काढिला. तथापि शाहु महाराजानी उदाजी पवार, देवराव मेघश्याम, हरि मोरेश्वर राजाज्ञा, शेख मिरावाईकर, बाजी भिवराव वगैरे निवडक लोक पाठवून त्यांच्याकडून शामलाचें पारिपत्य होईल अशी तजवीज होती. त्याच्या व शामलांच्या बऱ्याच लहान मोठ्या चकमकी झाल्या. परंतु मराठ्यांचा जमाव व दारूगोळा कमी असल्यामुळे आणि अंजनवेलीकडून इंग्रज व फिरगी ह्यांचें साहाय्य हबशीलोकांस विशेष पोहोचत असल्यामुळे, शत्रूचा पुरता मोड होईना. त्यामुळे अंजनवेल गोवळकोट इकडे शत्रूस जबरदस्त शह देणे मराठ्यास अवश्य वाटू लागलें. ह्मणून शाहु महाराजांनीं संभाजी आंग्र्यास पत्र पाठवून, त्यास ताबडतोब अंजनवेलीस जाऊन शत्रूस जबरदस्त शह देण्याबद्दल आज्ञा केली. परंतु मानाजी आंग्रे व संभाजी आंग्रे ह्यांच्यामध्ये रहस्य नसल्यामुळे त्यांच्या हातून जितक्या प्रामाणिकपणानें स्वामिसेवा व्हावी तितक्या प्रमाणानें ती झाली नाही !

महाडच्या बाजूस असलेल्या सैन्यापैकी प्रमुख सरदार हरि मोरेश्वर राजाज्ञा ह्यांनी ह्या संधीस लिहिलेले छ० ९ रमजान रविवार (ता० ३ जानेवारी ३० स० १७३४)चे एक पत्र आम्हांस उपलब्ध झाले आहे. त्यावरून ह्या वेळच्या मराठी सैन्याच्या स्थितीची चांगली कल्पना करिता येते. हें पत्र येणेप्रमाणें:—

“ श्रीमत महाराज राजश्री छत्रपति स्वामीचे सेवेसी:—

विनति सेवक हरि मोरेश्वर राजाज्ञा कृतानेक विज्ञापना. तागार्हत छ० ९ रमजान रविवार मुक्काम लाडवळ नजीक महाड महाराजांच्या कृपावलोकने करून सेवकाचे व फौजेचें वर्तमान यथास्थित असे. विज्ञापना. जासुदाबरोबर आज्ञापत्र सादर केले ते पावोन सनाथ जाहलों. पत्रीं आज्ञा कीं, “महाडचा कोट घ्यावा हें स्वामींस जरूर आहे; तर महाडास मोर्चेबंदी करून नाके अस्तील तेथे तोफा जोडून कोट जेर करणे. सावधपणे मनसबा करून स्थल हस्तगत करणें. राजश्री बकाजी माहडिक याजवळून रसाळगड, मंडणगड व

सुवर्णदुर्ग येथील तोफा आणून जोडणे. मशारनिव्हे माहीत आहेत. त्यांच्या अनुमते विचार कर्तव्य तो करून कार्यसिद्धि करणे. यांच्या विचारे नाके असतील तेथे तोफा जोडून, प्रयत्न करून, स्थल हस्तगत करणे.” ह्मणून आज्ञा केली. ऐशाम आज्ञेप्रमाणे वर्तणूक करून महाराजाच्या पुण्यप्रतापेकरून स्थल हस्तगत करितच आहो. परंतु अंजनवेलीकडे मातबर फौज उतरून जबरदस्त शह द्यावा. तेव्हां शामलास पायबंद बसेल. आणि येथे महाडामच चहुकडून मोर्चेबंदी करावी, व तोफा पथरा शेर मोठ्या शेर पक्के गोळ्याच्या, पाच सहा नाके आहेत तेथे जोडून मार द्यावा. त्याचे सर्व साहित्य दारूगोळ्यांची पोक्ती बेगमी करून चौगीर्द मार द्यावा तेव्हा शत्रू आयास येतील, आणि स्थल हस्तगत होईल. ऐशाम राजश्री बकाजी महाडिक याजकडून तोफा आणवणे ह्मणोन आज्ञा केली. त्यावरून आढी मशारनिव्हेस बोलावून आणून, राजश्री पवार व अजम शेखमिरा व आढी बसोन विचार केला. तोफाविशी बहुताप्रकार मशारनिव्हेस सांगितले. परंतु तोफाचे साहित्य त्याजकडून होता दिमत नाही. जो जमाव घेऊन आढाजवळ आले, त्याहून जास्ती जमाव अगर तोफाचे साहित्य त्यांस येत नाही. येविशी मशारनिव्हे यांनी मेवेमी विनतिपत्र लिहिले आहे, त्याजवरून विदित होईल. आधी तोफा पाहिजेत; तेव्हा पुढे मनमव करावा तोफा जोडून मार दिल्याखेरीज गनीम आयास येत नाही. तोफा जरूर पाहिजेत. तर वरकड साहित्य जेम् महाराजानी केलं, तेसेच तोफाची तरतूद हरप्रकारी साहेबीं करून पाच महा तोफा जबरदस्त पाठविल्या पाहिजेत. महाराजांशिवाय तोफा पोहचत नाही. तरी तोफा पांच सहा व दारूगोळे सत्वर पोहचत ती गोष्ट केली पाहिजे. भाडी जोडावी. तेथील बेहवुदीबद्दल वरकदाज पाहिजेत. तर कांहीं परदेशी व काही कानडे यादे ऐसे एकहजार वरकदाज पाठविले पाहिजेत. व जेजाला शे सत्रांश व बाण दीडशे व दारूगोळीची विपुल बेगमी करून पाठवावी; व मोर्चेबंदीच्या कामावरी कारीगर पाहिजेत. तर वेलदार दोनशे व सुतार पचवीस व लोहार दुकाने दहा व पाथरवट दहा व तवेलदार दहा येणेप्रमाणे पाठविले पाहिजेत. सर्व साहित्य सत्वर केलं पाहिजे. दिवमंदिवस गनीम बळकडी करितो. त्याचा उपमर्द सत्वर होय ऐसें करणार महाराज धनी समर्थ आहेत. तिकडे मातबर फौज घांटाखाली पाठवून अंजनवेलीस वेढा

देऊन जबरदस्त शह पोंहचे ऐसे केलं पाहिजे. अंजनवेलीस सत्वर शह पोंह-
चून पायबद गनिमास बसला ह्मणजे आयास येईल, आणि महाराजांचा बोल-
बाला होईल. तर अंजनवेलीस फौजा पाठवून लिहिल्याप्रमाणें इकडील बेगमी
करून सत्वर पाठविली पाहिजे. बकाजी महाडिक यांनी महाराजांस विनति-
पत्र लिहिले आहे. त्यांत सांवळे गोंधळे करून लिहिले आहे. परंतु त्यांच्याने
भांडीं येत नाहीत. महाराजांनी राजश्री संभाजी आंग्रे याजकडे हुजरे पाठ-
वून भांडीं देविली पाहिजेत. भांड्याखेरीज काही होत नाही. भाडी थोरलीं
अमावीं. तर भाड्यांची बेगमी केली पाहिजे. महाराजांनी भाडी देविली पाहि-
जेत. महाडास चोहोकडून मोर्चे पाहिजेत. त्यास एक मोर्चास पांच हजार
माणूस पाहिजे. याविशीं महाराजांनी आज्ञा करावयाची ते केली पाहिजे.
येथें सारं आम्हीं किती आहों हें महाराजास दखल आहे. तर जो हुकूम करणे
तो महाराजांनी केला पाहिजे. भाड्यास गोळे लोखंडी पाहिजेत. तर तेही सा-
हिल्य केलं पाहिजे. सेवेसीं श्रुत होय ही विज्ञापना.”

ह्या पत्रामध्ये “मातबर फौज घांटाखालीं पाठवून अंजनवेलीस वेढा देऊन
जबरदस्त शह पोंहचे ऐसे केलें पाहिजे. अंजनवेलीस सत्वर शह पोहचवून
गनिमास पायबद बसला ह्मणजे तो आयास येईल” हा मुद्दा मुख्य असल्यामुळे
शाहु महाराजांनीं त्याप्रमाणे संभाजी आंग्रे ह्यास अविलंबें तिकडे जाण्याब-
द्दल पत्र पाठविले. त्याचे उत्तर संभाजी आंग्रे ह्यांनीं ता० १० फेब्रुवारी ३०
स० १७३४ रोजी पाठविले आहे. ते येणेंप्रमाणें:—

“श्रीमत महाराज छत्रपति स्वामींचे सेवेसी:—

विनंति सेवक संभाजी आंग्रे कृतानेक विज्ञापना येथील कुशल तागाईत माघ
वद्य चतुर्थी रविवार पावेतो स्वामींचे कृपावलोकनेंकरून वर्तमान यथास्थित
असे विशेष. स्वामींनीं आज्ञापत्रे दोनचार पाठविलीं, तीं मस्तकीं वंदून सतोषा-
वह आनंद झाला. स्वामींनीं आज्ञा केली कीं, जमावानिशीं येऊन अंजन-
वेली गोवळकोट या स्थलांस शह देणे. मदतीस फौज पाठविली जाईल. कोणे
ठिकाणीं फौजेस सामील करावी ह्मणोन आज्ञापिले. आज्ञेप्रमाणें खुषकीच्या
जमावाची व आरमाराची तयारी करून, माघ शुद्ध पंचमी इंदुवारी, जंजिरे
विजयदुर्गाहून स्वार होऊन खारापाटणावरून जयगडीं आल्यावर, महारा-

जांचे सेवेसी विनतिपत्रें लिहून राघो नारायण व त्रिंबक विष्णु यांची स्वानगी करितों; आणि फौजेची स्वानगी करणार स्वामी धनी आहेत. शामलाकडील मनसबा स्वामींनीं चित्तावरी धरून दुष्टावरी स्वामीची अवकृपा जाहली आहे. स्वामींच्या तेजाचे प्रभावेकरून शामलास दड होईल. स्वामीचे पुण्याचा प्रभाव अगाध आहे. शामलावरी मोहीम स्वामींची झाली. याउपरी सर्व साहित्य करावे लागलें वरवांटीहून दाणा गळ्या देखील कोटा येतील, तरीच लष्करचे फौजेची बेगमी होईल. अन्यथा बेगमी होत नाही. मुलकात गळ्या-दाण्याची तगचार्ई आहे. त्या जागा जाऊन बसावे तेव्हां खातरनिशा करून उठावे, ऐसा दृढ विचार स्वामींनी केला आहे. इंग्रज व फिरंगी यांचा बंद करावा ह्मणजे अंजनवेलीचे खाडीत आरमार जाऊन सामान पावेल. आणि खुषकी व जलमार्गे दोहीकडून पायबंद जाहलियाने काम होईल. येविसीं पेशजी सविस्तर अर्थ लिहून विनतिपत्र पाठविलें आहे. त्यावरून विदित जाहलें असेल. शत्रूचे पक्ष नाना उपाय करून छेदावे, तेव्हां आशा जागा बिलगोन बरजोर नतीजा देऊन कार्यसिद्धि करावी. मार्गे फौजा येऊन लोक मनसबा निरर्थक जाहला. दुहीमुळें काम फसावून गेलें. इंग्रजांचा मोठा शह आहे. ये गोष्टीचा अर्थ स्वामींनीं बरा चित्तात आणून, एखादा मातबर माणूस त्याजकडे जाऊन, आरमारास त्याचा शह नव्हे ऐसा विचार स्वामींनीं केला, तरी मोठे कार्य होईल. सेवकास सूचित अर्थ विदित व्हावा ह्मणून लिहून पाठविला आहे. पारपत्य करणार स्वामी धनी आहेत. सेवक आज्ञेप्रमाणे जमावानिशीं येतो. स्वामींची सेवा वडिलांनीं केली, त्यामागे सेवकाने जीवेभावें श्रमसायास करून निष्ठेनें सेवा करावी, आणि आपला जगनामोश करून घ्यावा, हाच निजभ्यास आहे. दुसरा अर्थ सेवकाचे चित्तीं किमपि नाही. या उपरी विलब न लावितां सिताबीनें येतों. सेवेसी विदित जाहलें पाहिजे हे विज्ञापना.”

ह्या पत्रावरून इंग्रजांचें प्राबल्य अंजनवेलीस अधिक असून त्यांचें व फिरंगी यांचें हबशीलोकांस पाठबळ चांगलें होते असें दिसत. ह्याचें कारण मानाजीचें व इंग्रजांचें वांकडे आले असल्यामुळें, त्यांनीं ता० ५ दिसेबर ३० स० १७३३ रोजीं हबशाशीं गुप्त तह केला होता. तेव्हां कोणीकडून तरी हीं दोन

स्थळ हस्तगत करून घेण्याकरिता, इंग्रजास अनुकूल करून घेण्याची शाहु महाराजांस व सर्व मराठे मुत्सद्दयांस अत्यंत आवश्यकता वाटणे साहजिक आहे.

अशा नाजूक प्रसंगी, ब्रह्मद्रस्वामी ह्यांनी इंग्रजांकडे कांहीं अनुसंधान लावून, त्याची शामलास मदत होऊं नये, अशी खटपट चालविली होती. लेखांक ९ ह्या पत्रामध्ये शाहु महाराजाची राणी सखवारबाई इजला स्वामींनीं “इंग्रेज बंद करावयास आपण ममईस जावे कीं काय” म्हणून प्रश्न विचारला आहे. त्याचे उत्तर राणीने, “स्वतःच जाण्याचें प्रयोजन नाही, परंतु कार्य होईल असा विचार करावा. आणि जेणेकरून इंग्रेज बंद होऊन शामलास मदत न करी, आपणांस सल्लूख राखे ते करावे.” असे लिहिले आहे. लेखांक १० मध्ये “इंग्रजांची व स्वामींची मैत्री” असल्याबद्दलचा उल्लेख असून, “मैत्रीकीमुळे इंग्रजांस सांगून शामलाची मदत न करीत तो अर्थ केला पाहिजे” हणजे स्वामींस गाव देऊ, असे सखवारबाईंनीं स्वामीस अभिवचन दिलें आहे. अशाच प्रकारचा उल्लेख लेखांक १०२ ह्याही पत्रात आहे. लेखांक २८० ह्या पत्रात स्वामींनीं, अंजनवेलीस मराठ्यांचे हातून बरोबर मदत होत नाही असे पाहून, चिमाजी आपास, “चहोंकडून सामान न ये! तेव्हा अंजनवेली जेर होऊन आपोआप टाकून पळतील!” अशा अर्थाचा औपरोधिक मजकूर लिहिला आहे. ह्या सर्वांवरून स्वामीची मूर्ति ह्या हबशांच्या राजकारणप्रसंगांत स्वस्थ बसलेली नसून, गुप्तरूपाने अनेक मसलती करीत होती, व नानातऱ्हेची सूत्र फिरवीत होती, असे हणण्यास कांहीं हरकत नाही.

मराठ्यांनी सिद्दी साताकडे काही संधान करून त्यास वश करण्याचाही प्रयत्न चालविला होता. छत्रपतींच्या दप्तरांत सिद्दी सातासंबधाचें एक पत्र सापडलें आहे, त्यावरून ह्या हणण्यास पुष्टि येते.^१ हें पत्र येणेंप्रमाणे:—

“सेवेसी विज्ञापना. महाराजांस सिद्दी सात याचे कागद दाऊद चौपदार

१ ह्या मसलतीत स्वामींचेही अंग असावे असे पृष्ठ २५ मधील टीपेमध्ये दिलेल्या नारो विठ्ठल प्रभूच्या पत्रांतील शेवटच्या मजकुरावरून दिसून येते. त्यांत सिद्दी सातानें स्वामींच्या देवास १२ इनाम गांव देण्याचें कबूल करून मराठ्यांचा वेढा उठविण्याबद्दलचे बोलणे चालविल्याचा उल्लेख आहे.

याजबरोबर आहेत. त्यास महाराजांचा जोर त्यावर आहे. महाराजांनीं पैरवी करून **सिद्दी सात** यासी हाताखालीं घाडून आपलेही कार्य करून घ्यावें. ऐसा त्याजवरीही उपकार करावा. त्याजमये उत्तम आहे. महाराजांनीं विचारें करून कार्य करून घ्यावें. अंजनवेल, **गोवळकोट** इकडे फौज रवाना करावी, आणि दुरून शह देऊन **सिद्दी सात** याला हाताखालीं घेतला पाहिजे. केवळ मोर्चेबंदी करूनच अतिशय केल्यापेक्षा सल्ल्यानें होतां सल्ले घेतल्यानें बरे होय. महाराज थोर आहेत. कार्य करून घ्यावें. अंजनवेल, **गोवळकोट** इकडे महाराज फौज पाठवितील. त्यास आधीं **गोवळकोट**च्या गळां पडो नये. अंजनवेल याच्या गळां पडावें. अंजनवेल आली ह्मणजे **गोवळकोट** आला. महाराजांनीं फौज रवाना करावी. तिला आधीं मुद्दक लुटावयासी मांगावें. मुद्दक लुटावयास आठ दिवस लागतील. तोपर्यंत महाराजांनीं **सिद्दी सात** याचे कागदीपत्री कार्य करून घेतले पाहिजे. मोर्चेबंदीपेक्षां दोहींकडेस कागदीपत्री कार्य उत्तम होईल. यामये महाराज धनी आहेत. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना. तोफाखेरीज काम होत नाही. तोफा पांच सहा पके पंधरा शेर सोळा शेर ऐशा गोळ्यांच्या असाव्या. तरी महाराजांनीं तोफांची तरतूद केली पाहिजे. तोफांखेरीज खर्च होयास सकट आहे. तोफांची तरतूद केली पाहिजे. सेवेसी श्रुत होय ही विज्ञापना.”

ह्या पत्राच्या सदर्भावरून हें पत्र ३० स० १७३४ च्या जानेवारी महिन्यांतीलच असावे असे दिसते. ह्या पत्राप्रमाणे **सिद्दी सात** मराठ्यांस अनुकूल झाल्याची माहिती मिळत नाही. तथापि त्याच्या एकदर वर्तनावरून त्यानें स्वार्थ साधण्यासाठीं कांहीं मराठे सरदारास नादी लावून त्याशीं सलोखाचे बोलणें लाविलें असावे असे वाटते. ह्यानंतर एकवर्षपर्यंत-ह्मणजे फेब्रुवारी ३० स० १७३४ पासून ३० स० १७३५ च्या जानेवारीपर्यंत-मराठ्यांच्या व हबशांच्या चळवळींची नीटसी माहिती समजत नाही. परंतु अंजनवेल **गोवळकोट** ह्या बळकट जागा सर करण्याचा त्याचा एकसारखा प्रयत्न चालला असावा, व इंग्रज, फिरगी, ह्यांस अनुकूल करून घेण्याकरिता अनेक उपाय चालले असावेत, असें अनुमान करिता येते. शेवटी, ३० स० १७३५ च्या जानेवारी महिन्यांत मराठ्यांस यश येऊन माघ शुद्ध द्वितीया रोज बुधवार ह्या दिवशीं अंजनवेली त्याच्या हस्तगत झाली

व त्यांच्या हेतूप्रमाणे तेथें त्यांचा विजयध्वज फडकूं लागला. हें आनंदकारक वर्तमान सखवारबाई राणीनें स्वामींस मोठ्या तांतडीनें कळविले आहे (लेखांक २१). ह्यावरून स्वामींच्या प्रयत्नाचे सार्थक झालें असावें असें मानण्यास हरकत नाही.

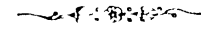
अंजनवेल सर केल्यानंतर कांहीं दिवस हबशीप्रकरण विझले होते. परंतु पुढें सिद्दी सात पुनः मराठ्यांच्या अमलास खल्ले करू लागला. तेव्हां चिमाजीआपा ह्यानी कोंकणांत स्वारी करून त्याम नतीजा दिला. सिद्दी सात ह्याची व चिमाजीआपा ह्यांची, मुकाम चन्हई नजीक रेवास येथे, मोठी लढाई झाली. तीत हा प्रबल हबशी सरदार ता० १९ एप्रिल इ० स० १७३६ रोजी ठार मारला गेला. अर्थात् सिद्दी सातासारखा दुष्ट, हिंदुधर्मद्वेषा व महाप्रमत्त असा हबशांचा पुढारी मृत्युमुखी पडल्यामुळे त्याच्या पक्षाचा अगदीं कमजोर झाला. नंतर त्यांनीं मराठ्यांशी कायमचा तह करून त्याचें सख्य संपादन केलें.

सिद्दी सात हा केवळ एक दैत्य होता. त्याचा पराभव चिमाजी आपांनीं फार शौर्यानें केला. झणून ब्रह्मेद्रस्वामींनीं व शाहु महाराजांनीं त्यांचें फार फार अभिनंदन केले. फत्तेसिंग भोसले व जिवाजी खंडेराव चिटणीस ह्यांनीं महाराजांच्या आज्ञेवरून चिमाजीआपांस सतोषप्रदर्शक गौरवाचीं पत्रं पाठविलीं आहेत. ती वाचून त्या वेळीं मराठे सरदारांची अतःकरणे विजयानंदाने कशीं भरून गेलीं होती ह्याची चागली कल्पना करितां येते. फत्तेसिंग भोसले ह्यांनीं लिहिलें आहे की, “रेवमावरी सिद्दी सात यांशीं युद्धप्रसंग जाला. ते समयीं युद्ध तुंबळ होऊन हबशी याचे हजार माणूस कापून काढिले, व सिद्दी सात खासा ठार जाहला, ऐसें वर्तमान लिहिले. त्यावरून राजश्री स्वामी बहुतसे खुशाल जाले. तुम्हीं महत्कृत्य केलें. सिद्दी सात झणजे केवळ हबशी. सिद्दी यांचा मुख्यच होता. तो तुमच्या हातें पराभवातें पावला. थोरसें यश तुम्हीं जोडिलें. राजश्री बाजीराव प्रधान तिकडे गेले. मागे तुम्हीं बरी शिकस्त करून हबशी बुडविला. हबशांचा मूळ कंदच उपटून टाकिला ! चहूंकडे लौकिक विशेषात्कारें जोडिला. तुमची निष्ठा, राजश्रींच्या पायाशीं एकनिष्ठतेनें सेवा करावी ऐसीच आहे. तदनुरूप मोठेंसें यश तुमचे पदरीं पडिलें. सामान्य गोष्ट जाहली नाही. आह्मांस बहुत समाधान जाहलें.” ह्याचप्रमाणें

जिवाजी खंडेराव चिटणीस ह्यांनीही, “नौबत वाजविली. खुशाली केली. सिद्दी सातासारिखा गनीम मारिला. हे कर्म सामान्य न केलें.” असा वारंवार स्तुतिवाद करून, महाराजांनी दिलेली सन्मानाची वस्त्रे, हिरेजडित पदक, मोत्याची कठी, व रत्नसूचित तरवार इत्यादि बहुमानाचे वस्त्रालंकार चिमाजी आपास अर्पण केले. “अमृत स्वामिगौरवम्” ह्या न्यायानें चिमाजी आपास हे सन्मान स्वीकारण्यात किती सतोष झाला असेल, व ह्या अमृततुल्य वाग्रसानें त्याच्या हृदयातील वीरश्रीम किती प्रोत्साहन मिळालें असेल, ह्याची कल्पना करण्याचें काम रसिक वाचकाकडे सोपविणें योग्य आहे.

ह्या सर्व यशाचें वृत्त श्रवण करून ब्रह्मद्रस्वामीच्या हृदयांत आनंदाच्या लहरी उत्पन्न झाल्या असतील ह्यात आश्चर्य नाही. ह्या वेळचें स्वामीचें अस्सल पत्र उपलब्ध नाही. तथापि, ह्याच वेळी चिमाजीआपास लिहिलेल्या एका पत्रात त्यांनी, “हणमतामारखें यश तुझास आलें. पुढे श्री अहद रामेश्वर तहद दिखी यश देखील. तुझी वर्तमान लिहिलें व चिरंजीव बाजीरावांची पत्रें आली हे सतोषाचें वर्तमान ऐकोन, जैसी हणमंताचे गळां रघुवीरें रत्नांची माळ घातली, तैशीं यशाचीं पत्रें पाठविलीं. तुझी राम-रूप जाहले.” (लेखाक २८१.) म्हणून जे उद्गार काढिले आहेत, तेच स्वामीच्या आनंदातिशयाचे उत्तम निदर्शक होत ह्यात शका नाही. ह्याच पत्रात स्वामी लिहितात की, “जरी दहा कोटी फौज घेऊन कोकणांत जातेत तरी ऐसें यश कोकणचें न येते; ऐसें पुतें आपले ठायीं समजणें. रावणासारखा देख मारला !” ह्यावरून ह्या हवशाच्या राजकारणांत स्वामीच्या आशीर्वादाचा प्रतापमहिमा काही अलौकिकच असला पाहिजे असे त्या वेळच्या भाविक जनांस वाटूं लागावे व त्यांची स्वामीवर अधिक अधिक श्रद्धा बसावी हें अगदीं साहजिक आहे.

भाग ५ वा.



वसईची मोहीम.

ब्रह्मद्रस्वामी ह्यानीं स्वधर्मसरक्षणार्थ व स्वजनकल्याणार्थ जी महत्त्वाचीं राजकारणे चालविलीं, त्यापैकीं जंजिऱ्याच्या हबशीप्रकरणाची सक्षिप्त परंतु खरी हकीकत मागील भागांत दिली आहे. ह्या प्रकरणाप्रमाणेच दुसरे प्रकरण वसईची मोहीम ही होय. ह्या मोहिमीमध्ये ब्रह्मद्रस्वामी ह्यांचे अग विशेष असून ती त्याच्या सूत्रचालनाने व प्रोत्साहनाने यशस्वी झाली, असे मानण्यास कोणतीच हरकत नाही. परंतु, ह्याही राजकारणाचे खरं स्वरूप परदेशीय इतिहासकारास चागलेसे अवगत न झाल्यामुळे, मराठ्यांच्या इतिहासांत त्याचें व्हावे तसे आविष्करण झालेलें नाही. ह्याकरिता, ह्या मोहिमीचा सक्षिप्त वृत्तांत अस्सल कागदपत्राच्या आधारांनिशी येथे सादर करितो. ह्मणजे, ह्या महत्त्वाच्या राजकारणात स्वधर्मरक्षणाचा पवित्र हेतु किती अतर्भूत होता व तो स्वामीनी कसा सिद्धीस नेला, ह्याची खरी कल्पना वाचकास करिता येईल.

पोर्तुगीज ह्मणजे फिरगी लोक हे हिंदुस्थानात व्यापार करण्याच्या उद्देशाने इ० स० १४९७ मध्ये प्रथम कालिकोट येथे आले. त्यांचा प्रमुख सरदार वास्को दि गामा ह्याची व कालिकोटच्या राजाची भेट होऊन त्याला तेथें आश्रय मिळाला. नंतर त्यानी तेथून एक एक पाऊल पुढे टाकीत गोमांतकांत प्रवेश केला, व तो प्रातः काबीज करून गोवे येथे इ० स० १५१० मध्ये आपली राजधानी स्थापन केली. त्याचा पहिला गव्हर्नर-जनरल आलफान्सो अलबुर्क हा होय. हा इ० स० १५१५ मध्ये मृत्यु पावला. त्यानंतर त्याची सत्ता समुद्रकिनाऱ्याने उत्तरेस वाढत गेली, व त्यांनीं गुजराथचा बादशाहा बहादुरशाहा ह्याजकडून इ० स० १५३३ मध्ये वसई घेतली. इ० स० १६६४ मध्ये पोर्तुगीज लोकांचें चागलेच प्राबल्य होऊन मुंबईकिनाऱ्याचा सर्व भाग त्यांच्या ताब्यांत आला होता. परंतु त्यापुढें युरोपमधून इतर राष्ट्रांतील अनेक प्रतिस्पर्धी मडळ्या व्यापाराकरिता हिंदुस्थानांत आल्यामुळे त्यांचे माहात्म्य विशेष वाढलें नाहीं. ह्याच समयास महाराष्ट्राज्यसत्तेचा अभ्युदय होऊन कल्याण भिवंडी

वंगैरे प्रांत मराठ्यांच्या ताब्यांत आला व फिरंगी लोकांस आपल्या सत्तेचा विस्तार करण्यास मुळीच अवकाश सांपडला नाही. तथापि त्यांनी साष्टी प्रांतास पुष्कळ उपसर्ग देऊन हिंदुधर्माचा विध्वंस करण्याचा एक सारखा सपाटा चालविला होता. त्या योगानें तेथील हिंदुप्रजा अगदीं त्रस्त होऊन गेली होती.

साष्टीच्या बखरीमध्ये पोर्तुगीज लोकांच्या जुलमामुळे हिंदुलोकांची कशी दीन स्थिति झाली होती ह्याचें फार हृदयद्रावक वर्णन दिले आहे. ते येणें-प्रमाणे:-“ठाणें ह्मणजे बिम्बस्थान. हे राज्य फिरंगी ह्यानी घेऊन कुबुद्धि धरिली. जमीनदारांचीं वतने वृडविली. गावाचे गाव घेऊन बाटविले. किरिस्तांव केले. सासष्ट गांवचे व आगर वसईचे बहुतेक लोक धरून बाटविले. घरांत कोणी नसले तर पोरें नेऊन बाटवावीं. असा उपद्रव महाराष्ट्रात माडिला. कोणी दक्षिणेंत पळून गेले. क्रियाकर्मांतराचा लोप झाला. देवधर्म बुडाला. प्रातांतील तीर्थे क्षेत्रे सर्व लोपलीं. देवालयें फोडून साफ केलीं. फिरंगी यानें आपली देवळे बाधिलीं. फिरंगीधर्म चालवायास लागले. ब्राह्मणास मुलखांत फिरण्याची बंदी झाली. कोणी कांहीं व्रते, उद्यापने, होम वंगैरे आरभिलीं ह्मणजे त्याचें घर वेढलें. शेजारी पाजारी त्या घरात सापडले ह्मणजे त्यासही धरून न्यावे. उत्सव वंगैरे चोरून जीव वांचवून करू लागले. असा अनर्थ माडिला.” ३० ३०. अशा रीतीने पोर्तुगीज लोकांनीं त्राहि त्राहि केल्यामुळे सर्व हिंदुलोक मराठी साम्राज्याच्या अधिपतींस शरण जाऊन स्वसरक्षणाचा प्रयत्न करूं लागले असतील ह्यांत आश्चर्य नाही.

साष्टीच्या बखरीवरून असे दिसून येतें कीं, छत्रपति संभाजी महाराजाच्या कारकीर्दीपासून हा धर्मछल चालू होता. त्या वेळींच पाठारे जातीचे हिंदुलोक पोर्तुगीज लोकांच्या उपद्रवामुळे त्रासून जाऊन केळव्यास येऊन राहिले. नंतर तेथून अणजुरास आले. त्यांचे पुढारी गंगाजी नाईक ह्मणून एक गृहस्थ होते. त्यांनीं संभाजी महाराजांकडे सधान लाविलें. परंतु संभाजीच्या कारकीर्दीत मोगलांची सरशी होऊन सर्व मराठी राज्य विस्कळित झालें, त्यामुळे महाराष्ट्रधर्मरक्षणाचें कार्य सिद्धीस गेलें नाही. पुढे गंगाजी नाईक ह्यांनीं

कुलाव्यास सेखोजी आंग्याकडे जाऊन, पोर्तुगीज लोकांचा मुख् सर करावा व स्वधर्माचें रक्षण करावें, म्हणून गुप्त रीतीने प्रयत्न चालविला. परंतु ती बातमी फिरगी ह्यांस पोहोचून त्यांनी गंगाजी नाईकास कैद केले, व त्याजपासून दड घेऊन त्याम सोडून दिले. गंगाजी नाईकांप्रमाणेंच त्यांचे बंधु बुबाजी नाईक ह्यांनी पंढरपुरास जाऊन तेथून देहूकर साधु तुकाराम ह्यांचे चिरजीव नारायणबोवा गोसावी ह्यांचे मार्फत खंडेराव दाभाडे सेनापति ह्याचेकडे काही संधान बाधिले. सेनापति बहुत खुप झाले व त्यांनी, नारायणबोवाच्या समक्ष, विठोबाचे देवाल्यात, असे मान्य केले कीं, “जर तुमचा मुख् आह्मांस मिळाला तर तुमचें सर्व साहित्य आह्मी करूं. तुमची वतने चाड् होतील. परंतु आमचे नांवें निशाण मात्र चालवावें. वरकड जमीनदारी व आमचा अमल तुम्हीच चालवावा.” ह्या नंतर बुबाजी नाईक परत कोंकणांत गेले, व त्यांनी आपल्या बंधूस सविस्तर वर्तमान निवेदन केले.

ह्याच वर्षी-ह्मणजे ३० स० १७२० मध्ये, बाजीराव पेशवे ह्यांचे मेहुणे रामचंद्र महादेव जोशी चासकर ह्यांनी कल्याणप्राताचा निमा अमल घेतला व कल्याण येथे पेशव्यांचे ठाणे वसविलें. खुद्द मराठ्याचा मुभा कल्याणास स्थापन झाल्यामुळे, गंगाजी नाईक वगैरे मडळीस सेनापति दाभाडे ह्यांच्या फौजेची मदत घेण्याची अवश्यकता राहिली नाही. त्यांनी चिंचवडचे श्री देव गोसावी ह्याच्या मार्फत, कल्याणचे सुभेदार रामचंद्र महादेव ह्यांच्याशी, फिरगी लोकांच्या राजकारणाचें बोलणें लाविले. त्यांनी त्याची एकाती भेट घेतली; आणि पेशव्यांच्या शिकेकट्यारीची आणभाक घेऊन आपला सर्व वृत्तात निवेदन केला. “आमचा प्रात आमची मायभूमि. तिचा जो राजा आहे तो दुष्ट आहे. त्याने आमची वतने वुडविली. मुख्वाचा देवधर्म वुडविला. आमचे लोक बाटविले. असा उपद्रव करीत आहे ह्मणून आपलेपाशी आलो” असें मोठ्या दीनवाणीने सांगितलें. तेव्हां रामचंद्रपंतांस त्यांची दया आली, व त्यांनी पेशव्यांच्या मार्फत त्यांच्या दुःखाचा परिहार करून त्यांचें इष्टकार्य सिद्धीस नेऊं, असें अभिवचन दिले. नंतर गंगाजी नाईकांनी आपले साथीदार लोक रामचंद्रपंतांस भेटवून, ठाणें, वसई, धारावी वगैरे ठिकाणाच्या

गुप्त वाटा व दर्याचे लाग साधून मराठ्यांच्या सैन्यास वाटेल ती मदत देण्याचे वचन प्रमाण केले. तात्पर्य, सर्वांनी मिळून हिंदुधर्मावर आलेले सकट निवारण्याचा प्रयत्न चालविला. परंतु हा कार्यभाग रामचंद्र महादेव ह्याचे हातून सिद्धीस गेल्याचे दिसत नाही.

सह्यास अशरीन (३० स० १७२२-२३) ह्या वर्षी गंगाजी नाईक, बुबाजी नाईक, मुरारजी नाईक, शिवाजी नाईक आणि नारायणजी नाईक साठोखी ज्ञात पाटारे हे मुद्दाम सातान्यास गेले, व तेथे त्यांनी छत्रपति, बाजीराव व चिमाजी आपा ह्यांचे दर्शन घेऊन आपली सर्व हकीकत निवेदन केली. आणि “आपण पुरातन वसईप्रातांचे वतनदार आहो. त्यास वसईप्रांत फिरगी याकडे आहे. त्याणे देवस्थाने व तीर्थे याचा व महाराष्ट्रधर्म याचा लोप केला. हिंदुलोक अष्टावून क्षार केले. आपण पुरातन वतनदार, देशनाडगोडपणाचे वतन होते. त्यास, फिरगी याकडे तो प्रात जाहलियापासून वतन चालों देत नाही. याजमुळे आपण कुटुंबसहवर्तमान त्या प्रातातून येऊन कल्याणप्रांती प्रस्तुत राहिलो. वसईप्राताची हकीकत व आपले वृत्त निवेदन करून त्या प्रांती साहेबीं मसलत करून, प्रात मजकूर सर करून देवस्थापना करून स्वधर्मस्थापना होय ते गोष्ट करावी; व आपले वतन आपणास करून द्यावे.” अशी विनंति केली. आणखी “त्या प्रांतीचे कोट किझे व जजिरे वसई व कोट ठाणे या जागांचे लाग, माग, व खाडियाचे उतार व मार्ग वाटांस आपण माहीत आहो. व ठाणे वसईकोटाचे लाग आपले स्वाधीन आहेत.” ते साधून देऊन मराठ्यांच्या सैन्यास तो प्रात मिळवून देऊ असे कबूल केले. शाहु महाराजांनी व पेशव्यांनी त्यांची विनंति ऐकून घेतली व त्यांचे संकट निवारण करण्याचेही वचन दिले. परंतु इतर अनेक राजकीय मनसब्यांमुळे त्यांना ह्या मसलतीत लवकर लक्ष घालण्यास अवधि सापडली नाही. तथापि गंगाजी नाईक प्रभृति मंडळींनी प्रतिवर्षी पेशव्यांस भेटून फिरग्याचा मनसबा हातीं घेण्याबद्दल त्यांना एकसारखा तगादा चालविला होता.

गंगाजी नाईक प्रभृति पाटारे मंडळींनी पेशव्यांच्याकडे संधान बांधिलें होतें

त्याप्रमाणे अंताजी^१ रघुनाथ व रामचंद्र रघुनाथ कावळे देसाई व देशपांडे वसई वंगरे प्रांत फिरंगाण, ह्यांनीही पेशव्यांकडे जाऊन हे स्वधर्मसंरक्षणाचे महत्कार्य सिद्धीस नेण्याबद्दल त्यांचे मन वळविण्याचा प्रयत्न चालविला होता. बाजीराव बळाळ यांनी छ १९ रजव सु॥ सल्लाहीन मया व अलफ (ता० २८ जानेवारी इ० स० १७३०) रोजी रामचंद्र रघुनाथ ह्यांस पत्र लिहून “आमचेही चित्ती हाच हेत आहे की कार्य करावे. अशा निमित्तें रा० अंताजीपंताम जे सांगण ते सांगितले आहे. तुम्ही आपली खात्री निशा करून कार्य साधणे. तुमचें ऊर्जित करू.” असे अभिवचन दिलें. चिमाजी आपांनी, अंताजी रघुनाथ ह्यांस छ २२ साबान (ता० १ मार्च इ० स० १७३०) रोजी लिहिलेल्या पत्रात, “अवघा प्रसंग सत्य भासून कर्तव्य असेल ऐशीच आज्ञा करावी. नाहीतर दुरांशत गुतावे सारखे नाही झणून लिहिले; ऐशियास अवघा प्रसंग तुम्हीं प्रत्ययास आणून दिव्हा आहे. त्यास अनृत काय निमित्त भासेल ? अवघा प्रसंग सत्यच आहे व कार्यही कर्तव्य आहेच आहे. तुम्हीं चित्तात सशय आणावा असा अर्थ नाही.” असे उद्गार काढिले आहेत. ह्यावरून पेशव्यांस हा मनसबा हातीं घेण्याची इच्छा होती, हे उघड आहे. ह्यानंतर बाजीराव पेशवे ह्यांनी शाहु महाराजांची भेट घेऊन ह्या मसलतीवर पिलाजी

१ अताजी रघुनाथ ह्याच्यावर पोर्तुगीज लोकानी फारच जुलूम केला होता. त्यांची वतने वगैरे जप्त करून व त्यांस ‘इनकिसिशन’ मध्ये आणून, त्यांस कडक शासन करण्याचा प्रयत्न केला होता. बाजीराव पेशव्यांनी मुबईचे गव्हर्नर जॉन हॉर्न ह्यांचे मार्फत पोर्तुगीज लोकांकडे त्यांच्याबद्दल रदबदली केली; पण तिचा उपयोग झाला नाही. झणून ते फिरंग्यांच्या हद्दीतून निसटून मराठ्यांस येऊन मिळाले होते. चिमाजी आपांच्या एका पत्रांत “तुम्ही फिरंगी यांचे परम शत्रु आहां. हे फिरंगी यास फारच असह्य. ह्यास्तव तुम्ही फिरंगी याचे सरहद्देपासून चहू पांचा कोसावर राहवे” असा उल्लेख आढळतो. ही अंताजी रघुनाथ ह्यांची पत्रे व माहिती आमचे मित्र व प्रसिद्ध कवि रा. रा. गंगाधर रामकृष्ण मोगरे ह्यांनी दिली.

जाधवराव ह्यांस रवाना केले. व आपले मेहुणे कृष्णराव महादेव^१ ह्यास त्यांच्या मदतीस पाठविलें. पिलाजी जाधवराव ह्यांनीं गंगाजी नाईक व अंताजी रघुनाथ ह्याच्या साहाय्यानें कांव्यास वेढा घातला. खाडीत उड्या घालून फिरंग्यांचे मचवे घेतले. त्या मचव्यावर त्यांस दारूगोळा व बारा तोफा सांपडल्या. त्याच तोफा लावून त्यांनीं मोठ्या पराक्रमाने माडी फोडिली व फिरंग्यांचा नाश करून त्यांचा अगदी पराभव केला. तदनंतर त्यांची व फिरंग्यांची ता० २७ फेब्रुवारी ३० स० १७३१ रोजीं मनोहर येथे लढाई झाली. तीत मराठ्यांची सरशी होऊन पोर्तुगीज लोकांचा पराभव झाला. नंतर मराठे व पोर्तुगीज ह्या उभयतामये तहाचे बोलणें सुरू होऊन कांहीं दिवस हें युद्ध बंद राहिले.

३० स० १७३२ पर्यंत पोर्तुगीज लोकांचा मुख्य प्रतिनिधि सालडाना डा गामा (Saldanha da Gama) हा होता. हा ३० स० १७३२ च्या जानेवारी महिन्यांत लिस्बनास गेला, व त्याच्या जागीं काँडे डि सांडोमिल (Conde de Sandomil) ह्याची नेमणूक झाली. तो ता० ५ आक्टोबर रोजीं गोव्यास येऊन दाखल झाला. त्याचें हिंदुलोकांविषयी अतिशय वाईट मत असल्यामुळे त्याने हिंदुस्थानांत येताच सांवतवाडीचे रामचंद्र सांवत भोंसले ह्यांच्याशी युद्ध सुरू केले, व सर्व हिंदु लोकांशीं क्रूरपणाने वागून आपला करडा अमल गाजविण्यास प्रारंभ केला. अर्थात् मुख्य अधिपतींचा असा कल पाहतांच वसई वगैरे ठिकाणचे पोर्तुगीज अधिकारी हिंदुप्रजेवर जुद्धम करू लागले. ३० स० १७३४ मध्ये दाम लुई बोतेलो (Dom Luiz Botelho) नामक सेनापति वसईप्रांताच्या बंदोबस्तावर नेमिला होता. त्यानें आंग्रे वगैरे मराठ्यांच्या हल्ल्यापासून फिरंग्यांच्या बंदरांचे सरक्षण करण्याकरितां नवीन जहाजें बांधण्याचा विचार केला. त्याच्या खर्चाकरितां त्यानें कोळी

१ हे रामचंद्र महादेव ह्यांचे बंधु. हे रामचंद्र महादेव मरण पावल्यानंतर कल्याणचे सुभेदार झाले. छ १४ रबिलाखर सन इहिदे सलासीन ह्याणजे ता० १६ आक्टोबर ३० स० १७३० रोजीं लिहिलेल्या बाजीरावांच्या पत्रात ह्यांस मामलत दिल्याचा उल्लेख आहे. त्यावरून ३० स० १७३० सालीं रामचंद्र मन्नाटेव मृत्यु पावले असें दिसतें.

लोकांवर जबरदस्त कर बसवून तो जुलुमाने घेण्यास सुरुवात केली.^१ त्यामुळे ते लोक अगदी असतुष्ट व बेदिल झाले. त्याचप्रमाणे इतर हिंदुलोकाही पोर्तुगीज लोकांच्या नानाप्रकारच्या जुलुमास अगदी त्रासून गेले होते. त्यामुळे सर्वांस ह्या धर्मछलापासून केव्हां मुक्त होऊ असे होऊन गेले.

ह्या सुमारास मराठ्यांचे सर्व लक्ष हबशांच्या राजकारणात गुंतल्यामुळे त्यांना ह्या फिरग्याचा मनसबा काही दिवस हातीं घेतां आला नाही. परंतु पुढे हबशीप्रकरण संपल्यानंतर, पेशव्यांनी मानाजी आंग्रे व संभाजी आंग्रे ह्या उभय बधूमधील वैरभाव नाहीसा करण्याचा प्रथम प्रयत्न केला. ह्या वैरभावामुळे फिरगी लोकांस व हबशास कोणाचा तरी पक्ष घेऊन मराठ्यांच्या प्रांतात टक्कळटक्कळ करण्यास फार संधि सांपडत असे. त्यामुळे त्यांना प्रथम हे गृहछिद्र बंद करणे अगदी आवश्यक झाले. मानाजी आंग्रे ह्याने प्रथम पोर्तुगीज लोकांचे साहाय्य घेऊन कुलावा घेतला. तेव्हा संभाजीने त्यांचे पारिपत्य करण्याकरिता त्यावर स्वारी केली. नंतर मानाजीने पेशव्याची मदत घेऊन स्वसंरक्षणाचा प्रयत्न चालविला. मानाजी पेशव्यास मिळाला हें पाहून पोर्तुगीज लोकांचे त्याचे वांकडे आले, व त्यांनी काहीं वेळ संभाजीची वाजू स्वीकारून मानाजीशी युद्ध चालविले. तेव्हा बाजीराव पेशवे ह्यांनी शंकराजी केशव व खंडेजी माणकर वगैरे लोकांस त्यांचे मदतीस पाठविले. ह्या लोकांची व फिरंगी ह्यांची ता० २ जानेवारी इ० स० १७३५ रोजी बरीच चक-

१ ही हकीकत मि० फ्रेडरिक चार्लस डानव्हर्स ह्याच्या "The Portuguese in India." ह्या पुस्तकाच्या आधारें दिली आहे त्यामध्ये डाम लुई बोतेलो ह्याने कोळ्यांवर जो कर बसविला, त्याबद्दल पुढील वाक्ये लिहिलेली आहेत:-

"His first project was to construct a fleet of small vessels for the defence of the coast against the depredations and insults of the Angria.....To this end he demanded a heavy tribute from these same fishermen in order to provide the necessary funds. The demand was, however, considered an act of great injustice by the fishermen, and the collection of the tax had, in many cases, to be carried out by means of force." Page 401., Vol. II.

मक उडाली. ह्या संबंधाचें पेशव्यांचें एक पत्र उपलब्ध झालें आहे. तें येणेंप्रमाणें:—

“अखंडित लक्ष्मीअलकृत राजमान्य राजश्री शंकराजी केशव

गोसावी यासी:—

सेवक बाजीराव बल्लाळ प्रधान नमस्कार सु॥ खंमस सल्लासीन मया अलफ. तुझीं पत्र छ० १९ सावानचें पाठविले, ते छ० २२ सावानीं प्रविष्ट जाहलें. छ० १८ सावानी फिरगी यांचे लोक राजश्री मानाजी आंग्रे यांचे मोर्चावरी निघाले होते. याजकरितां मशारनिव्हे व राजश्री खंडोजी माणकर व सारे लोक एकत्र बोळावून मशिदीम वेढा घाटून, मोर्चा त्यांनीं दिला होता तो चोपावा या विचारें गेले. मेढीयाचा दरवाजा तोडिला. फिरगी यांनी मार सीमेपरता केला. लोक जखमी फार जाहले व कांही ठार जाहले. मार न सोसे. मग निघाले. जखमी याची याद आलाहिदा पाठविली असे. ह्मणोन लिहिलें ते कळले. लोकांनीं कष्ट मेहनत फार केली. शाबास ! तुझीं सर्वांची समाधानें करणे. दारू व गोळा कल्याणाहून पाठवायाविषयी राजश्री वासुदेव जोशी यांस लिहिले आहे. व आढी येथून दारूगोळा लिंबाजीपंत याजबरोबर स्वाना केलाच आहे. आणखीही पाठवून देतो. जाणिजे. छ० २३ सावान. आज्ञाप्रमाण.”

ह्यानंतर बाजीराव ता० ४ फेब्रुवारी इ० स० १७३५ रोजी स्वतः कुलाव्यास गेले; व कुलाबा, राजमाची, खांदेरी वगैरे किल्ले हस्तगत करून व संभाजीस नतीजा पोहोचवून ता० ३ एप्रिल इ० स० १७३५ रोजी परत आले. ह्यापुढे संभाजीही मराठ्यांशीं स्नेह करण्यास तयार झाला. तेव्हां बाजीराव पेशवे ह्यांनीं शाहु महाराजांच्या आज्ञेने त्याच्याशीं तह ठरवून मानाजीस कुलाबा व ‘वजारत माव’ हा किताब दिला; व संभाजीस सुवर्णदुर्ग व ‘सरखेल’ हें पद दिले. परंतु त्यामुळें पोर्तुगीज लोकांच्या मनांतील डाव कमी न होतां, उलट तो अधिक वाढला; व त्यांनीं मानाजीचा सूड उगविण्याचें मिश्र करून मराठ्यांशीं युद्ध आरंभिलें. संभाजीनें बाह्यात्कारें जरी मानाजीशीं सख्य जोडिलें, तरी त्याचा नाश करण्याची दुर्बुद्धि त्याच्या मनांतून नष्ट झाली नव्हती. त्यामुळें त्याच्या बोलण्यांत किंवा वर्तनांत

खरा भाग बिलकूल राहिला नव्हता. पोर्तुगीज, इंग्रज, व पेशवे ह्यांच्याशीं जशी संधि पडेल त्याप्रमाणेच तो वागत असे. सिद्दी साताचें युद्ध होऊन मराठ्यांची सरशी झाल्यानंतर त्यानें बाजीरावास जे पत्र लिहिलें आहे, त्यांत इतकी माखर पेरिली आहे व इतका घरोबा दाखविला आहे कीं सांगतां सोय नाही. हे पत्र वाचले ह्मणजे संभाजी आंग्रे ह्याचा स्वभाव मायावी व कपटप्रचुर असावा असे सहज अनुमान होतें. हे पत्र मनोरंजक व महत्त्वाचें असल्यामुळे येथे सादर केल्यावांचून आमच्यानें राहवत नाही.

“राजश्री बाजीराव पंडित प्रधान दाजी गोसावी यांस:—

ॐ सकल गुणालंकरण अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्ने॥ संभाजी आंगर सरखेल रामराम विनति. उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय लेखन केले पाहिजे. विशेष. आपण उत्तर प्राताहून स्वारीहून आले, हे श्रवण होऊन सतोष जाहला. सर्वदा पत्र पाठवून परामर्ष करावा हे वडीलपणास उचित आहे. वरकड वडिल वडिलांचा भाऊपणा अकृत्रिमतेने चालोन गेला. त्यामागे तीर्थरूप राजश्री स्नेहोजीबाबाचा व आपला भाऊपणा विशेषच चालिला होता. परंतु श्रीनें त्यांस दिवस थोडेके केले. त्यामागे आपण भाऊ उभयतां, तिसरा आपला बंधु, ऐसाच वडिलोपार्जित स्नेह चालावा. त्यास कालवशेंकरून आम्हांपासून अतराय जाहला किंवा आपणाकडून जाहला, कित्येक संकल्पविकल्प वाढोन गेले, त्यांचें परिमार्जन होऊन पूर्ववत्प्रमाणे भाऊपणा चालोन एकाविचारे वर्तवि याजकरिता आपण शपथपूर्वक पत्रे पाठविलीं कीं, एकवेळ आपली आमची भेट व्हावी. भेट जाहाल्यावर जे जे किल्मिष उभयपक्षां वाढले आहेत ते दूर होऊन, चित्तास चित्त मेळवून, दोनी मनसबे एकच ऐसे लक्षून, भाऊपणा दिवसेंदिवस वडिलापासून चालिला त्याप्रमाणें, किंबहुना अधिकोत्तर चालावा ऐसाच हेत चित्ताचा होता. त्यास आपली स्वारी उत्तरेस जाहली तेव्हां तो योग एकीकडे राहिला. अलीकडे राजश्री चिमाजी पंडित यांची स्वारी कुलाबाप्रांतीं सिद्दी साद याजवरी जाहली. त्यास श्री कृपेनें नतीजा देऊन माघारे फिरले. तेव्हां आपांनी एक कारकून पाठविला, आणि भाऊपणाच्या ममतेच्या कित्येक गोष्टी सांगोन पाठविल्या. त्यावरून आम्हीं आपांस प्रत्योत्तरें लेहून राजश्री नारो काशी यांस पाठविले. त्याचे समागमें

रा० चिंतो कृष्ण यास आपांनी पाठविले. बेलभाकर पाठविली. त्यावरून सतोष होऊन समाधान जाहलें. त्याप्रमाणे आह्मी बेलभाकर पाठविली. ऐशास आजिपर्यंत नानाप्रकारें घालमेली घालून आपल्या व आमच्या चित्तास विपर्यास घातला होता तो दूर होऊन, आपण उभयतां बंधु तैसे तिसरा ऐसें आह्मांस लक्षून, कोंकणप्रांतींचे गडकोट आपले, वरगाडीचा मनसबा आमचा, ऐसी एक वात करून भाऊपणें चालावे. सर्व संपदा आहे हे आपली आहे. याउपरी आह्मी दुसरा विचार चित्तात आणीत नाहीं. मुख्य गोष्ट आपली आमची एकवेळ त्रि-वर्गाची भेट दसरामांनीं व्हावी. भेटीनंतर सर्व मनोरथ पूर्ण होतील. जें आह्मांस सकट तें आपण दूर करावें. आपणास अगत्य तें आह्मी करावे. तेथें दुसरा विचार असेल तरी श्री कानोबाची व खासं याचें पायाची शपत आहे. रगाच्या मोटा बाधणें नाही. राव, आपण आह्मांस जैसं सेखोजीबावा तैसे. आपण आह्मी रागावलो तरी क्षमा कगवी. दुसरियाचे न ऐकावे. सेखोजीबावास आह्मी रागे-जोन नानाप्रकारें बोलत होतो, कीं नव्हतो ते आपणास विदित आहे. वडील-पण जेथे आहे त्यांनीं चार तुटीच्या गोष्टी घेऊन भाऊपणाचे जातीने चालवावे ऐमें श्रीने सामर्थ्य दिले आहे. परिहार कोटपावेतों ल्याहावा. जसे आपण तैसें आह्मांस लक्षून चित्ताची सोज्वलता करून चित्तापासून भेटीचा योग कोणे कोणे महिन्यांत होईल येविशींचा सिद्धांत करून लेहून पाठवावा. सुवर्णदुर्गी अगर रसालगडीं दोनी स्थळे आहेत, यात जेथे आपले विचारास येईल तेथें होईल. राजश्री आपांनीं चित्तावरी गोष्टी धरिली आहे ती सांगतील. ह्याप्र-माणे ममतापूर्वक उत्तर पाठवावें. लक्ष पत्राचे जागा हे पत्र मानून चित्तांतील किल्मिष दूर करून भेटी द्यावी. आह्मी आपले चित्तापासून लेहून पाठविलें आहे. आपल्या खेरीज दुसरा विचार नाही. याउपरी वडीलपणास येईल ते करावें. आपण आह्मांस वडील आहेत. बुद्धिवाद वरचेवरी आज्ञा करीत जावी. जैसा पांडवांचा अभिमान श्री कृष्णानें धरून कौरवांस नतीजा देऊन हस्तनापुरीं स्थापना केली, याप्रमाणें आपल्यास करावे लागेल. आपण जे गोष्टी सांगतील ती आह्मांस प्रमाण आहे. राजश्री रघुनाथजी आपणाजवळ जाऊन राहिले आहेत. त्यास अपेशी आहे. खाशाजवळ होते त्यास खाशास व नारो-पतास मूठ मारून दिवंगत केलें. त्यामागें रा० सेखोजीबावांस तीच गत केली.

असा अपेशी आहे. त्यास आपण ठेवावे हें आमचे विचारास येत नाही. वर्षा दोन वर्षांनी आपणास अनुभव येईल. आमचा चाकर आर्ही मारिला कुटिला तरी चाकर. ज्याणी आपल्या बाईकांस उदक घातून गेला तो आपणास कामास काय येईल ? बाईका टाकून जावें कीं काय ? आपण थोर आहेंत. हा अर्थ आपल्या ध्यानीं येऊन गेलाच आहे. आपल्या कार्यास पुरुषलोक जो येईल तो मतलबाकरितां हातीं घ्यावा. परंतु आमचा चाकर आपण न ठेवावा. आमचा आम्हाकडे पाठवावा. ते गोष्ट आपले विचारास येणार नाही. परंतु लिहिले आहे. या उपरी ज्याणी ज्याणी कल्पना वाढविल्या आहेत, त्या दूर करून भेटीचा लाभ दिला पाहिजे. उभयतांचे जोडीखेरीज आम्हांस दुसरी जोडी विशेष आहे ऐसे नाही. मनोमन साक्ष आहे. उत्तराचा मार्ग लक्षितो. जाणिजे. रवाना छ १२ माहे रविलावल. बहुत काय लिहिणे. कृपा असो दिली पाहिजे हे विनति.”

वरील पत्र वाचले ह्मणजे संभाजी आंग्रे हा बाजीरावाशीं व त्यांचा स्नेही मानाजी आंग्रे ह्याशीं दुष्टभाव धरील अशी कल्पनाही करवणार नाही. परंतु इ० स० १७३७ मध्ये त्यानें पोर्तुगीज लोकांस अनुकूल करून कुलाव्यावर पुनः स्वारी केली, व मानाजीशी युद्ध आरभिले. हे वर्तमान पेशव्यास कळाताच त्यानीं कोंकणांत उतरून फिरगी व संभाजी ह्यांना मार्गे हटविलें; व मानाजीचें सकट नाहीसे करून त्याजकडून, शाहु महाराजांस ७००० रुपये रोख खडणी व ३००० रुपयाच्या परदेशीय कलाकुसरीच्या जिनसा प्रतिवर्षी नजर देण्याचा ठराव करून केला.

बाजीराव पेशवे ह्यांनी फिरगी लोकांचा पराभव केल्यामुळे त्यांस अधिक

१ मानाजी व संभाजी आंग्रे ह्यांच्या वादाची भानगड बरोबर समजण्यास पुष्कळ कागदपत्र उपलब्ध झाले पाहिजेत. त्यावाचून त्यांतील सर्व गोष्टी बरोबर समजणार नाहीत. ह्यांच्या भांडणामुळे मराठ्यांच्या सत्तेचें फार नुकसान झालेलें आहे. वर दिलेली त्रोटक माहिती ग्रांडफ, डानव्हर्स, लो वगैरे इंग्रजी ग्रंथ व काही अस्सल कागद ह्यांच्या आधारानें दिली आहे. त्यावरून ह्या भांडणाचें फक्त ठोकळ स्वरूप लक्षांत येईल.

त्वेष उत्पन्न झाला व त्यांशीं मराठ्यांशीं प्रत्यक्ष युद्ध आरभिलें. इ० स० १७३७ मध्ये त्यांनीं आपल्या ताब्यांतील कोटकिल्ले खंबीर करण्याचें व दारुगोळ्याची पोक्त वेगमी करण्याचे काम जोराने चालविले. ठाण्याचा किल्ला बांधण्याचें काम त्यांनीं इ० स० १७३४ पासून चालविले होतें. परंतु तें अद्यापि पुरें झाले नाही. ह्मणून ते हिंदुलोकांची वेठ धरून त्याच्याकडून जुलुमाने काम घेऊं लागले. त्यांचा धर्मसंबधाने परोपरीने अगोदरपासून छल चालला होताच. तशांत लोकावर हा असह्य जुलूम होऊ लागल्यामुळे त्यांना फिरंग्याच्या पारतंत्र्यांतून केव्हा मुक्त होऊ असे वाटू लागले, व त्याच्या पुढाऱ्यांनी पेशव्यांना स्वसैन्यानिशी साष्टीप्रांतावर चाळून येण्याबद्दल विशेष आग्रहाची विनंति केली.^१ अर्थात् हिंदुलोकांचा अशा रीतीने छल होत आहे असें पाहून, पेश-

१ पोर्तुगीज लोकांच्या जुलुमाबद्दल इंग्रज ग्रंथकार काही विशेष मजकूर लिहीत नाहीत. तथापि त्यांच्या अस्पष्ट व त्रोटक माहितीत देखील त्याबद्दल पुरावा सांपडतो. डानव्हर्स साहेबांच्या इतिहासांत, ठाण्याचा किल्ला तयार होण्यास विलंब लागला व त्यामुळे लोक त्रासून जाऊन मराठ्यांचें राज्य बरें असे ह्मणू लागले, असा अगदी स्वच्छ उल्लेख आहे:-

“This delay caused great discontent to the people of that town, besides which those employed in its erection were unpaid and unfed. The latter were at last driven to such desperation that they invited the Mahattas to take possession of the island of Salsette, preferring the rule of those barbarians to their present persecutions and oppressions.”—*The Portuguese in India. Vol. II. Page 402.*

ह्या उताऱ्यांत “barbarians” हा शब्द साहेबमहसुफांनीं मराठ्यांस लाविलेला आहे हें वाचकांच्या ध्यानांत येईलच. अर्थात् ‘रानटी’ मराठ्यांची सत्ता पत्करली पण हा पोर्तुगीज लोकांचा छल व जुलूम नको, अशी साष्टी प्रांतांतल्या लोकांची स्थिति झाली होती, असें इंग्रज इतिहासकार देखील कबूल करितात. त्या अर्थी ह्या छलाचे व जुलुमाचे स्वरूप फार भयंकर असले पाहिजे असें मानणें भाग पडतें. व ह्यावरून मराठी कागदपत्रांतून किंवा बखरींतून ह्या संबधानें दिलेलें वर्णन केवळ अतिशयोक्तीचें आहे असें ह्मणवत नाही !

व्यांनीं ह्या राजकारणांत मन घातलें व स्वधर्मसंरक्षणार्थ फिरंग्यावरील मोहिम हातीं घेतली, असें ह्मणण्यास कांहीं हरकत नाही.

पोर्तुगीज लोकांनीं साष्टीप्रांतांत इतका कहर उडवून दिला व हिंदुप्रजेस त्राहि त्राहि केलें ही गोष्ट ब्रह्मेन्द्रस्वामींस केव्हां समजली, व त्यांनीं ह्या धर्मसंरक्षणाच्या कामांत केव्हां लक्ष घातलें, हे बरोबर समजण्यास कागदपत्रांचा अस्सल पुरावा अद्यापि उपलब्ध झालेला नाही. तथापि ज्याअर्थी शाहु महाराज, बाजीराव व चिमाजी आपा ह्यांचें सर्व लक्ष तिकडे लागून, त्यांना आपले धर्मरक्षणाचे ब्रीद पाळण्याकरितां ह्या राजकारणाचा अगत्यवाद धरणे भाग पडलें, त्याअर्थी स्वामींसारख्या स्वधर्मसंरक्षणार्थ अवतीर्ण झालेल्या महात्म्यास त्याचा वृत्तांत प्रथमपासून अवगत असावा असे मानण्यास जागा सांपडते. चिमाजी आपा ह्यांचें ६० १० जिल्हेज (ता० ३१ मार्च ३० स० १७३७) चें पत्र (लेखांक ४७) उपलब्ध झाले आहे. त्यावरून ३० स० १७३७ ह्यावर्षापासून ह्या फिरंगीप्रकरणामध्ये स्वामींच्या आशीर्वादाचा प्रवेश झाला होता हे अस्सल पुराव्यानेंच सिद्ध होत आहे. ह्या पत्रात चिमाजी आपानीं “स्वामींच्या आशीर्वादेंकरून” पुण्याहून स्वार होऊन ठाणें हस्तगत केल्याची बातमी स्वामींस कळविली आहे, व पुढील कार्य “जे होणे ते स्वामींच्या आशीर्वादे होईल” असें लिहिलें आहे. तेव्हां येथून स्वामींच्या मसलतीस उघड उघड प्रारंभ झाला असें ह्मणण्यास हरकत नाही.

चिमाजी आपा ह्यांनीं ३० स० १७३७ च्या मार्च महिन्यांत फिरंग्यावरील मसलतीस सुरुवात केली व मोठ्या पराक्रमानें त्यांच्याशीं अनेक युद्धप्रसंग करून त्याचा पराभव केला. ह्या मोहिमेमध्ये मार्च महिन्यापासून जुलई महिन्यापर्यंत चिमाजी आपा व त्यांच्या हाताखालील रणशूर मराठे सरदार ह्यांनीं ठाणें, बेलपूर, वेसावें, वानरें, आणि साष्टी इतक्या पोर्तुगीज लोकांच्या बळकट जागा सर केल्या, व त्यांना अगदीं जेरीस आणिलें. साष्टीसारखी बळकट जागा मराठ्यांनीं ता० २७ मार्च ३० स० १७३७ रोजीं फत्ते केली, त्यामुळे पोर्तुगीज लोकांचा अतिशय हिरमोड झाला. त्यांचा सेनापति अंतिनियो कार्डिम (Antinio Cardim) ह्यानें मराठ्यांच्या सैन्याबरोबर एकसा रखी टकर दिली. परंतु शेवटीं त्याचा मराठ्यांच्या शौर्यापुढें कांहीं उपाय न

चालून त्यास माघार घेणें भाग पडलें. ह्या झुंजामध्ये **पोर्तुगीज** लोकांचे बरेच लोक जाया झाले. त्यांची सर्व युद्धसामुग्री संपून गेली व द्रव्याचीही तूट पडली. तेव्हां अंटिनियो कार्डिम ह्यानें हताश होउन आपल्या जागेचा राजी-नामा दिला. नंतर त्याचे जागीं पेड्रो डी मेलो (Pedro-de-mello) ह्याची नेमणूक झाली.

पोर्तुगीज लोकांस जेर करून साष्टीप्रांत काबीज केल्यानंतर, पावसाळ्यास सुरुवात होतांच, चिमाजी आपा हे, शंकराजी केशव, खंडोजी माणकर इत्यादि रणशूर लोकांस भरपूर सैन्यानिशी तेंथे बंदोबस्तास ठेवून, ता० १ जुलै ३० स० १७३७ रोजी पुण्यास परत आले. तों तिकडे शत्रूनें पुनः उचल खाळी. पावसाळा सपतांच गोव्याहून मदत आणून फिरंग्यांनीं वसईचा अधिक बंदोबस्त चालविला. डी मेलो हा नवीन दमाचा सेनापति असल्यामुळे तो मराठ्यांची खोड मोडण्याचा सकल्प करून युद्धाची सिद्धता करूं लागला. त्यानें ३० स० १७३७ च्या आक्टोबर महिन्यात खांदेरीवर आपलें आरमार आणून मराठ्यांच्या केळेवें, माहीम वगैरे ठिकाणच्या लोकांस शह दिला. तेव्हां त्याचें व मराठी सैन्याचें युद्ध पुनः सुरू झालें. बाजीराव पेशवे ह्यांनीं रामचंद्र हरि पटवर्धन ह्या शूर सरदाराच्या हाताखाली कांही सरदार व ३२५० लोक देऊन त्यांस केळेवें माहीम सर करण्याकरितां पाठविलें. परंतु शंकराजी केशव ह्याने अगोदरच कच खाल्ल्यामुळे मराठ्यांच्या सैन्यात थोडी गडबड झाली.^१

१ शंकराजी केशव हा रणशूर योद्धा होता. ह्यानें पुढें वसईच्या वेढ्याच्या वेळीं फारच उत्कृष्ट कामगिरी बजाविली. परंतु ह्या समयी त्यानें असा कच कां खाल्ला तें समजत नाही ! मराठ्यांच्या पक्षांमध्ये ठाणें सर केल्या-नंतर कांही रुसवारुसव झाली व अंताजी रघुनाथ वगैरे साष्टी प्रांतातील मराठ्यांची पक्षाभिमानांनीं मंडळी नाखुष झाली असें आणखी एका पत्रावरूनही दिसून येतें. हें पत्र खंडोजी माणकर ह्यानें छ २ रबिलाखर ह्याजें ता० १९ जुलै ३० स० १७३७ रोजी लिहिलेलें आहे. तें येणेंप्रमाणें:-

“ श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामींचे सेवेसी:-

आज्ञाधारक खंडोजी माणकर चरणावर मस्तक ठेवून साष्टांग दंडवत. विज्ञा-पना तागार्हत छ २ रबिलाखर पावेतों स्वामींच्या कृपावलोकनेंकरून वर्तमान

ह्या वेळीं **बाजीराव पेशव्यांनीं** **रामचंद्र हरीस** एक फार जोरदार पत्र लिहिलें आहे. त्यांत जे कोणी **मराठ्यांचे** सरदार इमानानें चाकरी करणार नाहीत व पळून जातील, त्यांना पकडून आणून त्याची डोचकीं मारावी असे साफ फर्माविले आहे. ह्यापत्रावरून **बाजीराव पेशवे** कसे इरेस पेटले होते हे चांगलें दिसून येते. हें पत्र येणेप्रमाणे:—

“अखडित लक्ष्मी अलकृत राजमान्य राजश्री **रामचंद्र हरी**

गोसावी यांसी:—

सेवक **बाजीराव बल्लाळ** प्रधान नमस्कार. सु॥ समान सलासीन मया व अलफ. **फिरंगी** यांचे आरमार **खांदेरीच्या** बाऱ्यावरी आले. हे खबर अणजूरकर यांनी राजश्री **शंकराजी केशव** यास लिहिली. त्यावरून त्यांनीं सलाबत खाऊन **केळवं माहीम** येथील लोक उठवून माघारे नेले. गनीमाची सलाबत वाढविली. ऐशियास वसई, अरनाळ आदिकरून लोकांचे सामान जसे तसे नाही. नामाकित माणूस किती आणि गनीमाची सलाबत खातात ! यावरून त्याचे व त्यांजवळील लोकांचे मर्दुमीच्या तारीफा काय कराव्या ? असो. न व्हावे ते झाले ! अतःपर गनीमावरी सलाबत चढवून **केळवे माहीम** हीं स्थळे जबरदस्तीने घेतली, तरीच त्या लोकांची व सरदाराची शाबास नाही तरी यथास्थित असे. विशेष. रा० अताजी रघुनाथ याही पूर्वापामून सेवा चाकरी केली. फिरंगाणच्या मनसुब्यामुळे हैरानपेरोशान जाहले. ठाणे ध्यावें ह्मणून सेवकास रवाना केले. तेव्हां अताजी रघुनाथ व अणजूरकर व उलेकर बरोबर दिले. त्यांत तिघांनीं आंव ह्मणावा तैसा धरिला. सेवकाने तिघांस हाती धरून, यद्यपि एकाचे हातून कार्य जाहले तर एकाचे हातून कार्यसिद्धता करावी. याचप्रमाणे तिघांनीं आंव धरून कार्यसिद्धता स्वामीचे पुण्यप्रतापेंकरून जाहली. त्यास अताजीपंताची वाजवी गोष्ट कोणी न ऐकत. यास्तव आपले जागीं श्रमी होऊन घरी बसले आहेत. सांप्रत स्वामी पुण्यास आले ह्मणोन दर्शनास आले आहेत.....हे इतकेंच इच्छितात कीं, धण्याचे पुण्यप्रतापे फिरंगाण सुटावे. ह्मणजे आपलें वतन सुटेल. हा हेत स्वामीचे प्रतापे सिद्धीस पावेल. संदेह नाही. परंतु यांचा अन्हेर न होई तो अर्थ करणार स्वामी धणी समर्थ आहेत. सेवेसी श्रुत होय हे विश्वापना.”

पैका खाऊन नाचीज होतो ! असो. तुह्यांस रवाना केले ते सांगून रवाना केलें. पायेचा जमाव साहाशें माणूस व कल्याणचे आरब एकशें चौपन्न व धोंडो व्यंकाजी याजबराबरील एक हजार व चाधोजीराव खानविलकर व पदाजी करके मिळून पांचशे व शंकराजी केशव याजकडील जुन्या भरण्या-पैकी एक हजार एकूण साडेबत्तीसशे माणूस केळवें माहीमच्या कार्यभागास तुह्याकडे नेमिलें आहे. सरदारही तुमचेच ताबीन आहेत. राजश्री महादाजी केशव यांनी शंकराजीपताजवळ जांव. वरकड सरदारांनी तुमचे आज्ञेप्रमाणें वर्तावे. ऐसे कित्येक राजश्री शंकराजी केशव यांस फजीत करून लिहिले आहे. तरी तुह्मी सदरहू साडेबत्तीसशे माणसानिशीं केळवें माहीमास लगट करून दोन्ही स्थले हस्तगत करणें. मराठे, कानड, परदेशी लोक आहेत. त्यास झुंझ भाडणाचे प्रसंगी कित्येक माणूस सलाबत खाऊन पळून जातात याजमुळे कैद सलाबत होते. ऐसीयास लाखोलाख रुपये खर्च करून लोकांस द्यावे, आणि प्रसंगी पळ काढितील त्या पाजींचा मुलाहिजा काय ? जे दालीची शरम धरून साहेबकाम करितील त्याचे ऊर्जित करितच आहो. पळून जातील त्यांचा मुलाहिजा काय निमित्त करावा ? ज्या ज्या वाटा पळून जावयाच्या आहेत तेथें चौक्या ठेऊन, पळतील त्यांस धरून परिच्छिन्न डोचकी मारणें. सरदार अगर प्यादा न ह्मणणें. विना एकाददुसरा सरदार अगर परदेशी कानडे मारल्याविना माणूस भय धरून वर्तणार नाही. यास्तव हेच परवानगी जाणून पळ्यांचे पारपत्य करणें. रामचंद्रपतास लाख रुपये खर्च होतात. या गोष्टीची कळकळ आणि इरे सर्वाहीं धरिली तरीच खावदांचे काम होऊन सलाबत चढेल. नाहीतरी पैका खर्चला तितका व्यर्थ आहे ! असो. तुह्यांस विस्तार लिहावा सारखा नाही. येथील मर्जी तुह्यांस टावकी आहे. तेथीलही प्रसंग पाहिलाच असेल. जातीनसीं व जमेतीनसीं रात्रदिवस कस्त करून केळवें माहीम हीं दोन्ही स्थळे हस्तगत करणें. फिरगी याच्या लोकांनीं वारें घेतलें आहे. तुह्यांवरही तोड टाकितील. त्यांस जपून एकवेळ कापून काढणें. ह्मणजे तेही बलखुद राहतील. जाणीजे छ० २६ रजब.”

ह्या वीर्योत्साहक पत्रानें रामचंद्र हरीसारख्या बाणेदार वीरास तेव्हांच स्फुरण चढलें; व त्यानें ताबडतोब माहिमास मोर्चे लावून फिरग्यास पादाक्रांत

करण्याचा निश्चय केला. **रामचंद्र हरीची व पोर्तुगीज सेनापति पेड्रो डी मेलो** ह्यांच्या सैन्याची **माहीम** येथें जी चकमक उडाली, तिचा वीरसात्मक वृत्तांत **कल्याणचे सुभेदार वासुदेव जोशी व रघुनाथ हरी** ह्यांनीं ता० २४ नोव्हेंबर इ० स० १७३७ रोजी लिहिलेल्या एका पत्रांत इत्यभूत वर्णिला आहे. तो सुदैवेकरून उपलब्ध झाल्यामुळे तोच अस्सल बरहुकूम येथे सादर करितो.

“श्रीमत आपा स्वामींचे सेवेसी—

पोथ्य **वासुदेव जोशी व रघुनाथ हरी** कृ० सा० नमस्कार अनुक्रमें दडवत विनति. उपरी येथील कुशल ता॥ छ १२ रमजान जाणोन स्वकीय लेखन आज्ञा केली पाहिजे. विशेष:-रा० रा० **रामचंद्र हरि व माहादाजी केशव याणीं माहिमास** मोर्चे लाविले होते. त्याज (?) होऊन पुढें सलाबत कुचे चर खणून मोर्चे कोटाखालीं भिडविले होते. हे सविस्तर पूर्वीं लिहिले आहे. त्याजवरून विदित जाहलेच असेल. गनीम इंग्रज **फिरगी व हबशी** ऐसे एकत्र होऊन, दोन तीन दिवसां शभर गलबते भरून, मदत **माहीम केळवें** येथील कोटामध्ये गेले. गनीम भारी जाहला, याजकरिता येथून राउताचा व लोकांचा उपराळा करावयाचा तो करीतच होतो. **माहिमास** मोर्चे उत्तरेकडे लागले होते. दक्षिणेकडे **केळवे** आहे ते आंग मोकळे होतें. तिकडे रोज-बरोज गनीम चार पांचसे माणूसपर्यंत बाहेर पडत असे. त्याजवर मोर्च्यावरून लोक व राऊत धाऊन जात. त्याची यांची झीटपीट होतांच गनीम कोटामध्ये जाय. आपले लोक फिरोन येत. त्याजउपर छ ९ रमजानीं एकादशीस **केळवियाकडील** तर्फेस सात आठसें माणूस निघाले. त्याजवर रा० **रामचंद्र** पत राऊतांचे जमावानिशीं चालोन गेले. गनीमाकडील पचवीस तीस माणूस मारिले. याजकडील एक राऊत पडिला. एक दोन घोडीं जखमी जाहली. गनीम आश्रियास गेला. राऊत फिरोन मोर्च्यावर आले. इतकें वर्तमान ते दिवसीं जाहलें. त्याजउपरी काल छ ११ रमजानीं दोन प्रहरा जाहलें. मोर्च्यावरील कांहीं लोक जेवण्यास गेले होते आणि मोर्चे कोटानजीक भिडले होते. गनीमानें संधी पाहून दीड हजार दोन हजार माणूस निघोन मोर्च्यावर चालून घेतलें. एकेच वेळेस तीहीं मोर्च्यावर हल्ला केला. खबरदार होऊन बरेते झुंजले. परंतु गनीम भारी. कोटावरून तोफांचा मार जबरदस्त केला. मोर्च्यावर गनीम

आला. त्याणे हुके व हात गरनाळा व बरखदाजीचा मार बहुत जबरदस्त केला. तेणेकरून मोर्चे जळण्यास लागले. लोकांनी बाहेर निघोन हत्यार करावे तरी गनीम भारी. याजकरिता मोर्चे बुर्जासारखे घातले होते. त्यास कवाड एक होतें. तें सलाबत कुचे चर खटला होता त्यातून जावे यावे असें होतें. तोंड गनीमानें धरिले. लोकांस बाहेर निघोन हत्यार करावयास जागा नाही. ऐसें जाहलें. तेव्हां मोर्च्याचा उपराळा करावा ह्मणून रा० **रामचंद्रपत** व **अमर-सिंग शिर्के** वगैरे दहा पधरा राउतानीं घोडी घातली. त्याणीं गनीमाकडील दहा पधरा माणूस मारिले. रा० **रामचंद्रपतानीं** खुद्द दोघे ठार केले. आणि गनीम फिरविला. ते प्रमगी रा० **रामचंद्रपतास** उजव्या हातावर स्तनाचे वरती चार बोटें पट्ट्याखालीं गोळी लागोन मोहरा चुकोन पार होऊन गेली. हातीं तरवार होती तिचा झटका बसोन हाड नादावले आहे. हातची तरवार झटका बसोन गळोन पडली. तेणेकरून पायांच्या गुडघ्यास लागली आहे. ऐसे होतांच मशारनिव्हे फिरले. याउपरात गनीमानें सोखी करून मोर्चे काबीज केले. आमचे लोकांचा धर सुटोन निघाले. राजश्री **माहादाजी केशव** व **बायोजीराव खानविलकर (?)** व **राजबाराव बुरोडकर** व **चितो शिवदेव** व **जनार्दन हरी** व **गणेश हरी** कारकून दिं॥ **माहादाजी केशव** व **धोंडोपंत विठल शिवदेव** याचा भाचेजावई, वगैरे लोक ऐसे मोर्च्यांत होते. त्यास निघावयास फुरसत न जाहली. तेथेच झुजोन कामास आले. व **रायोजीराव खानविलकर** याजकडील **भाऊबंद** देखील आपण एकेच जागां कामास आले. आणखी लोक कामास आले. त्यांची अद्यापि गणती सांपडली नाही. अजमासें दोनसे माणूस कामास आले व जखमी शभरांपर्यंत आहेत. लोक मोर्चे सोडून बाहेर निघाले. गनीम फार. रा० **माहादाजी केशव** कामास आले. रा० **रामचंद्रपतांस** जखम लागली. लोकांनी धर सोडिला. याजकरितां पालखी पाठऊन रा० **रामचंद्रपंत** व अवधी फौज येथें आणिली. अवघ्यांचा शोध घेऊन हजीरी मनास आणून सविस्तर मागाहून लेहून पाठऊ. होणार गोष्ट ती जाहली त्यास उपाय नाही. आर्मी **शिरगांवची** व **माहीमची** (अशा) दोन फौजा एकत्र करून येथील मोर्चे काबीज केलें आहेत. गनीम हांवभरू जाहला आहे. आर्मी येथून धर सोडिला तरी अवघेच जागा धर सुटले.

याजनिमित्त आह्मी येथें खबरदार राहिलों आहों. गनीम हावभरू जाहला आहे. याजकरितां येथील मदतीस एका दो दिवसात येईल असा दिसतो. आलाच तर गनीमास टेचगा देतो. आह्माजवळ सामान ह्मणावे तरी दोनी फौजा मिळोन साडेतीन हजार माणूस सात आठशे पर्यंत राऊत आहेत. आजपर्यंत दोन तीनशे माणूस पळाले. दोन अडीचशे माणूस कामास आले. लोकाम रोजमुरा अद्याप पावला नाही. दोन महिने चटले. ऐशा चारी गोष्टी या प्रसंगी जाहाल्या. याजमुळे लोकानी धर मोडिल्या आहे. ऐमे असोन लोकांचे समाधान करून, अवध्यास दिल्यासा देऊन येथील मोर्चे काईम करोन, एकवेळ गनीमास बरासा नतीजा द्यावा हे उमेद धरोन राहिलो आहों. स्वामीचे पुण्येकरून जे होणे ते होईल राजश्री शंकराजी केशव यास लेहून जजिर अर्नाळा व बहादुरपुरा येथील खबरदारी करणे. तेप्रमाणे रा० खंडोजी माणकर यास लिहोन धारावी व ठाणे, व रा० दत्ताजी मोरेश्वर यास लेहून आशेरीचे मोर्चाची खबरदारी व रा० नारायण जोशी यास लेहून किंळ बेलापुर, व रा० बरवाजी ताकपीर यास लेहून कल्याण भिवडी येथील खबरदारी करावीशी आहे. परंतु गनीमानें आपले जागियाची मजबुती करून दोन हजार स्वारीस निघाला आहे. आरमाराचा गनीम हावभरू जाहला आहे. याजमुळे आपले लोकानी जागचेजागा दहशत खादली आहे. त्यास स्वामीचा उपराळा जाहलियाविना लोकास अवसान चढोन गनीमास नतीजा पोंहचत नाही. आणि आजपर्यंत केले कर्म व्यर्थ होते. तरी स्वामींनीं सहस्र कामे टाकून, जरूर जाणोन, राऊत व हशम पाठवून तेथील स्थलांचा उपराळा होय ते गोष्ट केली पाहिजे. बहादुरपुरा येथील मोर्चावर एकवेळ गनीम तोंड देईल. याजकरिता तेथील उपराळियास दोन चारशे राऊत व एक मातबर सरदार अथवा राजश्री दुर्जनसिंग पाठवून तेथील उपराळा अति त्वरेनें केला पाहिजे. राजश्री शंकराजीपताकडे येथूनही राऊत शंभर पाठवितों. राजश्री रायाकडील वर्तमान आपणास आलेच असेल. तरी स्वामींनीं खानदेशांत न राहावे. नासिकप्रांतीं यावे. ऐसा विचार जाहला असिला तरी स्वामींनीं अविलंबे नासिकप्रांतीं आले पाहिजे. तेथें आल्यास तिकडील शह चुकतो ऐसें नाही. आणि इकडील उपराळा होईल. या

प्रांतींचे वर्तमान स्वामींस कळेल. स्वामीचा उपराळा या प्रांतीं वरचेवर होईल. व **दमणप्रांतीं** आजपर्यंत आमची स्वारी गेली नाही. याजकरिता त्या प्रांतीं स्वारी पाठवून, मुद्दख मारून, ताराज करून, गुरुदोरे कुळेंडाळें धरून आणावीं. तेणेंकरून शह बसोन गनीमाचा ओढा तिकडे पडेल. इतक्या गोष्टी स्वामींचे येणें **नासिकप्रांतीं** जाहलियास होतील. तर अगत्य स्वामींनीं **नासिकप्रांतीं** आले पाहिजे. आह्माजवळ सामान गनीमापुरते आहेच. तथापि लोकांत अवसान राहिले नाही; आणि जबरदस्तीने शत्रूंचे तोंड फोडल्याविना गनीमावर इश्रत बसोन आपले माणसास तेज चढत नाही. यास्तव, फौज भारीच या प्रांतीं पाठवावी. मुलकाचा सत्यानाश **दमणप्रांतीं** करावा. **तारापुरचे** आश्रयास **माहिम मनोर** वगेरा प्रा॥ याचे किलेक गाव गेले आहेत. जुजबी रयेत आसपास मात्र आहे. तिचे सरक्षण करून वरकड **दमणप्रात** वगेरा मारून ताराज करावा. एखादे जागा गनीम गाठून कापून काढावा ह्मणजे आपली सलाबत वाढेल. विदित जाहलें पाहिजे. हे विज्ञापना.”

रामचंद्र हरीची व **फिरग्याची** ही लढाई चालली असतांना **चिमाजी** आपा व **बाजीराव निजामाशीं** युद्ध करण्याकरिता **खानदेशांतून** उत्तरेकडे जात होते. त्यास हे **वासुदेव जोशांचे** पत्र पावताच, त्यांनीं **मल्हारजी होळकर** व **राणोजी शिंदे** ह्यांचे हाताखाली सैन्य देऊन त्यास त्यांच्या मदतीस पाठविलें.

पोर्तुगीज सेनापति पेड्रो डि मेलो ह्याने **मराठ्यांकडून साष्टी**, व **ठाणे** ह्या जागा परत घेण्याचा पक्का निश्चय केला, व आपल्या सैन्याची कडेकोट तयारी चालविली. **लिस्वन** येथून त्याच्या मदतीकरिता दोन लढाऊ जहाजें आलीं; व **गोंयाच्या** गव्हरनराकडूनही कांहीं निवडक लोक व दामगोळा येऊन पोहोचला. तेव्हां त्यानें **ठाण्यावर** हल्ला करून ती जागा पहिल्याने सर करण्याकरितां, तिकडे ता० ४ दिसेंबर रोजीं, आठ गलबेंत व तीस फत्तेमान्या ह्यांसह कूच केलें. ता० ६ रोजीं **ठाण्यास** पोहोचतांच त्यानें प्रथम पाणवुरजावर मार केला. गरनाळीचे गोळे बुरजावर टाकिले. दोन दिवसपर्यंत गोळ्यांची एकसारखी वृष्टि केली. ह्या समयीं **मल्हारजी होळकर** प्रभृति **मराठे** वीरांनीं मोठ्या शौर्यानें त्याचा मारा सहन करून त्याशीं लगट केला, व त्याचा पराभव करून त्यास

यमसदनीं पाठविलें^१. पेड्रो डि मेलो हा मृत्यु पावतांच फिरंगी सैन्याची अ-
गदीं दाणादाण झाली व त्याने वसईकडे पळ काढिला. नंतर मार्टिनो डा
सिल्वेरा डि मेनेझेस (Martino da Silveira de Menezes)
ह्याने मुख्य सेनापतीचीं वस्त्रे घेतलीं व तो मराठ्यांशीं युद्ध करण्यास सिद्ध
झाला.

पेड्रो डि मेलो मृत्यु पावल्यानंतर चिमाजी आपांस विशेष स्फुरण चढले.
त्यानीं राणोजी शिंदे, मल्हारराव होळकर, बाजी भिवराव, रामचंद्र हरी, य-
शवंतराव पवार, विठ्ठल शिवदेव वंगरे निवडक सरदार बरोबर घेऊन सैन्याची
उत्कृष्ट व्यवस्था केली; आणि माहिम, केळवं, तारापूर, शिरगांव, डाहाणू,
नारगोळ, खतळवाड वंगरे शत्रूकडील जागा ओळीनें फत्ते करण्यास सुरुवात
केली. तारापूर येथे चिमाजी आपांचे व फिरंगी लोकांचे फार निकराचे
युद्ध झाले. त्याचे साद्यत वर्णन खुद्द चिमाजी आपांनीं बाजीरावांस लिहिलें
आहे. (लेखांक ४९ पहा). ते वाचले असता मराठ्यांच्या मर्दुमकीचे मूर्ति-
मत चित्र डोळ्यापुढे उभे राहेंत. असो. येणप्रमाणे फिरंगी ह्याचा चोहो-
कडून पराभव करून चिमाजी आपांनीं वसईखेरीज सर्व जागा पादाक्रांत केल्या.
नंतर वसईवर लगट करून तीही घेण्याचा सकल्य केला.

मराठ्यांच्या इतिहासांमध्ये, अतुल पराक्रम, अचाट साहस, अलौकिक तेज,
अद्वितीय रणोत्साह आणि अपार स्वाभिमान हे गुण व्यक्त करणारे जे काहीं
युद्धप्रसंग प्रसिद्ध आहेत, त्यामध्ये वसईचा रणसंग्राम हा अग्रस्थानीं गणण्यासा-
रखा आहे ह्यांत शंका नाही. फिरंगी लोकांनीं हिंदुधर्माचा व हिंदुप्रजेचा
अत्यंत छल केला, हणून सतप्त झालेले निस्सीम स्वधर्माभिमानी महाराष्ट्रवीर
एकत्र होऊन दृढ निश्चयांने शत्रूस जिंकण्याकरितां वसईवर चढाई करून गेले;
व तेथें मोठ्या आवेशानें तीन महिनेपर्यंत सतत अग्निगोलांचा भयंकर वर्षाव
होत असतांही वेढा देऊन बसले; आणि अखेर आपल्या बाहुबलानें शत्रूस पा-

१ क्याप्टन ग्रांटडफसाहेब ह्यांनीं ह्या ठाण्याच्या लढाईत पोर्तुगी^२ सेनापति
Don Antonio Frois हा योद्धा शौर्याने लढून समरांगणामध्ये पतन पावला
असे लिहिलें आहे. परंतु ही चूक असावी. ह्या वेळीं Pedro de Mello हा
सेनापति होता व तो मारला गेला.

दाक्रांत करून वसईवर आपला स्वधर्मसंरक्षणाचा बाणा दाखविणारा भगवा झेंडा फडकविण्यास समर्थ झाले; तो वीररसानें ओतप्रोत भरलेला वृत्तांत ऐकून ज्याचें अंतःकरण आनंदानें व कौतुकानें थक्क होणार नाही असा मनुष्य विरळा. ह्या सर्व रणसंगराचें साद्यंत वृत्त मराठ्यांचे वीरशिरोमणी चिमाजी आपा ह्यांनीं स्वतःच वर्णिले आहे. तें लेखांक ५३ ह्यामध्ये सादर केले आहे. त्यापेक्षां अधिक सत्य, सविस्तर, व सरस वृत्तांत कोठेही मिळणे अशक्य असल्यामुळे तोच वाचण्याची तारीफ करण्यावांचून दुसरा मार्ग नाही. हा वृत्तांत वाचला ह्मणजे मराठ्यांचे अभिनंदनीय शौर्य व पोर्तुगीज लोकांचे वर्णनीय रणकौशल्य ह्यांचें मूर्तिमत चित्र नेत्रापुढें उभें राहतें. चिमाजी आपांनीं आपल्या पत्रांत “फिरंगी यांणीं मर्दुमी शिपाईगिरी ह्मणावी तशी केली” असे आनंदभराने उद्गार काढून पोर्तुगीज लोकांच्या शौर्याची फार प्रशंसा केली आहे; व

अरिच्याहि सद्गुणांतें प्रेमें वाखाणितात सुज्ञानी ॥

ह्या मयूरकवीच्या सदुक्तीप्रमाणें आपले सौजन्य व चित्तोदार्य पूर्णपणें प्रकट केलें आहे. त्याचप्रमाणे इंग्रज व पोर्तुगीज लोकानींही मराठ्यांच्या शक्तिप्रभावाचे, युद्धनैपुण्याचें आणि धैर्यातिशयाचें योग्य अभिनंदन करून आपली रसिकता व्यक्त केली आहे.^१

वसईच्या युद्धांत पोर्तुगीज लोकांचा प्रमुख सेनापति सिव्हेरा डि मेनेझेस हा मृत्यु पावला, व त्यांचे ८०० लोक पतन पावले. तेव्हां त्यांचा दुय्यम सेनापति डिसोजा पेरिरा ह्यानें चिमाजी आपांस शरण जाऊन तहाचें बोलणें लाविलें. चिमाजी आपांनीं ता० १६ मे ३० स० १७३९ रोजी त्याच्या सर्व अटी कबूल करून फिरंगी लोकांस शस्त्रांनिशीं व त्यांच्या मालमिळकतीनिशीं सुरक्षितपणें वसईपार जाऊं दिलें. ह्या तहाच्या कलमामध्यें, जे खिस्ती लोक वसईत

१ ग्रॉटडफ साहेबांनी “This remarkable siege, the most vigorous ever prosecuted by Mahrattas” असे उद्गार काढिले आहेत. मि० अंडरसन ह्यांनी “The siege was carried on with such extraordinary vigour, skill, and perseverance, as perhaps Mahrattas have in no other instance displayed.” असें मत दिलें आहे. असेच शतर ठिकाणीही तत्संबंधाचे अनेक स्तुतिपर उद्गार दृष्टीस पडतात.

गहृतील त्यांना त्यांच्या धर्माप्रमाणे राहू दिले जाईल, आणि त्यांच्या तीन प्रार्थनामंदिरांचे (Churches) सरक्षण केले जाईल, अशी दोन कलमे होती. तीही चिमाजी आपांनी उत्तम रीतीने पाळली.

येणेप्रमाणे मराठ्यांस अद्वितीय यश प्राप्त झाल्यानंतर, त्यांनी फिरंगी लोकांच्या जुळुमामुळे परागदा झालेल्या सर्व लोकामां अमय देऊन, त्यांच्याकडून साष्टी प्राप्तात वसाहत करिविली. गंगाजी नाईक वंगरे अणजूरकर मंडळीस व अंताजी रघुनाथ वंगरे ब्राह्मण मंडळीस त्यांची पूर्वीची वतने व वृत्त्या इनाम करून दिल्या. साराश, वसईप्रातामये स्वराज्य झाल्यामुळे स्वधर्मस्थापना होऊन पूर्ववत् प्रमाणे “देवधर्मादिक” चाळू लागले. तेणेकरून सर्व प्रजा सतोष पावली. अशा रीतीने धर्मरक्षणार्थ हाती घेतलेल्या ह्या वसईप्रकरणाचा गोड शेवट झाला.

वर सांगितलेले वसईचे राजकारण सिद्धीस नेऊन स्वधर्मप्रतिपालनाचे काम चिमाजी आपांनी उत्तम रीतीने तडीस नेले; परंतु त्याचे पुष्कळ श्रेय ब्रह्मद-स्वामीसच दिले पाहिजे. ह्या राजकारणामये स्वामीचे प्रधानांग असून त्यांनी आपल्या प्रोत्साहक व निग्रही वाणीने चिमाजी आपा व इतर मराठे सरदार यांस विलक्षण उत्तेजन दिले. त्यामुळे त्यांची भक्तिपूर्ण हृदये वीररसाने उंचबळून जाऊन त्यांच्या हातून हे महत्कार्य घडून आले, असे लहले असतां ते अप्रयोजक होणार नाही. ह्या मोहिमेसवधाची एकदर चौदा पत्रे उपलब्ध झाली आहेत. त्या सर्वांवरून तीत प्रथमपासून स्वामीचा अनुग्रह, त्याचा आशीर्वाद, आणि त्याचा सदुपदेश प्रधानत्वेकरून प्रवर्तत होता, असे स्पष्टपणे दिसून येते.

१ मराठी बखरीमध्येच ह्याबद्दल चिमाजी आपाची स्तुति केलेली नसून इंग्रज इतिहासकारांचाही त्यास स्पष्ट पुरावा आहे. डानव्हर्स साहेब लिहितात:—
“On the departure of the Portuguese from Bassein, the Mah-rattas took possession of that place, and testimony is borne to the fact that they *faithfully observed* all the conditions of the capitulations, permitting all who wished to remain in peace.”
Page 412.

२ लेखांक ३७, ३९, ४०, ४७, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५८, ११९, १२०, २९१ पहा.

एवढेंच नव्हे तर ह्या महापुरुषाच्या कृपासाहाय्यामुळेच हा विकट मनसबा पार पडला असे प्राजलपणें कबूल करणे भाग पडते. लेखांक ११९ ह्या पत्रामध्जे बाजीरावांनीं लिहिले आहे:—“स्वामीचा कोप फिरगी यावरी जाहला असतां त्याचें बरं होईल हे सर्वथा घडणारें नाहीं. आपण साक्षात् ईश्वर—अवतार. जे चित्तांत स्वामीच्या येते व मुक्तेकरून वक्तृत्व होते, ते घडून येतेच येतें. वसई हस्तगत होईल ह्मणून स्वामी बोलिले आहेत. तदनुरूप वसई हस्तगत होईल ह्यात सदेह नाहीं. व आह्माम सर्व भरवसा स्वामीचे आशीर्वादाचा. त्यास, आशीर्वाद आमचे मस्तकी व कृपाही विशेष. तेणेंकरून जे करू तें सिद्धीस पावेल.” लेखांक ५१ ह्या पत्रांत चिमाजी आपा लिहितात:—“स्वामींनीं कृपा करून अभयउत्तरे देऊन वसई दिली ह्मणून आज्ञा केली, तेव्हां वसई दिलीच. स्वामींचें अभय पूर्ण चित्तांत धरून आज्ञेप्रमाणें शरीरद्वारां साहस करणें तें आह्मी सर्वही करीत असो. तरी वसईवर स्वामीचा भ्रजारोहण करण्यास स्वामी समर्थ आहेत.” पुनः लेखांक ५२ ह्या पत्रात, “वसई स्वामीचे आशीर्वादे फत्ते झाली. श्रीचे सुदर्शन धर्मद्वेष्टे यांचे मस्तकीं वज्रप्रहार होऊन टोपीकर म्लानत्व पावले. अन्यथा वसई सही न होती. फिरगी आगीचा पुतळा होता. स्वामींचे कर्तृत्वाम पार नाही! स्वामींचा महिमा स्वामी जाणत.” असें लिहून, लेखांक ५४ ह्यामध्ये, “वसई फत्ते जाहली यावरून स्वामींनीं मजला कित्येक कृपाउत्तरे गौरवून, दाशरथी आदिकरून साक्ष-उपसाक्ष देऊन आज्ञा दिली; तर सर्व सामर्थ्य स्वामींचे आशीर्वादाचें. वसई दिल्ली, दिल्ली, ही उत्तरे विचार स्वामींनीं लेख केली, व स्वामींनीं पाटसाम मज दर्शन दिलें, तेथेही वसईविशीं अभय दिले. तदनुरूप स्वामींनीं वसईवर सुदर्शन घेऊन धर्मद्वेष्टे यांचा निःपात केला. येरवी वसई मई होती असें [नवतें] व टोपीकर अभिरूप होते. यांच्या सर्व शक्ति कृति करणे हा प्रताप स्वामींचा. आह्मां मानवी लोकांचें हे कृत्य नव्हे. श्री रघुनाथ [याणीं] वानराहस्तें समुद्री पाषाण तरवून, लंकेशादि त्रिकुटाचळाचें मर्दन केले, तैसंच श्रीकृष्ण यादवाहस्तें म्लेच्छादि दैत्यांचें निर्दळण केलें, त्याचप्रकार पाश्चात्यांचें उपमर्दन स्वामींनीं करून वसईत भ्रजारोहण केले. स्वामी मूर्तिमंत ईश्वररूप आहेत. स्वामींचा प्रताप कर्तृत्व वर्णावयाम आमची बुद्धि नाहीं. प्रापंचिक विचारें स्वामींनीं मज

महत्त्व देऊन आज्ञा दिली तर हें सर्व भूषण स्वामीचें आहे.” असें भक्तिभावाचे प्रेमळ व कृतज्ञतादर्शक उद्गार काढिले आहेत. ह्यावरून वसईच्या राजकारणांत स्वामीच्या आशीर्वादाचा अतर्क्य प्रभाव मराठ्यांच्या यशप्राप्तीस किती कारण झाला, ह्याची चागली कल्पना पेशव्यांच्याच पत्रांवरून वाचकांस सहज करितां येईल.

स्वामींनीं हे राजकारण सिद्धीस नेण्याकरितां कसकशी सूत्रें फिरविलीं हें समजण्यास मार्ग नाही; तथापि त्यांनीं त्यांत यश मिळविण्याचा पूर्ण संकल्प केला होता असें त्यांच्याच पत्रावरून दिसून येतें. लेखांक २९१ ह्या पत्रांत स्वामींनीं ह्या राजकारणास अनुलभून असें लिहिले आहे कीं, “वसई न आली तर या राज्यांत राहिल त्याचे सन्यासपण लटकें.” अर्थात् इतका दृढ संकल्प करून जी मसलत हातीं घेतली, तींत यशप्राप्ति खात्रीनें व्हावी ह्यांत आश्चर्य तें काय? तात्पर्य, स्वामींचे निश्चयाचें बळ व स्वजनकल्याणाची उत्कट इच्छा, आणि पेशव्याची अपार भक्ति व तत्प्रेरित शौर्यशक्ति ह्या सर्व गोष्टी महाराष्ट्रराज्यसत्तेच्या अभ्युदयास कारणीभूत झालेल्या असून, त्यांचें मनन इतिहासशास्त्रवेत्त्यास अत्यंत आल्हाददायक होईल ह्यात शका नाही. राष्ट्रोन्नतीची स्फूर्ति उत्पन्न करण्यास स्वधर्माभिमान कारण होतो. ह्याकरितां असे धर्मजागृति करणारे सत्पुरुष हेच राष्ट्राचे खरे कल्याणकर्ते होत असे ह्मणण्यास हरकत नाही. असे माहात्मे सर्व लोकांस वदनपात्र व्हावेत व साक्षात् ईश्वराचे अवतार वाटावेत ह्यांत काहीं नवल नाही. हे राष्ट्रांत निर्माण होणें हें केवळ परमेश्वरी कृपेचें फळ-ईश्वरी देणें-होय. श्रीसमर्थ रामदासस्वामी ह्यांनीं ह्मटलें आहे:—

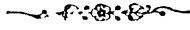
धर्मस्थापनेचे नर । ते ईश्वराचे अवतार ।

झाले आहेत पुढें होणार । देणें ईश्वराचें ॥ १ ॥

उत्तम गुणांचा ग्राहक । तर्क तीक्ष्ण विवेक ।

धर्मस्थापना पुण्यश्लोक । देणें ईश्वराचें ॥ २ ॥

भाग ६ वा.



स्वामींच्या कांहीं विशेष गोष्टी.

परमहंस ब्रह्मद्रस्वामी ह्यांचा उपलब्ध झालेला पत्रव्यवहार ह्या पुस्तकात स्वतंत्र रीतीने दिला आहे. त्यावरून त्यांच्या राजकीय व सामाजिक उलाढालींची सर्व हकीकत कळण्यासारखी आहेच. तथापि, त्यांच्या स्वभावाचें व वर्तनक्रमाचें खरें स्वरूप कळण्याकरिता, त्यांच्या कांहीं विशेष गोष्टी, सारांशरूपानें, अस्सल पत्रांच्या आधारानिशीं, ह्या भागात सादर करावयाचें योजिलें आहे. त्यांवरून स्वामींच्या खऱ्या जीवनचरित्राची रसिक वाचकास थोडक्यांत चागली कल्पना करिता येईल, व मयूरकवीने म्हटल्याप्रमाणें:-

सत्पुरुषकथा अद्भुत रसदा ह्यणतो हिलाच सुरभी मी ॥

किंवा चामनपडितांनी म्हटल्याप्रमाणें-

चरित्रें साधूंचीं अकपट विशुद्धेंचि असती ॥

अशा प्रकारच्या साधुचरित्रांतील सौरस्य गुणाचा त्यांत पुष्कळ अंश दृष्टीस पडेल अशी आशा करण्यास हरकत नाही.

स्वामींचा अत्युच्च मनोरथ.

स्वामींच्या हृदयांत स्वधर्म व स्वराज्य ह्यांची अभिवृद्धि होऊन स्वजनकल्याण व्हावे, हा अत्यंत पवित्र हेतु पूर्णपणे वसत होता. लौकिकजनास त्यांच्या स्वभावाचे बहुविध आविर्भाव दिसत होते; परंतु त्या सर्वांचा उगम ह्या उन्नत हेतूपासून होता, हें खचित आहे. कोटे हृष्ट, कोटे रुष्ट, कोटें प्रेमळ, कोटें कठोर, कोटे नम्र, कोटे उग्र असे त्यांच्या वर्तनाचे नाना प्रकार दृष्टीस पडतात. परंतु त्या सर्वांचें पर्यवसान लोककल्याणावांचून दुसरें कोणतेंही नाही. पेशव्यांच्या कित्येक पत्रांत त्यांच्या ह्या अत्युच्च मनोरथाचें खरें स्वरूप व्यक्त झालेले आहे. तें त्यांच्याच शब्दांनीं येथें सादर करितों:-

लेखांक २७५ मध्ये स्वामीमहाराज पेशव्यांस लिहितात:-“लक्षकोटी रत्ने माणकें मजला दिलीयानें कांहीं माझी कीर्ति वाढत नाही. उभयतां दोनी

बंधु **राम लक्ष्मण** तुमची फत्ते झाली, ह्मणजे त्रैलोक्यांत माझी कीर्ति जाहली. हेच मी इच्छा रात्रदिवस श्रीपार्शी इच्छितो. पैका नामर्दाचा; इजत व यश मर्दाचे.”

लेखांक २६४ मध्ये लिहितात:—“तुर्ही खुशाल सिंहासनीं वसणे..... मजला पालखी नलगे. कांहीं नलगे. तुर्ही सुखी असावे हेच माझी पालखी.”

लेखांक २७६ मध्ये लिहितात:—“वसिष्ठाचा हेत जे, हरिश्चंद्राचें सत्व रक्षोने चंद्रसूर्यपर्यंत दिग्विजय व्हावा. त्याचप्रमाणे आमचाही हेत जे, चंद्र-सूर्यपर्यंत (तुमचा दिग्विजय व्हावा.) हा हेत धरून तुमचे कल्याण श्रीजवळ नित्य करीत असों.”

लेखांक १३६ लिहितात:—“यश सपादोन सुखी आलेत, हें वृत्त अवगत होऊन कोटिशः संतोष जाहला. आह्मास द्रव्याची इच्छा नाही. तुमची कीर्ति एकोन परम सुखी आहे.”

ह्या सर्व उद्गारावरून स्वामींचे खरे हृदय काय होते ह्याची चांगली ओळख पडते. अर्थात् स्वामींचा असा उदात्त हेतु असल्यामुळे त्यांच्या उत्तेजनाने व प्रेरणेने मराठे सरदारांच्या हातून महत्कृत्ये घडून आलीं, व त्याने महाराष्ट्राचे अपरिमित कल्याण झालें, ह्यांत शका नाही.

स्वामींची महत्वाकांक्षा.

स्वामींचा हेतु हिंदुधर्माचा सर्वत्र प्रसार व्हावा हा होताच. तथापि, त्यांची विशेष इच्छा, श्री **भार्गवा**चा भक्तिपथ चोहोंकडे वाढवून श्रीचीं देवालये व महोत्सव जागोजागीं करावेत, अशी विशेष होती. श्री समर्थ **रामदास** स्वामींनीं जागोजाग **मार्तुं**ची स्थापना करून सर्वत्र भक्तिमार्ग वाढविण्याचा प्रयत्न केल्याचे प्रसिद्धच आहे. त्याप्रमाणें ह्याही स्वामींनीं, **कोंकणां**तील **पेढें**, **गोठणे**, **वगैरे ठिकाणीं** व देशांतील **धावडशी**, **माळशिरस** वगैरे गांवीं **भार्गवरामा**ची संस्थापना केली; व जागोजाग इतर देवतांचींही देवालये बांधून सर्व जनांच्या मनांत भक्तिभाव उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न केला. तत्प्रीत्यर्थ त्यांनीं श्री **भार्गवा**च्या नावाने बहुत भिक्षाद्रव्य मिळविलें. तथापि तेवढ्यानें त्यांची मनीषा तृप्त झाल्याचें दिसत नाही. त्यांनीं सर्व **मराठी** राज्यांत **भार्गवपट्टी** नांवाचा देवाचा एक कर गांवगन्ना स्थापित करण्याबद्दल आपला हेतु दर्शवि-

ल्याचें लेखांक १४६ ह्या चिमाजी आपाच्या पत्रावरून दिसून येतें. ही नुसती भार्गवपट्टीच नव्हे, तर श्री भार्गवाच्या नांवाचा शिक्षा सर्व कोंकणांत चालू करावा, अशीही स्वामींची महत्वाकाक्षा होती. हे ऐकून कोणास आश्चर्य वाटणार नाही? ह्यासबऱ्याचें स्वामींचें स्वदस्तुरचें एक पत्र उपलब्ध झालें आहे. त्यांत पुढील साकेतिक मजकूर आहे:—

“शामलाचे अगदी निर्मूलन. जंजिरा, उंदेरी, पद्मदुर्ग, व अंजणवेली गोवळ येथील इस्तकविल कार्तिक मास तागाईत मार्गशीर्ष मासामध्यें निर्मूलन होतें. कार्य सिद्ध जाहलेयासी चौदा लक्षाचा कोंकणांत हक श्री भार्गवपट्टी दरसदे आकार रुपये तीन प्रमाणें व श्रीचा शिक्षा याप्रमाणें हरफ:—

श्री भार्गव चरण । परमहंस ब्रह्मेन्द्र शरण ॥

ऐसी मुद्रा श्रीस करून द्यावी. हें सकल यश पेशवे बाजीराव यास व आंगरे यास येतें.” ह्यापत्रावरून यतिमहाराजाची महत्वाकाक्षा केवढी जबरदस्त होती हें व्यक्त होतें.

स्वामींची उत्तेजन देण्याची तऱ्हा.

स्वामी स्वतः निरिच्छ सत्पुरुष असून त्यास श्री भार्गव प्रसन्न होता, अशी लोकाची समजूत असल्यामुळें, त्याच्या मुखातून जे प्रसादवचन निघेल तेंच कार्यसिद्धि करील, अशी सर्वांची खात्री झाली होती. त्यामुळें स्वामींचा आशीर्वाद घेण्याकरितां प्रत्येक सरदार अगदीं पराकाष्ठेचा उत्सुक असे. तशांत, स्वामींची आशीर्वादरूपाने प्रोत्साहन देण्याची तऱ्हा फारच चित्ताकर्षक असल्यामुळें त्यांच्या वाणीचा परिणाम कांहीं विलक्षणच होत असे. त्याच्या शब्दांत असा विचित्र मोहकपणा असे कीं, त्याने सर्व लोकांचीं अतःकरणे कसल्याही दुःखांनीं व चिंतांनीं व्याप्त असलीं, तरी तीं तेव्हांच आनंदाने उद्धसित होत असत. स्वामी आपणास पेशव्यांचे “जागली” म्हणजे पहारेकरी असें म्हणत असत. व वारंवार त्यांचा उद्वेग दूर करून त्यांस उत्तेजन देत असत. त्यांनीं बाजीराव व चिमाजीआपा ह्यांचीं राम व लक्ष्मण अशा नांवें ठेविलीं होतीं. त्यांस पत्रें लिहितांनां ‘मननिर्मलगंगाजल’ ‘सत्यवक्ता’ ‘एकवचनी’ ‘भक्तराज’ ‘निजभक्ताशिरोमणी’ ‘रणधीर’ ‘रणशूर’ अशीं गोड व प्रेमळ विशेषणें लिहिण्याचा त्यांचा सांप्रदाय असे. आणि केव्हां केव्हां त्यांचें अभिनंदन करि-

तांनां, महाभारत व रामायण ह्यांतील थोर व पराक्रमी पुरुषांच्या उपमा देऊन व त्यांचा गौरव करून त्यांचे चित्त प्रसन्न करण्यांत त्यांचा हातखंडा असे. बहुतेक सर्व मराठे सरदारास स्वामींनी 'जडभरत', 'बोधला', 'सुदामा' वगैरे प्रसिद्ध देवभक्तांचीं नांवां ठेविलीं होती. स्वामींची नेहमींची एक ह्मण असे कीं,

ज्याचा भार्गव सारथी । त्यास विघ्नें काय करिती ॥

अर्थात् ही उक्ति स्वामींच्या मुखांतून निघाली ह्मणजे तिच्या गर्जेनें विघ्नांनींच घाबरून पळावे, ह्यांत आश्चर्य तें काय ? श्री समर्थ रामदासस्वामींच्याः—

समर्थाच्या सेवकां वक्र पाहे ।

असा सर्व भूमंडळीं कोण आहे ॥

ह्या शब्दांत जें वक्तृत्व व जें सामर्थ्य आहे, तेच स्वामींच्या वर निर्दिष्ट केलेल्या वचनांत दिसून येतें. अशा जोरदार वाणीने मिळणाऱ्या उत्तेजनानें मराठेवीरांच्या हातून लोकोत्तर कृत्ये व्हावीत ह्यांत नवल तें काय ?

स्वामींची शिफारस.

स्वामींच्या अंगीं व्यवहारचातुर्य विशेष असल्यामुळे त्यांस मनुष्यपरीक्षा फार चांगली करितां येत असे. ह्या कारणास्तव, छत्रपति व पेशवे ह्यांच्या दरबारांत स्वामींच्या शिफारसीस विशेष मान असून, त्यांनी पसंत केलेल्या माणसास योग्य

१ स्वामींची ही उक्ति त्याच्या किलेक पत्रातही आढळून येते. उदाहरणार्थ पुढील पत्र पहाः—

“श्रीमत् परमहंस स्वामी यांहीं.

सहस्रायु चिरंजीव विजयीभव नाना प्रधान यांप्रती आज्ञा ऐसीजेः—तुझीं पत्र छ० ५ जमादिलावलचे पाठविलें तें छ० १६ जमादिलाखरी पावोन बहुत समाधान जालें. तरी नाना, ज्याचा भार्गव सारथी, त्यास विघ्नें काय करिती ? आमचा निजध्यास तुझां वितरिक्त नाही. सर्व तनमन आमचे तुझांखेरीज नाही. आझीं मागें दोन चार पत्रे तुझांस लिहिलीं, परंतु पावली न पावलीं हें न कळे. तुझी स्वदेशास भिवरा उतरोन आलेत ह्मणजे दर्शनच जालें. वरकड यंदा आमचे शरीरीं अशक्तपण बहुत आलें. चौ दिवशी समाधीस जाऊं. आपल्याकडील हमेशा सुखसंतोषाचें वर्तमान लिहीत गेलें पाहिजे. तुझां वेगळे आझांस जोड कांहीं नाही. ...हे आज्ञा ”

अधिकार देण्याचा परिपाठ असे. १८ व्या शतकाच्या प्रथमार्धामध्ये आपलें राजकार्यधुरंधरत्व व पराक्रमपटुत्व ह्या दोन अप्रतिम गुणांचा उज्वल प्रकाश अखिल महाराष्ट्रांत चमकत ठेवणारीं जीं नररत्ने निर्माण झालीं, त्या सर्वांच्या उदयास, प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष रीतीनें, हे स्वामी महाराज कारणीभूत झाले आहेत. थोरले बाजीराव पेशवे व इतर मराठे सरदार ह्यांची वारवार शाहु महाराजांजवळ शिफारस करून त्यांचे वास्तविक गुण त्यांच्या नजरेसमोर आणण्याचा व त्यांची योग्य जागीं योजना करून स्वदेशकार्य सिद्धीस नेण्याचा स्वामींचा क्रम फार प्रशस्तनीय असे. पेशव्यांच्या जवळही ते कर्तृत्वशाली माणसांची तारीफ करून त्यांस मोठ मोठे हुद्दे व महत्वाचे अधिकार मिळवून देत असत. लेखांक २७८ ह्यामध्ये धारच्या पवारांचा मूळपुरुष उदाजी पवार ह्याबद्दल स्वामींनीं अशी शिफारस केली आहे कीं, “उदाजी पवार कर्ता सरदार. पलीकडील वर्षी राजश्रींनी उदाजीस रायगड प्रांत शामलावर पाठविला, तों वाडीपाचाड येथे सिद्दी अंबर अफवानी याणें पांच सातशें माणूस जमावानिशीं युद्धास उभा राहिला. ते समयीं उदाजीनें त्याचा मोड करून अफवानीचें शीर कापून आणिलें. महाड, बाणकोट हस्तगत केला. सिद्दी साद यासी धास्त लाविली. रायगडचे मोर्चे उठविले. मग गोवळकोटावर गेला. तेथेंही शर्तच केली. तर, उदाजी सारखा सरदार तुम्हांकडेस आला, तर त्याचा सरजाम करून चालविल्या तो लाखाचें यश देईल. आम्ही तुमचे जागली. तुम्ही आमचे शब्द मानितां म्हणून आम्ही तुम्हास सांगतो. न ऐकाल तर मग आपणास लोकांमध्ये श्रीचें का म्हणवितां व आम्हांस महत्त्व कशास देतां? तुम्ही जाणते सुज्ञ आहां.” लेखांक २७२ मध्ये जगजीवन पवाराबद्दल स्वामींनीं अशी शिफारस केली आहे कीं, “जगजीवनराव पवार जर तुम्हांकडे येईल तर त्याचे मनानुरूप सरजाम करून त्यास आणावा. पवार मर्दाने, पुरातन आहेत. जगजीवन कर्ता, तरवारीचा शूर आहे. त्याला हत्ती देऊन बहुमान करून आपणाजवळ आणिल्यास तुमची कीर्ति होईल, आणि आमचें वचन ऐकिलें असें होईल.” ह्याचप्रमाणें लेखांक २८९ ह्यामध्ये, आंगऱ्याचा नामांकित सरदार दत्ताजी कनोजे ह्याचा पुत्र सयाजी कनोजे ह्यास महिपतगडचा हवाला देण्याबद्दल स्वामींनीं शिफारस केली आहे. ह्या सर्व उदाहरणांवरून

इतकें सिद्ध होते कीं, स्वामींस मराठी राज्यांतील बहुतेक माणसे पूर्ण माहित असून, त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें त्यांना उदयास आणण्याचे कामीं, त्यांनीं आपली योजकता व गुणग्राहकता चांगली व्यक्त केली आहे. स्वामींच्या अर्गी ही लोकसंग्राहकशक्ति चांगली वसत असल्यामुळे त्यांच्या हातून मराठी राज्याचें फार कल्याण झाले ह्यात शका नाही. अर्थात् स्वामींच्या शिफारसीमुळे व कृपासाहाय्यामुळे सर्व प्रग्यात मराठे सरदाराचा ज्या अर्थी उदय झाला आहे त्या अर्थी त्यांनीं ह्या सर्ववद्य सत्पुरुषाविषयी पूज्यबुद्धि व अभिमान बाळगावा हे रास्त आहे

स्वामींचा राग.

स्वामींचा स्वभाव अत्यंत गोड व प्रेमळ असे. तथापि त्यांचा कोणी आज्ञा-भंग केला अथवा अपमान केला, तर तो त्यास अगदीं सहन होत नसे. ते तेव्हाच कोपायमान होत असत, आणि आपले खाणें पिणें सोडून देत असत. नित्यशः तक्र व गोमूत्र प्राशन करण्याचा त्यांचा नियम असे. तोही मग बद ठेवीत, आणि कोठे तरी शांत व निर्जन अशा स्थळी जाऊन जप करीत बसत. त्यांना एकदा राग आला म्हणजे त्यांची समजूत करण्यास सामान्य मनुष्य समर्थ नसे. त्या स्थितींत ते प्रत्यक्ष जमदगिसारखे भासत असत. मग ते कोणास भेटत नसत व कोणाशीं बोलत नसत. अशा सन्नोद वृत्तींत ते कित्येक दिवसपर्यंत अगदी उपाशी तापाशी राहत; व क्षौर वगैरे काही न करिता दाढी वाटवून बसत. मग ही बातमी छत्रपति शाहुमहाराज अथवा पेशवे ह्यांस कळे. नंतर ते भेटीस येऊन स्वामींची विनवणी करीत व त्यांच्या रागाचें कारण काढून टाकून त्यांची समजूत घालीत. नंतर स्वामीमहाराज आपल्या मठास येत. स्वामींचा हा राग अगदी वरकरणी असे, व त्याचा उद्देश केवळ उन्मत्त लोकांस शासन करण्याचा किंवा इष्टकार्य साधण्याचा असे. स्वामींवर शाहु महाराज व त्यांच्या राण्या ह्यांची पराकाष्ठेची भक्ति असल्यामुळे, स्वामींस कोणी राग आणलेला त्यांस अगदीं खपत नसे. ते तेव्हांच त्यांचें पारिपत्य करीत असत. त्यामुळे स्वामी रागावले म्हणजे सर्वांची फार त्रेधा उडत असे. स्वामींच्या विश्वासाची व अतःकरणाच्या अंतर्भागांतली जी माणसे असत, त्यांना स्वामींच्या स्वभावाचे हे सर्व आविर्भाव पूर्ण माहीत असत. त्यामुळे तीं स्वामींच्या मर्जीचा नोकझोक पाहून वागत असत. स्वामींचे पट्टशिष्य

चिमणाजीपत भागवत ह्याच्यावर स्वामीची पूर्ण कृपा असे. त्यामुळे तेही केव्हा केव्हा स्वामीच्या रागाचे निरसन करीत असत. स्वामीच्या कोपाच्या स्थितीचे वर्णन जगन्नाथपतानी आपल्या वडिलांस एका पत्रात लिहिले आहे. तें येणेप्रमाणे:—

“तीर्थरूप रा० दादा वडिलांचे सेवेसी:—

अपत्ये जगन्नाथाने चरणावर मस्तक ठेवून साष्टांग नमस्कार विनति. उपरी येथील वर्तमान ता० फाल्गुन शुद्ध पौर्णिमा शुक्रवार पावेतो वडिलांचे आशीर्वादकरून वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. श्रीमन् स्वामी क्षौर करीत नाही. कित्येक प्रकारे सांगितले परंतु ऐकत नाही. शरीर तो फार कृश जाहाले. कोणाचे ऐकत नाही. बावा ह्मणतात जे, धावडशीस दादा आल्यावाचून काहीं येत नाही. वडिलांप्रती विशेष काय लिहिणे. क्षौर फार वाढले आहे. जागाचा कटाळा आला. सायकाळपर्यंत एकासनीं जप करितात. मागतीं जप प्रहर रात्र पावेतो करितात. निद्रा येत नाही. हे विनंति. पुढें काय होईल ते पहावे. हे विनंति.”

हे पत्र ता० ८ मार्च ३० स० १७३४ सालचे असतें. ह्यानंतर स्वामींचा राग दूर करण्याकरिता ता० १४ जून ३० स० १७३४ रोजी शाहु महाराज स्वतः धावडशीस गेले. त्यांनी स्वामींचे दर्शन घेतलें, व नम्र भाषणानें त्यांचा राग दूर करून श्री भार्गवरामास माळशिरस हा गांव इनाम दिला. ह्या इनाम-गावाची सनद शाहु महाराजांनी स्वदस्तुर लिहून दिली आहे. तीत येणें-प्रमाणें मजकूर आहे:—

श्रीभारगोराम.

“श्री भुलेश्वर दरोबस्त माळसीरस नजर. देसमुखी व बाबी खेरीजकरून नजर अस. भोयाचा चावर व इठलपताचा चावर व सरदेसमुखी व मो (ग) लाई व मोकास बाव नजर. साहोत्रा नजर. भारगोरामास नजर.”

ह्या भेटीचा उल्लेख बाजीराव पेशव्यांच्या लेखांक २८ व २९ ह्या पत्रांत

१ ही अस्सल सनद आह्वास रा. आपासाहेब भागवत मु० पिपरी ह्यांचे दप्तरांत मिळाली. तिची हुबेहूब प्रतिकृति शाहुमहाराजांच्या अक्षरांचा नमुना दाखविण्याकरितां सोबत जोडली आहे.

आहे. “स्वामींनीं राजश्रीची विनंति मान्य करून क्षौर केलें व गोमूत्र चालते केलें.” ह्या वाक्याचा अर्थ आतां वाचकांच्या नीट लक्षांत येईल.

स्वामींच्या रागाचे असे अनेक वेळां प्रसंग येत असत व **शाहु** महाराज स्वतः जाऊन त्यांचें समाधान करीत असत. ३० स० १७३३ मध्ये **निंबकर** व **अनेवाडीकर** ह्यांचा गांवच्या शिवेवरून तया झाला. त्या वेळींही स्वामी असेच रागावले व **शाहु** महाराजांनीं त्यांची समजूत केली. त्या प्रसंगाची हकीकत अशी:—**निंबकरांचा चिरुवाईराणीकडे** कांहीं वशिला होता. तेव्हां त्यांनीं त्या जोरावर, अन्यायानें, **अनेवाडीकरांची** शीव रेटली. “हैं वर्तमान **अनेवाडीकर** पाटील यांनीं बावांस सांगितले. त्यावरून गोसावीबावा नव दिवस शिवेस जाऊन बैसले. हे वर्तमान राजश्री स्वामींस कळले. मग राजश्री स्वामी जाऊन गोसावीबावांचें समाधान करून पालखींत बैसवून **धावडसीस** पाठविलें. कार्तिक मासामध्ये ही गोष्ट झाली. जे समयीं पालखींत बसले तेव्हां बोलिले जे, “आजि पालखींत बैसावे आणि उद्या पायीं चालवावें कीं काय”? तेव्हां राजश्री स्वामींनीं उत्तर दिले कीं, “नेहमीं पालखी दिली.” त्यावर तीर्थरूप राजश्री **राऊ** यांस पत्र पाठविले कीं, पालखीचा खर्च तुम्हीं चालवणें. त्यावर राजश्री स्वामी **प्रतापगडास** गेले. माघारे फिरतेसमयीं **माभळेश्वर (महाबळेश्वर)**, **धोम**, **वाईस** येऊन राहिले. सकांति **वाईस** जाली. तेथून येऊन **निंबावर** मुक्काम केला. आमावस्या **निंबावर** झाली. माघ शुद्ध पक्षीं द्वितीयेस **धावडसीस** श्रीच्या दर्शनास महालसह वर्तमान गेले. ते समयीं पालखीचा मजकूर घातला, आणि एक गाव मागितला. ते समयीं राजश्री स्वामींनीं प्रतिनिधींस आज्ञा केली कीं, राजश्री पत प्रधान यांचे जिल्हेमध्ये गांव देणें. त्यावरून प्रतिनिधि यांनीं राजश्री **तात्यास** गांवाविशीं सांगितलें. यांनीं उत्तर दिलें कीं तुमच्या चित्तास येईल तो गांव देणें. त्यावरून गोसावीबावांनीं **कोथळे व बेलसर** या गांवांतून एक गांव मागितला.” पुढें

१ महादाजीपंत पुरंदरे.

२ हा अस्सल पत्रांतील उतारा आहे. ह्या पत्राचे हस्ताक्षर मल्हार तुक-
देव ह्यांचें दिसतें. परंतु पत्र अर्धे फाटलेले असल्यामुळें तें कोणास लिहिलेलें
आहे त्याचें नांव गांव समजत नाही !

द्या पालखीच्या गांवाबद्दल बरीच वाटाघाट झाल्याचें लेखांक २६४ वरून दिसून येतें. शेवटीं कोथळें गांव पेशव्यांनीं पालखीच्या खर्चाकरितां स्वामींस समर्पण केला.

स्वामींचा राग खुद्द शाहुमहाराजांवर व त्याच्या राण्यांवरही होत असे; व ते “तुमचें राज्य सोडून वाटेल तिकडे जाईन” असें ह्मणत. परंतु हे सिद्ध महापुरुष, आपल्या राज्याचे हितचिंतक, असे समजून ते त्यांना कोठें जाऊ देत नसत. स्वामी रुसून गेले तर शाहु महाराज त्यास आणाशपथा घालून व परोपरीने आर्जव करून त्यास परत बोलावीत असत, असे पुढील पत्रावरून दिसून येतें:-

“ तीर्थस्वरूप श्रीस्वामींचे शेवेमी:-

अपत्यसमान शाहु राजे कृतानेक दडवत विनंति उपरी. आपण न विचारितां गेले ही गोष्ट वडीलपणास उचित कीं काय? आपले जाण्यामुळे आमचें चित्त स्वस्थ नाहीं. यास्तव हें पत्र आपणांस लिहिलें आहे. तरी वडीलपणें दर्शनाचा लाभ देऊन आमचे चित्ताचा सतोष करून गेलें पाहिजे. वडिलास आमचे गळ्याची शपत असे. अनमान न करितां माघोर आले पाहिजे. एकदा लाभ आम्हास द्यावा. यांत आमचें समाधान व वडिलासही उचीत आहे. आपण आम्हांस न पुसता स्वामी गेल्याकारणे चित्तास समाधान नाहीं. तर पत्रदर्शनी येऊन दर्शन देऊन सनाथ करण्यास स्वामी अनमान करतील तर आमची शपत असे. हे विनंति.”

छत्रपतींच्या राणीवर स्वामी रागावल्याचे एक पत्र उपलब्ध झालें आहे. त्यावरून राणीनें स्वामींची समजूत करण्याबद्दल जगन्नाथपंताची विनवणी केली आहे. हें पत्र येणेंप्रमाणें:-

“श्रीमंत सकल सौभाग्यादिसंपन्न मातुश्री बाईसाहेब याणीं राजश्री जगन्नाथ पंत दादाजी यांसी आज्ञा केली ऐसीजे:-

तुह्मीं विनंतिपत्र पाठविलें, प्रविष्ट होऊन लेखनार्थ अक्षरशः विदित जाला. श्री (स्वामी) ज्यंबकेश्वरची यात्रा व गंगास्नान करून आले त्याचें वृत्त लिहिलें तें कळोन संतोष जाला. दर्शनास यावयाचें लिहिलें तरी वर्शनास येणें. श्री परमहंस स्वामी याणीं येथून रुसवा करून गेले! तरी इतरांच्या सांगितलें ऐकोन

मनांत विकल्प आणावा ऐसं काय होतं? ह्या उपरी तुम्ही प्रसंगी वृद्धिमंत आहां. तरी श्रीच्या मनांतील किंभीष काढून कृपावचनें गौरवीत ते करणें. बहुत काय लिहिणें.”

स्वामींचा हितमंत्र.

स्वामींचा मराठ्यांच्या सर्व राजकारणात चांगला प्रवेश होता व सर्व राज्य-सूत्रें त्यांच्या तत्राने चालत असत हे मागे सांगितलेच आहे. तथापि त्यांच्या हितमंत्राबद्दल स्वतंत्र उल्लेख करणे अवश्य आहे. राजकीय मनसब्यांतील नाजूक डावपेंच सूक्ष्म रीतीनें मनन करून त्याबद्दल योग्य सल्लामत स्वामींकडून पारंवार मिळत असेच; तथापि त्याशिवाय बहुतेक मराठे सरदारांच्या मोहिमांची व हालचालीची कच्ची बातमी ठेवून, स्वामीमहाराज त्यास जेवणखाणापर्यंत गुप्त रीतीने आपला हितमंत्र कळवीत असत, हें वाचून त्यांच्या स्वदेश-हिताच्या कळकळीबद्दल कोणासही साल्हाद कौतुक वाटल्यावाचून राहणार नाही. लेखांक १३१ मध्ये स्वामींनी चिमाजी आपांस लिहिलें आहे की, “चिरजीव बाजीराव याम लेहून पाठविले जे, त्या प्राते गेले आहा. ज्येष्ठमास पावेतों कोणाचा विश्वास न धरणे. कोणा परकीयाचे हातचे व त्याचे घरीं जेवण, पाणी, विडा काहीच न घेणे. तैमेच तुम्ही व तुमचे उभयताचे पुत्र देखील, याप्रमाणें कोणाचा विश्वास न धरणें. बहुत सावधपणे असत जाणे. ज्येष्ठ मास गेलियावरी मग पुढे तुम्हास बहुत दिवस कोणाचें भय नाही. राज्याराम चिरकाल कराल.” लेखांक १३२ मध्ये लिहिले आहे की, “कित्येकांस कित्येक प्रकारें दगे करणारांनी केले आहेत. याकरितां सावध राहत जाणे. शामलाकडील कोणी येत जाईल त्याचा विश्वास धरीत न जाणें.” लेखांक ३१० मध्ये स्वामींनीं संभाजी आंग्रे ह्यास असाच उपदेश केला आहे. “तुम्ही त्या स्थळीं (राजपुरीस) गेलेत आहा, (तरी) शामल लोकांचा विश्वास न धरावा. आपणास जतन करणें. तुमचे हातून महत् कामें होऊन यश मोठें पदरीं पडणे आहे. याजकरिता बहुत बहुत जतन आपणास करणे.” ह्यावरून स्वामींची किती दूरवर दृष्टि होती ह्याची कल्पना करितां येईल. स्वामी अशा प्रकारचे स्वजनकल्याणाचे गुप्त मंत्र सर्व मराठे सरदारांस वारंवार सांगत असत, एवढेंच नव्हे तर केव्हां केव्हां त्यांच्या मधील गैरसमज व भांडणतडेही

अशाच हितमत्रांनी नाहीसे करण्याचा प्रयत्न करित असत. **कान्होजी आं-**
म्याचे पुत्र **संभाजी** व **मानाजी** ह्यांच्या मध्ये जो वैरभाव उत्पन्न झाला होता, तो
 नाहीसा करण्याबद्दल स्वामींनी पुष्कळ खटपट केली होती. त्याबद्दल त्यांनी
 ह्या उभय बंधूंस परोपरीने उपदेश केल्याचे उल्लेख त्यांच्या पत्रांत अनेक वेळां
 दृष्टीस पडतात. “बंधुविरोधाचा अर्थ चित्तांतून टाकून सर्वमान्यता दिसे तो
 विचार करणे” (ग्र० ले० ३६२), ह्या एका वाक्यांत स्वामींच्या ह्या उपदेशांचें
 सर्व सार आलें आहे. **संभाजी** व **मानाजी** ह्या दोघा बंधूंचें सख्य करण्या-
 करितां स्वामींनी पुष्कळ प्रयत्न केला, परंतु त्याचे चीज झाले नाही. त्यामुळे
 त्यांनी **संभाजी** सबधानें अनेक वेळा कठोर व अप्रिय उद्गार काढिले आहेत.
 (ग्र० ले० पहा). स्वामींच्या सदुपदेशाचा प्रभाव सर्व **मराठे** सरदारांच्या
 कलहामध्येच व्यक्त होत नसून, तो **छत्रपति** व त्यांच्या राण्या ह्यांच्या प्रेमकल-
 हामध्येही केव्हा केव्हां दृष्टीस पडतो. लेखांक २५८ ह्यात **छत्रपतींच्या** राण्यांस
 उद्देशून स्वामीमहाराज लिहितात:-“तुम्ही आपले गुरूचे पायाची क्रिया केली
 आहे. **छत्रपती**शी भाडो ना. तर तुम्ही निरवानिरव केली आहे. भांडल्यास
 हा देश टाकीन. राजांशीं तुम्ही भाडिलांत नाहीत, म्हणजे विश्वजन सुखी हो-
 ईल. ऋषीश्वराचे पायाची क्रिया केली आहे. तुम्ही जें जेवण कराल तें
 राजास अमृतसमान लागेल. आणि तुमचें राजाचें एक चित्त नाही, म्हणजे
 तुम्हीं सोन्याचा ग्रास केला तरी राजास विषसमान वाटेल.” ह्यावरून कलहाचें
 बीज नाहीसे करून सर्वांचा ऐक्यभाव ठेवण्याकडे स्वामीचें विशेष धोरण होतें
 हे स्पष्ट आहे. बंधुबंधु व नवराबायको ह्यांच्या कलहांत स्वामींचा उपदेश जसा
 दृष्टीस पडतो, तसा मातापुत्र ह्यांच्या विग्रहामध्येही तो दिसून येतो. जेथें प्रेमळ
 व गोड शब्दांनी काम होत असे, तेथें तसे शब्द स्वामी योजीत असत; व जेथें
 त्या शब्दाचा उपयोग होत नसे, तेथें कठोर व मर्मभेदक शब्द स्वामी उपयोगांत
 आणीत असत. त्यामुळे त्यांच्या त्या क्रोधयुक्त दर्पोक्तीनें तेव्हांच इष्ट परिणाम
 घडून येत असे. **पवारांच्या** घराण्यांतील प्रसिद्ध सरदार **जगजीवनराव**, जो
 स्वामींच्या कृपेमुळे पुढें नावलौकिकास चढला, त्याचे व त्याच्या आईचें भांडण
 झालें; व तो स्वच्छदानें व दुराचारानें वर्तू लागला. तेव्हां स्वामींनी त्यांस जें
 पत्र लिहिले आहे, तें फारच जोरदार व कडक आहे. त्यांत स्वामी लिहितात:-

“तुजला नशेद (निषेध) करून लिहिलें जे, मायेचे पायावर डोई ठेवून तिचे आज्ञेत राहणें. त्यास, तूं आम्हांस लिहिलें जे, मायेचे श्राप पुत्रास लागत नाही. तरी तिजला तूं शिवी दिलीस तरी तिचे श्रापें तुझें भस्म होईल. तिजजवळ तूं बेअदबी, कितेक लहान माणसांच्या बोलें तुफान होऊन तिजला कष्टी केलें आहे. तुला पुढें वांचोन नांवरूप करणें असेल तरी तिचे पायांवर डोई ठेवून झाले अन्याय बक्षीस करून घेणें. न घेस तरी तुझें बरें होत नाही. दारू खाऊन बेअदबी, माता ती, तिजजवळ करितोस, हे बरें नव्हे. पाजी तूं आहेस! काय आमचें वचन मोडशील? तेव्हां बाजीचे बटकीकडून धरून आणून तुजला चाकर केलें जाईल. हें पुरतें मनात आणून आनंदीचे समजाविसी करून, तिचा कागद आला तरच तूं वांचलास. नाही तरी तुझा मुलाहिजा होत नाही, हे पुतें समजणें! (लेखांक ३०७)”

ह्या स्वामींच्या चरचरीत पत्रामुळे जगजीवन पवारास चागलेंच अजन मिळालें असेल हे निराळें सागावयास नकोच आहे! असो. एकदरीत स्वामींसारखे निस्पृही, सदाचारी, निरपेक्ष असे साधु पुरुष सर्व महाराष्ट्रमंडळाचे अश्वर्यु व मार्गदर्शक होते; त्यामुळे त्यांच्याकडून लहानथोर सर्व गोष्टीत हितमंत्र मिळून अतोनात लोककल्याण झाले, असें म्हटल्यावांचून आमच्याने राहवत नाही.

स्वामींच्या युद्धसंबंधीं देणग्या.

स्वामी महाराष्ट्रांतल्या सर्व राजकारणात लक्ष घालीत असत, हें त्यांच्या पत्रव्यवहारावरून सिद्धच आहे. परंतु ते स्वतः युद्धसंबंधीं शस्त्रास्त्रांचा संग्रह करीत असत व महाराष्ट्रवीरांना समरांगणास जातेवेळीं प्रसाद ह्मणून तीं देत असत. हें ऐकून वाचकांस मौज वाटल्यावाचून राहणार नाही. सन इहिदे ह्मणजे इ० स० १७३१ ह्या सालचा श्रीच्या शस्त्रांचा एक हिशोबाचा कागद सांपडला आहे. तो येणेंप्रमाणें:—

“यादी दागीने श्री सु॥ इहिदे:—

बंदुखा	तोफा
१ विजयदुर्गपैकी	३ किता
१ भापकर	
१ राघोपत	किता
२ धोकडसिंग	२ फिस्तलें
१ सेखोजी आंगरे	६ निमचे
३ बाजीराव	तरवारा
२ कृष्णभट देसाई	८

११

२ जेजाला	मु॥ पिंपरी
१३	१ भाडे
गोटणे	२ बंदुखा
१ भांडे मोटें	२ भाले
तारवापैकी (यशवंतराव	५
पवार याकडे पाठविले)	१ जेजाला
	२ छ २३ रजव धावडशीस आले
	माळशिरस. ता॥ अंतोबा
	बदूख १
	भाडें जवोरा १
	२

ह्यावरून स्वामी शस्त्राचा सग्रह करित असत असं दिसतें. बाजीराव व इतर मराठे सरदार ह्यांच्या पत्रांत स्वामींनीं बंदुखा व लढाऊ घोडे मागितल्याचे उल्लेख आहेत. त्याचप्रमाणें त्यांनीं कित्येक सरदारांस बंदुखा व लढाऊ घोडे बक्षीस दिल्याचे दाखले सांपडतात. लेखांक २०७ ह्यांत उदाजी पवारास बंदूख दिली ह्मणून थोरातांच्या मुलांनीं स्वामींस खेळावयास बंदूख मागितल्याचा उल्लेख आहे. लेखांक १९३ ह्या पत्रांत, यशवंतराव पवारानें गटीमध्ये ठेवण्याकरितां एक तोफ

मागितल्याचा उल्लेख आहे. ह्यावरून हे स्वामीमहाराज नुसती जपमाळ घेऊन जप करणारांपैकी नसून, स्वराज्य व स्वधर्म ह्यांच्या अभिवृद्धिबर्थ लढणाऱ्या योद्ध्यास शस्त्रांचाही प्रसाद देत असल्याचे दिसून येते. मराठा वीर सज्ज होऊन रणसमामास निघाला ह्मणजे तो प्रथम स्वामींची भेट घेत असे. त्या वेळीं हे राजकारणी सत्पुरुष त्यास, शुभदायक असं उंची वस्त्र, त्याबरोबर एखादे उत्तम शस्त्र, आणि आपला प्रेमपूर्ण आशीर्वाद ही अर्पण करीत असत. स्वामीचे प्रसादवस्त्र मिळालं ह्मणजे तें 'वज्रकवच' असं समजून, स्वशरीरसंरक्षणार्थ तो एकनिष्ठ वीर धारण करीत असे; आणि रणांगणामध्ये जाऊन व शत्रूशीं झुजून, विजयी होताना पुनः स्वामीच्या दर्शनास परत येत असे. लेखांक ७७ ह्या पत्रांत "तुम्हांस वज्रकवच पाठविले आहे. स्वारीशिकारीस अर्गी घालीत जाण" असे सदाशिव चिमणाजीस स्वामीनी लिहिले आहे. त्याचप्रमाणे लेखांक २८९ ह्यांत महाराज होळकरास पाठरी सकलाद पाठवून हें 'वज्रकवच' अगावर घेत जाणं ह्मणून स्वामीनी आज्ञा केली आहे. ह्या सर्व उदाहरणावरून स्वामींची मूर्ति फारच चतुर होती असे ह्मणणे भाग पडते.

स्वामींचा थाट.

स्वामी स्वतः विरक्त तपस्वी होते व ससारविषयक गोष्टी त्यांना सर्व तुच्छ होत्या; परंतु लोककल्याणार्थ त्यांनी बाह्यात्कारे सासारिक वृत्ति धारण केली होती. त्यामुळे त्याचा थाट एखाद्या राजदरबारासारखा झाला होता. त्यांच्या जवळ कारकून, शिपाई, प्यादे वंगरे सर्व सरजाम होता. त्याची कोठी व मुतपाकखाना फार प्रचंड असे. गरीब गुरीवांस अन्नदान देण्याचा त्यांचा एकसारखा सपाटा असे. त्याचप्रमाणे छत्रपतीपासून तो दीन याचकापर्यंत, राव असो वा रंक असो, त्याचा यथायोग्य सत्कार करण्यात ते सदैव तत्पर असत. शाहु महाराज व त्यांच्या राण्या हंजारो लोकांच्या लव्याजम्यानिशीं धावडशीस

१ शाहु महाराज स्वामींच्या मठांत हजारों माणसांसह जेवण्यास जात असत असेबद्दल कागदपत्रांचा आधार आहे. स्वामींस व त्यांच्या कारकुनास, छत्रपतींची स्वारी अमक्या वेळीं येईल तेव्हां "खाशाखेरीज हजार माणसांचे रसोईचें सामान तयार करणें" ह्मणून आलेल्या अस्सल चिट्ठ्या सांपडल्या आहेत.

जात असत व स्वामींचा प्रसाद भक्षण करून स्वतःस पुनीत मानीत असत. स्वामींच्या कोठीचे २०० बैल कोकणांत जाऊन तिकडून सामान आणीत असत. त्यांना सर्व राज्यांत जकात माफ असे. अशीं माफीचीं दस्तकें पुष्कळ सांपडलीं आहेत. निरनिराळ्या वस्तूंचा सग्रह करण्याच्या कामीं स्वामी फारच दक्ष असत. केशर, कृष्णागर, चंदन व अष्टगंध वगैरे परिमल द्रव्यें त्यांच्यापूजेस नेहमीं लागत. त्यांचा सग्रह त्यांच्याजवळ अतिशय असे. त्याचप्रमाणें हेमगर्भ, नारायणतेल वगैरे मात्रा व इतर औषधे ह्यांचाही स्वामीजवळ संचय असे. उत्तम मध ते घागरीच्या घागरी जमवून लोकांस वांटीत असत. तसेंच भरजरी शालजोड्या, बादली मंदिल, चांदणी दुपेटे, अष्टगोली शेले, उंची ताफते, व तलम मखमली इत्यादि परोपरीचीं उंची वस्त्रे त्यांच्या संग्रहास विपुल असत. तीं भेटीच्या समयीं ते सरदार लोकांस अर्पण करीत असत. ह्या सर्व जिनसा स्वामी आपल्या भक्तवृंदांकडून जमवीत असत. व तत्प्रीत्यर्थ केव्हां केव्हां ते रुष्टही होत असत.

स्वामी दररोज समाधि घेत नसत. प्रतिवर्षीं श्रावण शुद्ध प्रतिपदेस ते कृष्णातीरीं समाधि घेत असत, व एक महिना एकांतस्थानीं राहून भाद्रपद शुद्ध चतुर्थीस समाधि विसर्जन करून बाहेर येत. तेव्हा त्याचा सत्कार करण्यास शाहु महाराज व त्यांचे सरदार जात असत. ह्या वेळीं धावडशी येथें मंगलोत्सव होत असे. तत्प्रीत्यर्थ छत्रपतींकडून हत्ती, घोडे, निशाणें, भालदार, चोपदार, नगारे, वाजंत्री, वगैरे सर्व सरंजाम जात असे. नंतर मोठ्या समारंभेकरून यतिमहाराजांस पालखींत घालून धावडशीस आणीत असत. तेथे मग हरिकीर्तन, अन्नसर्पण, वगैरें होत असे. छत्रपतींकडून व पेशव्यांकडून गणेशचतुर्थीस बहुमूल्य वस्त्रें व गुरुदक्षिणा निराळी येत असे. स्वामींच्या ह्या प्रतिवार्षिक महोत्सवास प्रचंड जनसमुदाय जमत असे. ह्यावरून स्वामींचा हा समाधिविसर्जनसमारंभ महाराष्ट्रांत सधशक्तीचें बीजारोपण करण्यास कसा कारणीभूत झाला ह्याची कल्पना करितां येईल. स्वामींच्या ह्या अलौकिक कृतीमुळें त्यांचा कीर्तिमहिमा सर्वत्र पसरून ते सर्वांचा दर्शनहेतु होऊन राहिले. त्यामुळें, कवि मोरोपंतांनीं ह्मटल्याप्रमाणें

मोठे मोठेहि मठद्वारांतुनि भेटि घेति पायांची ॥

असा प्रकार धावडशीस नित्यशः दृष्टीस पडत असे. तात्पर्य, स्वामींच्या कार-

क्रीदीत धावडशी येथें नेहमीं राजदरबारासारखा धाट चालत असून, तेथें 'नित्य श्री नित्य मंगलम्' ह्या म्हणीची सार्थकता दृष्टीस पडत असे.

स्वामींची भिक्षा.

स्वामी प्रत्येकास श्रीचा वरप्रसाद देऊन व त्याचें कल्याण करून त्याज-
कडून देवाची भिक्षा घेत असत. स्वामींच्या आशीर्वचनांचा प्रभाव कांहीं
लोकोत्तर असल्यामुळें लोकांस तीं भद्रकर वाटून, ते मोठ्या भक्तिभावानें तीं
प्राप्त करून घेत असत; व स्वामींच्या इच्छेप्रमाणें त्यांच्या देवस्थानास द्रव्य देत
असत. स्वामींच्या आशीर्वादाचा लाभ घेतला नाहीं असा एकही मराठा
सरदार सांपडणें कठीण आहे. किंबहुना, त्यांच्या आशीर्वादानें सर्व महारा-
ष्ट्रमंडळ व्यापिलें होतें असें ह्मटलें असतां अतिशयोक्ति होणार नाहीं. स्वामींच्या
भिक्षेचा उल्लेख सर्व सरदारांच्या पत्रांत कमजास्त प्रमाणानें सांपडतो. तथापि
कांहीं प्रमुख सरदारांकडे त्यांचीं वर्षासनें ठरलीं होती. त्यांची एक यादी
सांपडली आहे. ती येणेंप्रमाणें:—

श्रीभार्गवराम.

यादी वर्षासनें श्रीस्वामी संस्थान धावडशी. श्रीस्वामींचे कारकीर्दीत
पावत आले:—

६१०० श्रीमंत कै० नाना यांणीं करार करून दिले.

१००० राजश्री महादाजी अंबाजी तीन वर्षांनीं
सहस्र रुपये द्यावे.

३००० महाराज छत्रपतींकडील वर्षासन.

५००० रा० होळकर तीन सालांनीं.

१२०० रा० जाधव तीन सालांनीं.

१५०० रा० फत्तेसिंग भोंसले.

५००० रा० शिंदे तीन सालां.

५००० रा० पवार तीन सालां.

१००० आनंदराव वकील (सुमंत) तिसालां.

१००० नारबा शेणवी (मंत्री) ,,

५०० राजोजी डुबल. ,,

५०० रत्नाकरपंत. ,,

धावरून स्वामींची भिक्षा फक्त छत्रपति, पेशवे व कांहीं मराठे सरदार ह्यांची मिळून प्रतिवर्षी १५८३३ रुपये ठरीव होती. ह्याशिवाय जे समर्थी खासा स्वारी भिक्षेस जाई, त्या वेळीं ज्यास जें अनुकूल पडे तें तो देत असे. वर्षास-नाचीं करारपत्रें पेशव्यांवांचून कोणाचीच नाहीत. पेशव्यांचें करारपत्र बाळाजी बाजीरावांनीं मात्र दिलेलें आहे. (लेखांक १५६ पहा). स्वामींवर सर्वांची भक्ति असल्यामुळें त्यांस कधीं कोणी विन्मुख दवडीत नसत. स्वामींनीं ह्या द्रव्याचा विनियोग देवालये, विहिरी, तलाव वगैरे बांधण्यांत, गरिबांना अन्नदान देण्यांत, आणि छत्रपति, पेशवे व इतर मराठे सरदार ह्यांना अब्जपिण्या प्रसंगीं कर्ज देण्यांत केला. ह्यापैकी कर्जाचा पैसा सव्याज वसूल होत असे. व कित्येक वेळां बुडतही असे. स्वामींनीं आपल्या कारकीर्दींत लाखो रुपये खर्च केले व देवालये वगैरे बांधिलीं, तरी त्यांच्या निधनसमयीं त्यांच्या जवळ १६०६३७॥१॥ रुपये शिलक होती. ह्यापैकी ऐन शिलक ५७१०८॥२॥ रुपये व बाकी निसवतवार लोकांकडे कर्जाऊ १०३५२९८॥ इतके रुपये होती. ह्या वरून 'भिक्षापति तो लक्षापति' ही ह्मण स्वामींस यथार्थ लागू पडते असें कोण ह्मणणार नाही?

स्वामींचीं सार्वजनिक कामें.

स्वामींनीं भिक्षाद्रव्य गोळा करून लोकोपयोगार्थ अनेक देवालये, तलाव, विहिरी वगैरे बांधिल्या. त्यापैकीं मुख्य मुख्य कामाची यादी सांपडली आहे. ती येणेंप्रमाणें:—

१००००० श्री परशुराम वास्तव्य पेढें	३०००० तलाव धावडशी
२२१००० धावडशी येथील कामें	३०००० तलाव गणेशखिंड
	नजीक पाल
२००००० मुख्य समाधि	४०००० तलाव इंदापूर
५००० द्यावजाईचें देवालय	१०००० तलाव नातेंपुतें
५००० मारुतीचें देवालय	५०००० श्री रामेश्वर कृष्णातीर
१०००० बाळाचा कोट	नजीक मरढें देवालय
५०० श्री ज्ञानीचें देवालय	१००५०० श्री भुलेश्वर नजीक मा-
	ळशिरस.

५०० गणपतीचें देवालय	१००००० महादेवाचें देवालय
५०० श्री एकवीर	जीर्णोद्धार
५०० श्री काळकई	५०० समाधीची जागा
२२१००	१००५००

१००००० श्री मेरुलिंग नजीक धावडशी	२००००० गणपतीचें देवालय राजुरी
डोंगरावर देवालय, कोट व तलाव	७००००० विहिरी मौजे माळशिरस
१००००० तलाव त्रिपुरी	८०००० बारव पांवस
४७०००० पुण्याचे वाटेस	७०००० बारव कुरकुंभ
४५०००० खांबटकीचा घाट	४०००० विहीर येवत
३२०००० विहीर अंधारवाडी	१००००० देवालय मौजे गोठणें
४७००००	ता० राजापूर

ह्या सर्व इमारतींच्या खर्चाची संख्या ८८४५०० रुपये आहे. ह्याशिवाय आणखी ४३००० रुपयांची जागोजाग विहिरींची लहान लहान कामे केलेली आहेत. ज्या कामांचे हिशोब सांपडले आहेत त्यांचा खर्च ९२७५०० रुपये इतका आहे. ह्या शिवाय स्वामींनी आणखी सार्वजनिक उपयोगाचीं कामें बहुत केलीं आहेत. ह्या सर्व कामांत स्वामींची परोपकारबुद्धि व सत्कारणी व्यय दिसून येतो. गांवोगांव विहिरी व तलाव बांधून लोकांना जलदान द्यावयाचें पुण्य-कृत्य स्वामींनी समाधि घेईपर्यंत एकसारखे चालविलें होतें. लोकांच्या जाण्यायेण्यास अडचण पडू नये म्हणून नद्यांस पूल व डोंगरांतून घाट बांधण्याचें कामही स्वामींनी करण्याचें योजिले होते. लेखांक २१६ व २६३ ह्या पत्रांवरून नीरा नदीवर लोकांच्या सोयीसाठीं पूल बांधण्याकरितां स्वामींनीं विरुबाई व प्रतिनिधि ह्यांचे मार्फत शाहु महाराजांकडे खटपट चालविल्याचे दिसतें. परंतु तो बेत सिद्धीस गेला नाहीं. प्रवासीजनांच्या सुखाकरितां डोंगराचे घाट बांधून उत्तम रस्ते तयार करण्याचाही स्वामींचा यत्न होता. पुण्याच्या रस्त्यावर खांबटकीचा घाट स्वामींनीं बांधवून काढला. त्याचप्रमाणें इतर ठिकाणचेही घाट बांधवून काढण्याकडे त्यांचें लक्ष असल्याचें दिसून येतें. संभाजी शिंदे ह्यास लिहिलेल्या एका पत्रांत आंबोला घाटांतील गाढव खडक दुरुस्त करण्याबद्दल स्वामींची आज्ञा दृष्टीस पडते. हें पत्र येणेंप्रमाणें:—

“श्रीमत् परमहंस स्वामी यांहीं सहस्रायु चिरजीव भक्तराज संभाजी शिंदे नामजाद किळे रसाळगड यासी आज्ञा केली ऐसीजे:-तुहीं तानाजी संकपाळ याजबरोबर पत्र पाठविले ते पावोन सतोष जाहला. वाघांबर आणखी यत्न करून पाठविले हणून लिहिले, ते प्रविष्ट जाहलें. सतरा नखें आहेत. तीन नखें नाहीत. याजउपरी यत्न होईल तर बच्चा वाघ डाहाणा याचे वाघांबर आणखी मिळेल तर उत्तम आहे. अंतोजीने मेहनती केली, तरी हल्लीं डाहाणा पटाईत ह्याचा यत्न जाला तरी घेऊन त्यास पाठविणे. मेहनत श्री सार्थक करील. केवळ माणूस जाया होऊन वाघाबर आणावें ऐसें नाही. वाघांबर माणूस जाया न होता अनायासे हातास आले तर पाठविले पाहिजे. विशेष काय लिहिणें. मध पाठविला तो पावला. सुसीचा तागा पाठविलेप्रमाणें पावला. बहुत शहाणपणें धदा करीत असिले पाहिजे. विशेष लिहिणें तरी आपण सुज्ञ आहेत. आंबोला घांटांत गाढव खडकाजवळ बेल पडतात. त्यास तेथे दोघे पाथरवट व चार माणसें पाठवून मार्ग नीट करणें. त्यांचा महिना होईल तो सांगोन पाठविणें. आह्मी देऊ. गई न करणें. तुझांस प्रसाद गोडांब्या पाठविल्या आहेत. घेतल्या पाहिजेत. हे आज्ञा. ”

स्वामींचें सार्वजनिक कामावर पोटाच्या लेकराप्रमाणें प्रेम होतें असा त्यांचा एका पत्रांत उल्लेख सांपडतो. ते पत्र येणेंप्रमाणें:—

“श्रीमत् परमहंस स्वामी यांहीं:—

सहस्रायु चिरजीव रघुजी घाटगे हवालदार व सेखोजी नलवडे सरनोबत व सबनीस किळे संतोषगड यांसी आज्ञा केली ऐसी जे:—कोणास पोटाचीं लेकरें असतात. आमचीं लेकरें हे कारखाने. तुमचे देवानें मोठेंसं वाईट केलें!! कारखाना तेथे आहे. त्याचा हरएक बाबें सांभाळ करीत जाणें. विहिरीपासील ओढा किळ्याचे लोक व गांवचे लोक देऊन खणोन टाकवणें. बहुत काय लिहिणें हे आज्ञा.”

ह्या सर्व गोष्टींवरून स्वामींचें अंतःकरण किती लोकहिततत्पर होतें ह्याचा बरोबर अंदाज करितां येतो; व त्यांची परोपकृति पाहून मन थक्क होऊन जातें.

स्वामींची समदृष्टि व सर्वाभूतीं प्रेम.

स्वामींच्या उपलब्ध झालेल्या पत्रव्यवहारावरून त्यांची सर्व जातींच्या व सर्व धर्मांच्या लोकांविषयी समदृष्टि व प्रेमबुद्धि असल्याचें दिसून येतें. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र अशा प्रकारचा भेदभाव त्यांच्या वर्तनांत केव्हांही दिसत नाही. जातिभेद किंवा वर्णभेद यांसारखे शुद्रविचार एकीकडे ठेवून सर्वराष्ट्रांचें एकीकरण व समुन्नति करण्याकडे स्वामींचें सर्व धोरण दिसतें. त्यांच्या सर्व पत्रांचें लक्षपूर्वक मनन केलें तर त्यांत कोठेही तिळमात्र देखील भेदभाव आढळत नाही. बाजीरावाविषयी जें प्रेम तेच प्रेम महाराव होळकराविषयीही दृष्टीस पडतें. त्यांत पात्रापात्र व योग्यायोग्य हा विचार होता; परंतु जातिभेदाचा किंवा धर्मभेदाचा त्यास गंधही नव्हता. हिंदुधर्माचें संरक्षण व स्वराज्याचा विस्तार हें स्वामींचें ब्रीद असल्यामुळे त्या कार्यांत जे आड येत त्यांचा प्रतिकार करणे राजकीयदृष्टीनें त्यांस अवश्यक होतें. तेव्हां त्याबद्दल त्यांनीं जे यत्न केले त्यांचा विचार आलाहिदा आहे. परंतु जे हिंदुधर्मास त्रास देत नसत, त्यांच्याविषयी स्वामींच्या ठिकाणीं प्रेमभाव वसत असे. खुद्द स्वामीं-जवळ सुलतानभाई नांवाचा मुसलमान नौकर असे. त्याजवर त्यांचा जीव कीं प्राण असे. जंजिन्याचे हबशी सिद्दी याकूदखान हे स्वामींचे एकनिष्ठ भक्त होते. त्यांनीं स्वामींच्या देवस्थानास दोन इनाम गांवें दिलीं होती, हें मागें सांगितलेंच आहे. खुद्द स्वामींचें कोणत्याही व्यक्तीशीं खाजगी वर नसे. एवढेंच नव्हे पण प्रत्यक्ष शत्रूशीं देखील त्यांचा स्नेहभाव असे. सिद्दी सात, सिद्दी संबूल वगैरे हबशी लोक हिंदुधर्माचे कष्टे शत्रू, पण त्यांचा व स्वामींचा पत्रव्यवहार चालत होता. स्वामी घांटावर आल्यानंतर हबशी लोकांनीं त्यांना आपल्या राज्यांत श्री परशुराम येथें नेण्याबद्दल पुष्कळ खटपट केल्याचें दिसून येतें. (लेखांक २४०।४१।४२।४३ पहा). अर्थात् हिंदुधर्माचा द्वेष करणाऱ्या हबशी लोकांनीं देखील स्वामीविषयी पूज्यबुद्धि व भक्तिभाव दाखवावा, हें स्वामींच्या योग्यतेचें लक्षण समजलें पाहिजे व त्याबद्दल हबशांचेंही अभिनंदन केलें पाहिजे. स्वामींचा व हबशांचा राजकीय बाबतींत कितीही बेबनाव झाला, तरी त्यांच्यामध्ये घरोब्याचा पत्रव्यवहार व प्रेमाच्या नजरा अखेरपर्यंत चालत असत. स्वामी ३० स० १७२८ मध्ये धावडशीस आले, तथापि ते ३० स० १७३२

पर्यंत कोंकणांत श्रीस्थळीं समाधीस जात असत. व पुढेही दोन तीन वेळां तिकडे गेले होते. त्या वेळी हबशांच्या व त्यांच्या भेटी झाल्याचे व परस्परांस नजरनजराणे पाठविण्याचे उल्लेख दृष्टीस पडतात. राजकारणानिमित्त मराठ्यांचे व हबशांचे इतके विग्रह झाले, तथापि त्या घराण्याचा व स्वामींचा स्नेहसंबंध कधीही तुटला नाही. जंजिरेकर हबशी ह्यांनीं स्वामींस इ० स० १७४३ सालीं पेढें व आंबडस वगैरे गांवच्या पुनः सनंदा करून दिल्या आहेत. त्यांतही स्वामींच्या स्नेहाचा उल्लेख आहे. ह्यावरून मुसलमान लोकांची हिंदु साधूंच्या ठायीं पूर्वी कशी भक्ति असे हें चांगलें दिसून येतें, व स्वामींच्या ठिकाणीं खरे साधुत्व असल्याची साक्ष पडते. राजकीय दृष्टीचे सर्व विकल्प व सर्व विकृति एकीकडे ठेवून, सर्वत्र प्रेम बाळगण्यास व समत्व ठेवण्यास मन किती सुसंस्कृत व किती प्रगल्भ असलें पाहिजे ह्याची कल्पना वाचकांनीं करावी हें

१ हबशानी छ साबाब हिजरी सन ११५६ हज्रजे ता० १२ सप्टेंबर इ० स० १७४३ रोजी स्वामींस दिलेल्या दोन सनदा थावडशीदसरांत सांपडल्या आहेत. त्यांपैकी एक पेढें व दुसरी आंबडस ह्या गांवांबद्दल आहे. दोहींचा मजकूर एकच आहे. ह्याकरितां त्यांतील एक येथें सादर करितोः—
(फारसी शिक्षा.)

“ देशाधिकारी वर्तमान भावी व देशमुख व देशपांडे व जमेदार व रयान तर्फे चिपळून मामले आमदाबाद सुभे आमाल बंदर मयमुन मुस्ताफाबाद ऊर्फ दाभोळ सरकार तळ कोंकण आदिलखानी मीनमजाफ सुभे दारुलजफर बिजापूर तालुके किल्ले महरसे जंजिरे दंडाराजपुरी यांणीं समजावें. सुरुसन आर्बा आबैन मया व आलफ. पूर्वी इकडे हरिभक्तिपरायण ब्रह्मोद गोसावी संस्थान परशराम यांस मौजे पेढें तर्फे मजकूर हा गांव पेशजी वालिजामी खानवालाषान बेहदत मकान साहेब यांणीं इनाम देऊन चालवीत होते. अलीकडे दुतर्फा अंमलाचे गर्गशामुळें भोगवटा राहिला होता. परंतु हल्लीं मनास आणितां गोसावी मशारनिल्हे हे पूर्वीपासून या घराण्याचें कल्याण चिंतून अति लेह चालवीत आहेत, आणि पुढेही हीच इच्छा ठेवून निरंतर दौलत रहावी असा आशीर्वाद देत आहेत, याकरितां नवस सिद्धीस न्यावा क्षणोन मौजे मजकूर मशारनिल्हेस पूर्वीप्रमाणें हल्लीं इनाम बक्षीस करून दिलहा असे. इ० ”

बरे. ह्यावरून राष्ट्रोद्धार करण्याकरितां अवतीर्ण झालेल्या पुरुषांच्या ठिकाणीं जातिभेदादि शुद्ध विचारांचा गंधही नसून, तेथें शुद्ध प्रेमभाव व सर्वाविषयीं पूर्ण सहानुभूति कशी बाणलेली असते हें शिकण्यासारखें आहे.

स्त्रियांचा राजकारणांत प्रवेश.

स्वामींच्या चरित्रांत अत्यंत महत्वाची गोष्ट ही निर्दशनास येते कीं, शाहु महाराजांच्या राण्या सखवारबाई, सगुणाबाई आणि विरूबाई ह्यांचा व इतर प्रमुख मराठे सरदारांच्या स्त्रियांचा राजकारणांत चांगला प्रवेश होता. सर्व महाराष्ट्र सरदारांच्या स्त्रियांशीं स्वामींचा पत्रव्यवहार चालत असे व त्यांचें त्यांचें चांगले दळणवळण असे. ह्या स्त्रिया फार चतुर व राजकारणी असत. त्यांच्या मार्फत स्वामी आपलीं सर्व इच्छित कार्यां करून घेत असत. आंग्र्यांच्या स्त्रिया मथुराबाई व लिंबाई, होळकराची पत्नी गौतमाबाई, दाभाड्याची उमाबाई, पेशव्यांची राधाबाई, ह्यांचीं पत्रे उपलब्ध झालीं आहेत. तेव्हां त्याबद्दल अधिक विस्तृत माहिती देण्याची अवश्यकता नाही. परंतु राजसबाई निंबाळकर हिचें एक पत्र उपलब्ध झालें आहे. ते येथें सादर करितों.

“तीर्थरूप महाराज राजश्री परमहंसबाबा वडिलांचे सेवेसी:—

बालकें सौ० राजसबाई चरणावर मस्तक ठेवून साष्टांग दंडवत विनंति उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय लेखन आज्ञा केली पाहिजे. विशेष तुझीं पत्र पाठविलें तें पावलें. लिहिलें वर्तमान विदित जाहलें. ‘संस्कार’ नाम याचा मजकूर लिहिला. सविस्तर अवगत जाहला. त्याचें पारिपत्य स्वामी वेगळें

१ विरूबाईचें छत्रपतींच्या दरबारांत चांगलेच वर्चस्व होतें हें तत्कालीन पुराव्यानें सिद्ध होतें. इंग्रज लोकांनीं शाहूची मर्जी प्रसन्न करण्याकरितां तिला नजरनजराणे पाठविले होते. क्वाप्टन गॉर्डन ह्याणून जो त्यांचा वकील छत्रपतींस भेटण्याकरितां गेला होता त्यानें तिचे दर्शन घेण्याचाही यत्न केला होता, परंतु तो सफल झाला नाही. त्यानें त्याबद्दल पुढील उल्लेख केला आहे:—

“As we could not see Virubâi, a woman of consequence, we sent her letters and present. She gave a civil profession in return.”

२ ‘स’ ह्या अक्षरानें प्रारंभ होणारें कोणाचें तरी सांकेतिक नांव आहे.

काहीं होत नाही. बाणगंगेच्या पुलाचा मजकूर लिहिला, तर स्वामी समर्थ आहेत. जैसं कळेल तैसे फलटणी उदकाची समृद्धि होय ऐसं केलें पाहिजे. येविसीं पूर्वी एक दोन वेळां स्वामीस पत्र लिहिलेंच होतें. तर आतांही विनंति-पत्र सूचनेसाठीं लिहिलें असे. बहुत काय लिहिणें? कृपा निरतर असो दिली पाहिजे हे विनंति.”

ह्या एका पत्रावरून स्वामींचा व महाराष्ट्रस्त्रियांचा संबंध कोणत्या सत्कारणा-प्रीत्यर्थ होता हे चांगलें व्यक्त होतें. ह्या सर्व स्त्रिया स्वामीस राजकारणाच्या गोष्टी कळवीत असत; युद्धवार्ता निवेदन करीत असत; आपल्या मुलाबाळांस ह्यांचा आशीर्वाद घेत असत; आणि त्यांच्या कृपाप्रसादाने आपणांस कृतकृत्य मानीत असत. हा सर्व इतिहास फार मौजेचा आहे. त्या योगानें महाराष्ट्र-स्त्रियांची योग्यता व बहुगुणसंपन्नता अधिक प्रदर्शित होऊन, स्वराष्ट्राच्या अभ्युदयास त्यांची उत्कृष्ट मदत झाल्याचे दिसून येणार आहे.

इंग्रजांचा व स्वामींचा स्नेहभाव.

इंग्रजाविषयीं ब्रह्मद्रस्वामींचे फार चांगलें मत असून त्यांच्याशी त्यांचा स्नेहभाव होता असें दिसतें. मराठे व हवशी ह्यांची लढाई चालली असतांना इंग्रजांचा व आपला स्नेह आहे असे सांगून, ते त्यांच्या भेटीकरितां मुंबईस जाण्यासही तयार झाले होते, असें लेखाक ९ ह्यावरून उघड होते. इंग्रजांचा व स्वामींचा प्रत्यक्ष पत्रव्यवहार अद्यापि उपलब्ध झाला नाही; तथापि इंग्रजांच्या व पेशव्यांच्या राज्यकारस्थानांचीं पत्रें स्वामींकडे येत असावीत व सर्व गोष्टी त्यांच्या अनुमताने होत असाव्यात असा तर्क करण्यास आधार सांपडतो. मुंबईचे गव्हर्नर जॉन हॉर्न ह्यांनीं बाजीरावास लिहिलेलें इ० स० १७३५ सालचें एक पत्र स्वामींच्या कागदपत्रांत सांपडलें आहे. तें येणेंप्रमाणें:—

“आजम बाजीराऊ पंडित प्रधान दाम महबूतद्वः—

रफअत व अवालिपन्हा शोकत व हशमतदस्तगाह ऐतजाद दोस्तान् अजदिल् एखलास जॉन हॉर्न गोवर्नदोर जनरल वालाजा: बरतानिया (ब्रिटा-निया) पातशाही इंग्रेजान साहेबी थोर अखतियार हशमतपन्हा दस्तगाह आन-

राबल कोंपनी फोर्त बम्बई वाके हेंदुस्थान या पासीया आरबस्तान या बअमल में जंजीरे मुंबै. सलाम सलामत अंजयाम आमी येथील खैरियत जाणून मोहिबीं आपली खैरआफियत हमेशा मरकुम फरमाऊन शादमानी हांसिल केली पाहिजे. दिगर, मोहिबांकडील किताबती ३ तीन नेकसात येऊन पोंचल्या. मोहिबांची खुष खबरी रुपदाद आयां होऊन बहूतसी खुषी हांसिल जाली. मौजे अलिबागेहून कूच करून मजलदरमजल घांटावर गेले. व आजम कपितान इंच-बर्ड व इज्जत आसार कृष्णाजी राम यांचे मूंजबानीवर होवे हणून. तर मशारनिल्ले येऊन बिलफल मूंजबानी आया केले. त्याजवरून इजहार झालें व मोहिबांच्या फत्तेनसरतीच्या कित्येक खबरा कलमी केल्या. त्या मालूम होऊन खुषवत्त झालों. व डारुतर सांडी यांस रवाना करणे हणून कलमी केले. ऐशियास बरसात काल असे; आणि बंदर मजकुरीं अजारी बहूत. याकरितां मशारनिलेस यावयास माफगत होत नसे. व ईजानेबास मालूम होऊन आलें कीं मशारनिले कृष्णाजी राम यांस मोहिबीं येथे ठेवले. सबब कीं, ईजानिबाचे कर्तव्याची पाळत करून घ्यावी हणून. हाष्टीं शारनिलेस मोहिबांचे नजीक पाठवून दिला असे. अम्मा यावरून तफैन्ची दोस्ती तमाम झाली असें नसे. सबब कीं ईजानीब हरयेक मोहिबांची प्यार खिदमत चाहत असत. ज्यादा काय लिहिणें? ॥ छ २३ मोहोरम हे किताबती. ता॥ जून सन १७३५ इंग्रजी. हे किताबती.”

ह्या पत्रावरून पेशव्यांचे व इंग्रजांचे पत्रव्यवहार व त्यांची राजकारणे स्वामींस अवगत होतीं हें सिद्ध होते. शाहु महाराजांच्या राजदरबारांत स्वामींचें वर्चस्व होतें, ही गोष्ट इंग्रजांसही माहीत असावी असें वाटतें. ह्या वेळीं इंग्रज लोक केवळ व्यापारी ह्या नात्यानें हिंदुस्थानांत वास करीत असल्यामुळें त्यांच्या विषयीं शाहु महाराजांस किंवा ब्रह्मेद्रस्वामींस प्रतिकूल मत बाळगण्याचें कांहीं कारण नव्हतें. मि० अंडरसन ह्यांनीं “पश्चिमप्रांतांतील पहिल्या लढाया व

१ मि० अंडरसन ह्यांचें मूळ वाक्य येणेंप्रमाणे आहे:—

“The Raja, Peishwa, principal Chiefs, and especially the Yogeas, whose advice was then highly esteemed, coincided in

तह” ह्या आपल्या लेखामध्ये असे लिहिले आहे की “शाहु महाराज, पेशवे व इतर प्रमुख मराठे सरदार हे व ज्यांच्या सल्लामसलतीची मराठे दरबारांत अत्यंत चहा होती असे योगी लोक, ह्या सर्वांच्या मते, इंग्रज लोक हे स्वराज्याचे हितचिंतक असून, त्यांना सन्मान देणें अत्यंत अवश्यक आहे असें होते.” क्याप्टन गार्डन नावाचा इंग्रजांचा एक वकील इ० स० १७३९ च्या जून महिन्यांत शाहु महाराजांच्या भेटीस आला होता. त्यानें महाराजांचा दरबारांतील राग-रंग व अंतस्थ प्रकार ह्या सर्वांचें सूक्ष्म दृष्टीनें निरीक्षण करून मुंबईच्या गव्हर्नरास सर्व वृत्त निवेदन केलें आहे. त्यांत शाहु महाराजांचे इंग्रजाविषयीं स्नेहभावदर्शक उद्गार व्यक्त केले आहेत. त्यातील सारांश, “इंग्रज लोक हे सालस आणि निरुपद्रवी असून त्यांना व्यापारवृद्धीची इच्छा आहे. त्यांनीं आपल्या धर्माच्या आचरणामध्ये एकास देखील पीडा दिलेली नाही. तेव्हां त्यांच्याशीं स्नेहसंबंध ठेवल्याने नवीन जिकलेल्या मुलुखाची भरभराटच होईल.” असा आहे. अर्थात् अशा लोकाविषयीं महाराष्ट्रधर्मीचें व राज्याचें अभीष्ट चिंतणारे राजमान्य योगी ब्रह्मेद्रस्वामी हे स्नेहभाव बाळगतील ह्यांत नवल नाही. स्वामींच्या व इंग्रजांच्या स्नेहसंबंधाचें चांगलें आविष्करण होण्यास आणखी कांहीं अस्सल कागदपत्र सांपडले पाहिजेत, ह्मणजे फार बहार होईल.

the opinion that the English were a blessing to the country, and ought to be respected.”

ह्यांत योगी हा शब्द अनेकवचनी योजिला आहे. परंतु स्वामीसारखे योगी किती आहेत ह्याची कल्पना त्या वेळच्या इंग्रज लोकांस असण्याचा संभव नसल्यामुळे तसें त्यांनीं लिहिलें असावें. परंतु ज्यांच्या शब्दास सर्व लोक मान देत असत असे योगी ह्मणजे ब्रह्मेद्रस्वामी हेच होत, असें सर्व मराठी कागदपत्रांवरून सिद्ध होतें.

१ “On the 27th the Raja..... observed by saying we were a good and peaceable people, desirous of commerce, molested none in the exercise of their religions, and that preserving our friendship would highly contribute to the prosperity of their late conquest.”

—Gordons' letter, *English Embassy to the Maráttás.*

स्वामींचे अद्भुत चमत्कार.

महाराष्ट्रांतील सर्व साधुसंतांसंबंधानें कांहींना कांहींतरी लोकोत्तर व अमानुष शक्तीच्या चमत्कारिक कथा प्रसिद्ध आहेत. त्याप्रमाणे ब्रह्मंदस्वामी संबंधानेंही दोन तीन गोष्टी कागदपत्रांच्या पुराव्यात सांपडल्या आहेत. त्या पुढें लिहिल्याप्रमाणे:—

१ स्वामी केळीच्या पानावर बसून समुद्राची खाडी तरून जात असत. ही गोष्ट स्वामींच्या बखरीत दिलेली असून प्रस्तुत ग्रंथाच्या पहिल्या भागांतही तिचा उल्लेख आलेला आहे.

२ पेशव्यांच्या राज्यात पाऊस पडला नाही तर स्वामी अनुष्ठान करून पाऊस पाडीत असत. ह्याबद्दलचे दोन उल्लेख दृष्टीस पडतात. लेखांक ४५ ह्या चिमाजी आपांच्या पत्रांत “या प्रांतीं यदा पर्जन्य आजि पावेतो पडला नाही. प्रजा बहुत श्रमी झाली. हे वर्तमान ती० रा० राऊ यांणीं स्वामींस निवेदन केलें. त्यावरून स्वामी कृपावत होऊन, प्रस्तुत श्री जेजुरी येथील तळ्यावर येऊन, दोन पायली सराटे आसनास घालून, अनुष्ठानास बसलेत आहां. जेव्हा पर्जन्य पडेल तेव्हां गोमूत्र घेईन असा निश्चय केला आहे ३० ३०” उल्लेख आहे. व लेखांक १८१ ह्या पिलाजी जाधवरावाच्या पत्रांत “गतवर्षी भुलोबांजवळ पाउसाकरितां बैसलो. देवानें पाऊस दिल्हा. तरी स्वामींच्या चित्तांत पाऊस पडावा असें आले, तेव्हा श्री भुलोबासही सकट पडलें. ते गोष्टीचें अपूर्व नाही.” असा उल्लेख आहे. ही गोष्ट ३० स० १७३८ सालची असावी.

ह्या दोन्ही गोष्टींच्या सत्यासत्यासंबंधानें चर्चा करण्याची आवश्यकता नाही. ह्यावरून इतकेच सिद्ध होतें कीं, स्वामींच्या वेळचे लोक अतिशय भक्तिभोळे असत व त्यांची स्वामींवर पराकाष्ठेची निष्ठा असे. त्यामुळें त्यांना अशा अलौकिक कृति आचरून त्यांचें समाधान करणें भाग पडे.

१ लोकांच्या समजुती व मते जशीं असतील त्यांस अनुसरून वागण्याचा कल पूर्वीच्या सत्पुरुषांचा असावा असें दिसतें. त्यामुळे लोकांचा भाव वाढून त्यांच्या हातून महत्कार्यें घडत असत. ह्यावरून असल्या चमत्कारांचा उगम

स्वामींच्या देवभोळेपणाच्या गोष्टी.

स्वामींच्या पत्रव्यवहारावरून स्वामींच्या वेळच्या समाजस्थितीचा व देवभोळेपणाच्या कल्पनांचा बराच प्रकाश पडतो. त्या वेळी निस्सीम धर्मश्रद्धा व दृढतम ईश्वरावलंबन हे दोन गुण सर्वत्र वसत होते. परंतु त्यांबरोबर, भूत पिशाच वंगरे सबधाचे सद्ब्रथांप्रमाणेच कित्येक लोकभ्रम आणि अज्ञानजन्य विचार अस्तित्वांत होते. खुद्द स्वामीचा भुताखेतावर विश्वास होता, व त्यांचीं कांहीं मंत अत्यंत देवभोळेपणाचीं होती, असें कांहीं गोष्टींवरून दिसून येतें. त्यापैकी दोनतीन मासले येथें सादर करितों:—

धावडशीकर अंबाजी पाटील ह्यांचे व स्वामींच्या लोकांचे वांकडे आलें. तेव्हां त्याने स्वामींच्या वाड्यांत व कारकुनावर भुते घातली. त्यामुळे कारकून लोक आजारी पडले व गुरेंदोरें मेली. तेव्हां स्वामींनी **भगत** नावाचा एक देवकृषि आणून त्याच्याकडून भुताचा निवाडा केला. त्यांत दोन भुते निघाली. त्यामुळे स्वामी वाडा सोडून मोठ्या रागानें **कृष्णेच्या** काटीं जाऊन राहिले. ह्या प्रसंगीं त्यांनीं **यमाजी शिवदेव मुतालिक** यांस वाड्याचा बंदोबस्त करण्याकरितां जे पत्र लिहिलें आहे, ते उपलब्ध झालें आहे. तें येणेंप्रमाणें:—

“चिरजीव **यमाजीपत** अण्णा यासी आज्ञा. **अंबाजी** पाटील मु॥ **धावडशी** याचे निसबत दोन भुते वाडियांत पडोन, कारकुनांचे घरीं दुखणी पडलीं. गुरेंदोरें मेलीं. **भगत**ानें निवडिले. त्याचे विल्हे करून वाटेस लावावी, ते न लावीत. याजपुढे वाडियांत नास न व्हावा ऐसा कतबा मागितला. तो न देत. याजकरितां आम्ही निघोन रागे **कृष्णेवरी** गेलो. मागे वाडा आहे तो जतन करावयासि दहा घोडीं पाठविणे. पाटील गांवांत घोडियांस दाणा वेंरण देतील.”

ह्या संबधानें स्वामींनीं **शाहु** महाराजांपर्यंत तक्रार नेली. (लेखाक २५४)

लोकांच्या श्रद्धालूपणांत होतो असें दिसतें. युरोपियन विद्वानांचेही असेच मत दिसते.

“Miracle is the pet child of faith”—*Goethe*.

“It is the atmosphere of child-like credulity which predisposes men to require and accept these wonders and miracles as events of ordinary occurrence.”—*Lecky*.

पहा) पुढें अंबाजी पाटलानें स्वामींस ता० ६ जानेवारी इ० स० १७३९ रोजी एक कतबा लिहून दिला. तो येणेप्रमाणे:—

“दमदोस्ती अंबाजीपाटील मांजे धावडशी सु ॥ तिस्सा सझासीन मया अलफ. साहेबांचे बदगीस लिहोन दिव्हा कतबा ऐसा जे:—धावडशीचीं भुतें दोन संभनाक भगत याणे निवडिलीं आहेत. संभनाक मागेल त्याप्रमाणें हे वारितो. याजपुढें आमचे निसबत थळचे कांहीं भूतबाधा वाडियात झाली तरी आपण दिवाणचे गुन्हेगार असो. छ ६ सौवाल.”

वरील दोन पत्रे मासल्याकरितां दिली आहेत. अशा प्रकारचीं आणखीही कित्येक पत्रें आहेत. ह्या सर्वांवरून भुतांविषयींचा लोकभ्रम स्वामींच्या कालात पुष्कळ अस्तित्वांत होता असें दिसते.

भुतासंबंधाच्या कल्पनाप्रमाणे देवास कौल लावणे, नवस करणें, वगैरे भोळ्या समजुती स्वामींच्या ठिकाणी वसत होत्या, असेंही काही पत्रावरून दिसून येतें. बाळाजी हरि अंतुरकर नामक एका इसमास स्वामीनी धावडशी गावाच्या व्यवस्थेकरितां ठेविले. परंतु पुढें त्याने काही लबाडी केल्यावरून त्यास कामावरून दूर केलें, आणि त्याचे जागी अंताजी नारायण यास नेमिले. तेव्हा अंतुरकराने वाकुडपणाने त्यावर भुते घातलीं, व त्याचा नाश करण्याचा उपाय आरभिला. ही गोष्ट स्वामीस कळल्यावर स्वामीनी धावडशीचे देवास कौल लाविला, व त्याचा पडताळा पाहण्याकरिता संभाजी शिंदे नामजाद किळे रसाळगड ह्यास तेथील देवीस कौल लावून पाहण्याबद्दल लिहून पाठविले. त्याप्रमाणे त्याने किळ्यावरील देवीस कौल लावून ता० ५ जिल्काद रोजी स्वामींस पुढील मजकूर लिहिला आहे:—

“बाळाजी अंतुरकर याजकडील लागभाग अंताजी नारायण याजकडे पडोन त्याचा नाश होतो. ते गोष्टीचें धावडशीचे देवास खरे जाहलें आहे. परंतु तुझीं किळ्याचे देवीस विती लावून काय सांगेल तें लिहून पाठवणें. ह्मणोन आज्ञा केली. आज्ञेप्रमाणें आझीं देऊळास जाऊन श्रीस प्रसाद लाविला. देवीनें सांगितलें कीं, बाळाजी अंतुरकर याजकडील लागभाग अंताजी नारायण याजकडे होऊन नाश होतो. ऐसे खरें सांगितलें. विदित होय. दखलीचे

देवीस माणूस पाठविलें आहे. तेथून निवाडा होऊन येईल तेंही लिहून पाठवितो. विदित होय.”

ह्याप्रमाणेंच ग्रामदेवतांच्या कृपेअवकृपेबद्दलही त्या वेळच्या लोकांचे चमत्कारिक समज होते असे दिसतें. स्वामी देशावर आल्यानंतर श्री परशुराम येथील देवाच्या पादुका स्वामीनी रसाळगडाचे हवालदार संभाजी शिंदे ह्यांच्या स्वाधीन केल्या होत्या. त्यांची पूजाअर्चा त्यांनी चालविली. परंतु ती तेथील ग्रामदेवीस न अवडल्यामुळे त्या देवीने महदरिष्टें पाठविलीं. अशाबद्दल एक मौजेचे पत्र संभाजी शिंदे ह्यांनी १७९९ सवाल रोजी स्वामीस लिहिले आहे. त्यात “श्रीच्या पादुकांची स्वामीच्या आज्ञेप्रमाणे पूजा चालली. छपरपलगास निराळे देवालय बांधोन तेंथे सर्व साहित्य ठेविले. पूजाअर्चा होऊन अधिष्ठान चालले. हे गोष्ट श्री देवीचे चित्तास न ये सारखी झाली. स्वामी ह्मणतील की ‘या मार्गे लिहिले नाही, उणेंपुरें सच्चा वरीस जालें. आता लिहितात!’ तरी हे गोष्ट आत्मास काही ठाऊक नव्हती. पादुका छपरपलगावरी माडोन पूजा चालो लागली. यावरी पधरा दिवस जाहले. तो आपले भाऊ दिगोरीहून भेटीस आले. सर्वांच्या भेटी झाल्या. तेच दिवशी गणोजी पाटील याचा मृत्यु पावला. त्यावरी विजयादशमीस पालखी शृंगारोन, पादुका आत घालोन, निशाणदेखील सीमा-उल्लघनास नेली. व श्रीची पालखी नेली. आपटेपूजन होऊन भाडे मारले. त्याच्या कपरा एका मुलास लागोन तेंथेच मृत्यु पावला. ते समयी आणखी कित्येक नाश जाहला होता. तेव्हां श्रीस विती लावोन पुशिले. तेव्हा भार्गवाची पालखी काढिली याजनिमित्त ह्मणोन सांगितलें. सत्य मिथ्या न कळे. याकरिता आह्मी गर्हच करीत गेलो. तो अकस्मात राघोपंतावरी वीज पडिली. हे निमित्त जाहलें. देवाज्ञा जाहली. कोठीस अन्न लागला...त्याजवरी दोनचार महदरिष्टे येऊन पडली. किड्यावरी लोकांस दुखणी लागली. ऐसा कित्येक प्रकार होऊ लागला. तेव्हां सारे मिळून श्री देवीस प्रसाद लावून पुशिले. तेव्हा सांगितले की, श्री भार्गवाच्या पादुका मांडोन पूजा होऊन अधिष्ठान चाललें याजनिमित्त अपकार होतात.” इ० इ० मजकूर लिहिला आहे. ह्याप्रमाणे चिमणाजीपत भागवत ह्यांसही निराळे पत्र लिहिले आहे. ह्याचा पुढे स्वामींनी कसा बंदोबस्त केला हे समजत नाही.

स्वामींचे पत्र सापडलें तर बरीच मनोरंजक माहिती ह्यांत सामील करिता येईल.

देवास नवस करून लोकांची कार्यसिद्धि करून देण्याचा स्वामींचा क्रम प्रसिद्धच आहे. त्याबद्दलचे उल्लेख स्वामींच्या व पेशव्यांच्या पत्रांत अनेक आहेत. वसईचा नवस फेडण्याकरितां भुलेश्वरास पुतळ्या व रुपये पाठवून दिल्याचा उल्लेख चिमाजी आपांच्या लेखांत ५३-५४ ह्या पत्रांत आहे. हीं सर्व पत्रे पाहिलीं ह्मणजे स्वामींची आपल्या उपासदेवतावर व लोकांची स्वामीवर, अत्यंत दृढ निष्ठा होती एवढें सिद्ध होते.

वर सांगितलेली देवभोळेपणा अथवा लोकभ्रम ह्यांची उदाहरणें सर्व राष्ट्रांच्या जुन्या इतिहासांत दिसून येतात. त्याअर्थी कोणत्याही राष्ट्राच्या असंस्कृत दशेमध्ये हे प्रकार असावयाचेच व त्याप्रमाणे ते महाराष्ट्रामध्येही होते, इतकेंच मानिलें पाहिजे.

भाग ७ वा.

स्वामींचें निर्याण व उपसंहार.

वसईच्या स्वामींमध्ये चिमाजीआपा व शिंदे होळकरादि प्रमुख मराठे सरदार गुंतले असतांना, बाजीराव पेशवे हे खानदेशांत असून, तिकडील राजकीय मनसबे पाहात होते. तो त्यांस, तोहमास्तकुलीखान उर्फ नादिरशाहा ह्याने दिल्लीवर चाल करून तेथील बादशाही गारत केली, व तो दक्षिणेकडे येण्याच्या विचारांत आहे, अशीं बातमीपत्रें आली. वसईच्या मोहिमेंत सगळें मराठे-सैन्य गुतल्यामुळें व खर्चास पैसा नसल्यामुळें, “हिंदुलोकांस सकट थोर प्राप्त झालें,” असे बाजीरावांस वाटलें. ह्मणून त्यांनीं आपले पूज्य गुरु व साहाय्यकर्ते श्रीमत् ब्रह्मेन्द्रस्वामी ह्यांस हें सर्व वृत्त निवेदन केलें; आणि ह्या महदरिष्टांतून कसें मुक्त व्हावें ह्याबद्दल त्यांचा उपदेश विचारिला. स्वामींनीं ह्या वेळीं बाजीरावांस कसें उत्तेजन दिलें व कोणता हितमंत्र सांगितला, हें समजण्यास मार्ग नाही. तथापि, बाजीरावांनीं ह्या प्रसंगीं आपला धीर न सोडतां, आपल्या

सद्गुरूंच्या वचनावर पूर्ण भरंवसा ठेवून, फार हिंमत धरिली; आणि आपल्या शूरपणाच्या बाण्यास साजेल असेंच वर्तन केलें. दिल्लीकडील पेशव्यांच्या वकिलांचीं पत्रें येऊन, तिकडे मोठी राज्यक्रांति झाली व भयंकर अनर्थ गुदरले, असें वृत्त कळताच, बाजीरावानी ब्रह्मेद्रस्वामींस व चिमाजीआपांस पत्रें पाठविलीं. ब्रह्मेद्रस्वामींस लिहिलेलीं पत्रें ४१ व ४२ ह्या लेखांकांखाली सादर केलीं आहेत. तीं अत्यंत महत्वाचीं असून बाजीरावांच्या वीर्यशालिन्वाचीं व गुरुभक्तीचीं पूर्ण दर्शक आहेत. लेखांक ४२ ह्यामध्ये बाजीरावांनीं स्वामींस लिहिले आहे की, तोहमास्तकुलीखान “दक्षिणप्राते स्वार होणार आहेत. याजउपरी त्यास आणखी कोणी गनीम आहे असें नाही. आम्ही त्यास व ते आह्मास गनीम आहों.” अशास “जों ते तेथून निघाले नाहीत, तों तमाम मराठ्या फौजा एक होऊन चमेली पार व्हावें, त्यास अलीकडे येऊं न द्यावे, असा विचार आहे.” ह्या बाणेदार विचाराप्रमाणे बाजीराव पेशवे ह्यांनीं चिमाजीआपांस वसईची मोहिम लवकर आटोपून मदतीस येण्याबद्दल पाचारण केलें. हे पत्र येणेंप्रमाणें:-

“श्रियासह चिरंजीव राजश्री आपा यासी:-

बाजीराव बळाळ आशीर्वाद उपरी येथील कुशल ता० छ० जिल्हेज जाणून आपणाकडील कुशल लिहीत जाणें. यानंतर रा० दयंकोजी राम यांची व रा० धोंडो गोविंद यांची पत्रें आलीं. त्यांच्या नकला काल छ० २३ रोजी का। सोलनिभोरें येथील मुक्कामीहून प्रातःकाळी रवाना केल्या आहेत. पावल्या असतील. तदोत्तर काल सायकाळ मुक्काममजकुरीं, राजश्री बाबूराव मल्हार यांचीं पत्रे स्वर्वाई जयपुरचे मुक्कामीहून आलीं. त्यांच्या नकला करून घेऊन अस्सल पत्रें तुह्यांस अवलोक व्हावीं यास्तव पाठविलीं आहेत. यावरून सविस्तर वर्तमान कळेल. सारांश, अमिरानीं व पातशाहांनीं नाहिंमतीनें फजिती करून घेतली. निजामउल्मुल्क याची अवस्था सर्वोपेक्षां कनिष्ठ आ (हे). अतःपर दक्षिणेंत मल्लेच्छांचे नांवास तारांडी द्यावी ऐसा विचार नाही. तमाम अमल बंद करून गडकोट किळे हस्तगत केले पाहिजेत. त्यास, कमाविसदारांस आर्ह्य किळ्यांचा व अमल बंद करावयाचा मजकूर लिहिला आहे. परंतु त्यांच्यानें कार्य होईल, जेव्हां तुह्मीं शाहणा मातबर माणूस, दोन चार हजार फौज,

एक दोन हजार हशम पाठवाल तेव्हां. तेव्हांच गडकोट किल्ले हस्तगत होतील; व अंमलही बंद होईल. तरी लिहिल्याप्रमाणें मातबर आणि शाहणा माणूस पाठविला पाहिजे. व फौज, हशम व कारकून व पागा पाठविल्या पाहिजेत. आह्मी बऱ्हाणपुराजवळ मुकाम करून खानदेशचा बदोबस्त करितों. तुम्ही वसईचा प्रसंग लोकर उरकून घांटावरी आलें पाहिजे. कुल मोंगलाई अमलाचा बदोबस्त केला पाहिजे. त्यास, तुम्ही मातबर फौजेनिशीं औरंगाबादेजवळ बसल्यानें, दौलताबाद सरकारचा अंमल कुल बद होऊन, टक्का पदरी पडेल. या मनसबियापेक्षा अधिकोत्तर दुसरा मनसबा आहे. ऐसा अर्थ नाही. मालवाप्रांतें एक सरदार पाठवावा लागतो. तरी पाठविला पाहिजे. तेथे फौज आहे, त्यांत जे जे सरदार व जे जे फौज रिकामी होत जाईल, ते पाठवीत जाणें. रा० बाबूराव मल्हार मोठ्या संकटांत होते. श्रीनें अरिष्टांतून काढिलें. सामान्य गोष्ट न जाहली. बरें. प्रस्तुत तोहमास्तकुलीनें बाजी जिंकली आहे. परंतु औध्या हिंदूनी हिंमत बाधल्यास व आमच्या फौजा मातबर गेल्यास हिंदूंचीच बातशाही होईल, ऐसा प्रसंग दिसतो. (पुढील मजकूर फाटला आहे).”

ह्यावरून ह्या वेळीं सर्वत्र हिंदुपदपादशाही करण्याचा व जरूर पडल्यास नादिरशहाशीं देखील टक्कर देण्याचा बाजीरावांचा सकल्प दिसतो. परंतु तेथपर्यंत प्रसंगच आला नाही. कारण, नादिरशहानें महमदशहास पुनः दिल्लीच्या तत्कावर बसवून व अपरिमित लूट घेऊन स्वदेशास गमन केले. महमदशहास बाजी-

१ ग्रांटडफ साहेबांनी लेखाक ४१ । ४२ व हें पत्र पाहिलें असावे असे दिसतें. त्यांनी “Hindoos and Mussulmans.” Says Bajee Rao, “the whole power of the Deccan must assemble, and I shall spread Mahrattas from the Nurbuddah to the Chumbul.” ह्याणून बाजीरावाच्या ज्या शब्दांचे अवतरण दिलें आहे, ते वरील पत्राच्या शेवटच्या फाटलेल्या भागांतील एखाद्या आवेशयुक्त वाक्याचें ढोबळ भाषांतर असावें असें दिसतें. ह्या पत्रांत खुद्द बाजीरावांच्या हातचा शेवटचा मजकूर आहे. परंतु दुर्दैवाने पत्राचा पुढील भाग गहाळ झाल्यामुळे तो सांपडण्यास मार्ग नाही!

रावांची पराक्रमशक्ति माहीत असल्यामुळे व त्यांच्याशी गोडीगुलाबीने वागण्यावांचून गत्यंतर नसल्यामुळे, त्याने तत्तनशीन झाल्याचें आनंदवृत्त बाजीरावांस कळविलें; व मराठ्यांचा स्नेह संपादन करण्याकरितां कांहीं बहुमूल्य पोषाक व पूर्वी दिलेल्या हकांची व जहागिरीची सनदापत्रे पाठवून दिली. ती बाजीरावांस ७० २४ सफर (ता० २२ मे ३० १७३९) रोजी खानदेशांत असतांनाच मिळाली. अर्थात् बादशाहाचा असा प्रेमभाव आहे असे पाहतांच, बाजीरावांनी त्यास राजी राखून व मदत करून, आपले कार्य नम्रपणाने साधून घेण्याचा विचार केला. दिल्लीच्या बादशाही तत्ताविषयी शाहु महाराजांची फार पूज्यवुद्धि असल्यामुळे, सर्व मराठे इष्टकार्य साधल्यास त्याचा मान ठेवण्यास कधीही मागे पुढें पाहात नसत. ह्या राजकारणासंबंधाने बाजीरावांनी चिमाजी आपास एक पत्र लिहिलें आहे. तें फार वाचनीय आहे.

“आशीर्वाद उपरी “महमदशाहा याची पादशाही गेली होती; परंतु ईश्वरें पादशाही काईम राखिली. त्यास आपण राजकारण राखून अमीरुदुमरा यासारखे व्हावें. पोटास फौजेस लागेल ते आह्मी पातशाही माल पैदा करून त्यांत घेऊ. उरला पैका खजाना दाखल व्हावाया फौजेस जागिरा अलाहिदा मागाव्या; आणि सर्वीस माजी करावे; आणि पातशाही बंदोबस्त करून द्यावा. लौकिक मोठा आहे. कैसा हणाल तरी जीर्णोद्धार देवालय्याचा केल्यास नवीन लिंगाचे स्थापनेपेशां अधिकोत्तर आहे. महमदशाहाचे पातशाहीचा बंदोबस्त केल्यास लौकिक मोठा आहे. मोडून टाकिल्यास लौकिक नाही. दुसरी गोष्ट, हजारो चोर पोर खातील; आणि पातशाही मोडल्याचे श्रेय आपणाकडे. दुसरे, राजश्री छत्रपति स्वामीही पातशाही इच्छीत नाहीत. जीर्णोद्धार केल्यास सतोष मानितील.” हणून राजश्री बाबूराव मल्हार यांनी लिहिलें आहे. दुसरे त्यांनी लिहिलें आहे जे, “हा विचार चित्तास उत्तम भासेल तरी स. तारकुलीखान गाजुदीखानाकडील येथें कामांतून बोलावून आणून, त्यासी दक्षणेच्या बंदोबस्ताविशीं गाजुदीखानाहीं मान्य करावें. आह्मी ते दुसरा पदार्थ नाही. समाधान करूं. हणजे दक्षण निर्व्याकुल होईल. महमदशाहाकडेही राजकारण (राहील). स्वामींस त्यांनी हातीं धरावें आणि बंदोबस्त करून द्यावा. येविसीं चालणा करूं. यामध्यें जैसी आज्ञा होईल तैसी वर्तणूक करूं.

नादरशा गेला, तेव्हां चहूंकडे वळवळ करून कजिया करून दाखवावा, उचित नाही.” हणून लिहिलें आहे. याचा विचार काय त्यास लिहून पाठवावा, ते लिहिलें पाहिजे. लोभ असो दीजे हे विनंति.”

ह्या पत्रावर दाखल तारीख छ० ४ रविलावल म्हणजे ता० ३१ मे इ० स० १७३९ ही आहे. ह्यावरून ते ह्याच समयाचें आहे ह्यांत शंका नाही. ह्यानंतर दिल्लीपतीशीं सलोखा ठेवण्याचा निश्चय करून, व माळवा व बुंदेलखंड इकडील राजकारणें उरकून, बाजीराव पेशवे हे निजामाचा मुलगा नासिरजग ह्याची खोड मोडण्याकरितां दक्षिणेकडे वळले. तो त्याच सुमारास वसईचा कार्यभाग आटोपून चिमाजीआपाही त्यांस येऊन मिळाले. नंतर उभयतांनीं दोनअडीच महिनेपर्यंत गोदावरीच्या कांठी मोंगलाचा पिच्छा पुरवून त्यास जेरीस आणण्याचा यत्न केला. परंतु तो व्हावा तसा फलद्रूप न होतां मराठी सैन्याचे फार हाल होऊ लागले (लेखांक ५५). तेव्हां त्यांनीं मोंगलाशीं तह केला, व मिळाला तेवढा प्रांत सतोषाने पदरात घेतला. ह्या स्वारीत बाजीरावांस द्रव्यलाभ अगदीं न झाल्यामुळें त्यांची खर्चाची फार ओढाताण झाली. हणून त्यांनीं सातान्यास किंवा पुण्यास न जातां हिंदुस्थानाकडे मोर्चा वळविला. इकडे चिमाजीआपा नासिरजंगाची भेट घेऊन, संभाजी आंध्यांन कोंकणांत गडबड सुरू केली हणून त्याचे पारिपत्यार्थ पुण्यास आले; व तेथून बाळाजी बाजीरावास बरोबर घेऊन कोंकणांत गेले. लेखांक ५५ व ५६ ह्या दोन पत्रांत चिमाजीआपांनीं आपल्या हालचालीचें इत्थंभूत वर्तमान स्वामींस कळविलें आहे. त्यावरून बाजीराव व चिमाजीआपा ह्यांनी कोणत्याही प्रकारें आपली हिंमत खचूं न देतां, मोठ्या उमेदीनें, यशोवैभवाच्या उत्तुंग शिखरावर चढण्याचा एकसारखा प्रयत्न चालविला होता, असें दिसून येतें. परंतु त्याचें कीर्तितेज विश्वभक्षक काळास असह्य होऊन, त्यानें मोठ्या निर्दयपणानें ह्या वीररत्नांवर आपला पाश फेकून, त्यांस इहलोकांतून उचटून नेलें. त्यामुळें सर्व महाराष्ट्र दुःखसागरांत बुडून गेलें! बाजीरावासारखा तेजोरेवि मावळल्यामुळें महाराष्ट्रांत किती हाहाकार झाला असेल ह्याचें वर्णन लेखणीनें करवत नाही! हा पराक्रमशाली योद्धा ता० २८ एप्रिल इ० स० १७४० रोजी खानदेशांतील रावेर गांवीं मृत्यु पावला. ही बातमी ब्रह्मेन्द्र

स्वामींस कळली मात्र, तों त्यांचा हृदयगिरी दुःखरूपी वज्रानें भेदून गेला ! बाजीरावासारखा आज्ञाधारक पट्टशिष्य मृत्युमुखी पडल्यामुळें, स्वामींच्या सर्व राजकारणांचें मुख्य सूत्र तुटून गेलें ! त्यांच्या उच्च मनोरथसिद्धीचें खरें साधन नष्ट झालें ! त्यांच्या प्रेमसर्वस्वाचा मुख्याधार नाहीसा झाला ! त्यांच्या महत्वाकांक्षेच्या जोमदार तरूंचें उन्मूलन झालें; आणि त्यांच्या परोपकृतीचा तेजस्वी दीप मालवला गेला ! त्यामुळें त्यांच्या विवेकी व विरक्त मनाची देखील चमत्कारिक स्थिति व्हावी ह्यांत आश्चर्य ते काय ? त्यांस बाजीरावांच्या मृत्यूचें विपरीत वर्तमान श्रुत झाल्यानंतर त्यांनीं बहुत शोक आरंभिला; गोमूत्र प्राशन करण्याचें सोडून दिलें; आणि अत्यंत उदासीनता धारण केली. आणखी, चिमाजी आपांस लिहिलें कीं “बाजीसारखा शिष्य गेला. या उपर या मुलखांतून जावें किंवा प्राण सोडावा, काय करावें ते लिहिणें.” ह्या हृदयद्रावक पत्रास चिमाजीआपांनीं जे प्रेमळ, करुणरसपूरित व समयोचित उत्तर पाठविलें आहे, तें लेखांक १४१ मध्ये छापलें आहे. चिमाजीआपांसारख्या सामान्य जनानें स्वामीसारख्या पूर्ण वैराग्य बाणलेल्या तपस्वी साधूचें सांत्वन करण्याचा प्रयत्न करावा, व स्वामींनीं त्या योगाने शांत चित्त करावें, ही सर्व प्रेमलीला आहे. गुरुशिष्याच्या अकृत्रिम भक्तीचा असा हा अपूर्व मासला इतरत्र क्वचितच पहावयास सांपडेल. असो.

बाजीराव मृत्यु पावल्यानंतर चिमाजीआपा व नानासाहेब हे स्वामींचे चित्त स्वस्थ करून सातान्यास राजदर्शनासाठीं गेले. तेथे छत्रपतींची व त्यांची भेट झाली. नंतर रीतीप्रमाणे दरबाराचा थाट होऊन नानासाहेबांस प्रधानपदाची वस्त्रें मिळाली, व चिमाजीआपांसही बहुमानाचा पोषाक मिळाला. ह्या प्रसंगीं त्यांनीं स्वामींस लिहिलेलीं पत्रे उपलब्ध झालीं आहेत. (लेखांक ५७, १४३, १४४ पहा). त्यांवरून स्वामींचें सान्निध्य व आशीर्वाद त्यांना कल्याणकर झाला असेल असें मानण्यास हरकत नाही. पेशवेपदाचीं वस्त्रे प्राप्त झाल्यानंतर, उभयतां चुलतेपुतणे धावडशी मुक्कामीं स्वामीमहाराजांच्या भेटीस गेले. तेथें गुरुशिष्यांची सप्रेम भेट होऊन जो करुणरसात्मक प्रकार घडला, तो शब्दांनीं वर्णन करितां येणें कठीण आहे ! स्वामींचे दर्शन होतांच परस्परांचीं अंतःकरणें भरून जाऊन त्यांच्या नेत्रांतून घळघळ अश्रुधारा वाहूं लागल्या. स्वामींनीं त्या उभय वीरांस दृढालिंगन देऊन प्रेमभरानें कुरवाळिलें,

व त्यास सर्व सुखदुःखाच्या गोष्टी सांगून व त्याचा आदरपुरस्सर बहुमान करून त्याना निरोप दिला. नंतर **चिमाजी** आपा व **नाना** साहेब पुण्यास परत गेले.

बाजीराव वारले त्या वेळीं स्वामींचे वय शंभरांजवळ जवळ आलें होतें. त्यामुळे वार्यक्याची छाया त्यांच्या तेजःपुंज देहावर कमीजास्त प्रमाणानें व्यक्त होत होती. तशांत त्यांच्या मनावर हा दुःखाचा भयंकर डोंगर कोसळला, त्यामुळे त्यांच्यावर बराच परिणाम होऊन ते अगदी कृश झाले. ह्याच समयास त्याचे मुख्य कारभारी **चिमणाजी कृष्ण भागवत** हे मृत्यु पावले, व पुढें लवकरच **चिमाजी** आपाही कैलासवासी झाले. त्यामुळे स्वामींचें मन अधिक अधिक उदासीन होऊन ते राजकीय चळवळींतून अगदी परांगमुग्न झाले. ३० स० १७४० च्या पुढे स्वामीच्या राजकारणाची पत्रे विशेष दृष्टीस पडत नाहीत.

बाळाजी बाजीराव व **सदाशिव चिमाजी** ह्यांनी स्वामीस गुरुस्थानीं मानून त्यांच्याशी आपल्या वडिलांप्रमाणे पत्रव्यवहार ठेविला होता. परंतु स्वामींचे व त्यांचे **बाजीराव** किंवा **चिमाजी** आपा ह्यांच्याप्रमाणे मन मिळालेले दिसत नाहीं. स्वामीच्या कित्येक पत्रांत “**बाजीराव** व **चिमाजी** आपा आह्मासी निष्ठापूर्वक वर्तत होते. तुम्ही आह्मासी प्रतारणा करितां.” असे उद्गार निघालेले आहेत. पेशव्यांनीं स्वामीच्या दर्पास भिऊन त्यांची अनेक वेळां आर्जवें केलीं आहेत. तथापि ह्या पुढच्या कारकीर्दींत, स्वामीची ती पूर्वींची उमेद, तो उत्साह, व ती चळवळ चांगलीसी निदर्शनास येत नाही. त्यांची वृत्ति स्वाभाविकपणें पुढे अधिक सौम्य व विरक्त झाली; आणि त्यांनी आपलें इतिकर्तव्य सपलें असें समजून, आपल्या देवस्थानांची व आश्रितजनांची पुढील व्यवस्था करण्याकडे लक्ष घातलें. स्वामीचे परमविश्वासू शिष्य व मुख्य कारभारी **चिमणाजी कृष्ण** हे वारल्यानंतर, त्यांनीं **शाहु** महाराजांस पत्र लिहून, **चिमणाजी** पंतांचे पुत्र **जगन्नाथ** पंत ह्यांचा प्रतिपाल करण्याबद्दल विनंति केली. त्याप्रमाणें **शाहु** महाराजांनीं त्यांस “हा मृत्युलोक. मानवाचा भरवसा आहे असे नाहीं. म्हणोन वगैरे उदासीने लिहिलें, त्यास आपण ईश्वर, जें करतील तें होईल. गांव शिव पैका मिळविला यास धनी कोण? असें बहुतप्रकारें लिहून आलें. त्यास, लिहावयाचें कारण काय? मुळींच **जगन्नाथ** पंत याचें पुत्रवत् रक्षण केलें. तेव्हां तो धनी व आह्मांस सर्वांस गुरु, याप्रमाणें आज्ञा जाहली आहे. त्याप्र-

माणें जगन्नाथपंत याचे पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरा आह्मी व आमचे वंशांत जे होतील ते चालवितील. यांत अंतर होणार नाही (लेखांक ७).” असें ता० ३१ मे ३० स० १७४१ रोजीं उत्तर पाठविलें. नंतर पुढें स्वामीं कोंकणांत गेले. तेथून त्यांनीं जगन्नाथपंत यास पत्र पाठवून असें कळविले की, “चिमणाजीचें पुत्रवत् पालग्रहण केलें. तो तर आह्मांस टाकून गेला. हा मृत्युलोक. आमचा भरवसा आहं असे नाही. काय ते आमचे पुत्र व शिष्य तूंच आहे. मेळविले गांव, शिव, पैका पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरेने खाणें. तुम्हांस कोणी उपद्रव देणार नाही. मजमागें तुमचें शाहू चालवील. कोणते गोष्टीचे चिंता न करणें. जो उपद्रव देईल त्याचा निर्वेश होईल, हे मर्मजणें.” ह्याप्रमाणें स्वामींनी जगन्नाथ चिमणाजी व इतर कारकून मंडळी ह्यांची यथायोग्य व्यवस्था केली. त्याचप्रमाणे दासदासी ह्यांचीही व्यवस्था करून त्यांना शाहुमहाराजांची राणी सगुणाबाई हिच्याकडून राजमुद्रेनिशी अभय पत्र देवविली. स्वामीचा थाट राजदरबारासारखा असल्यामुळें त्यांच्या पदरीं सेवकजन व परिचारिका बहुत होत्या. त्यापैकी परिचारिकांस दिलेले अभयपत्र सगुणाबाई राणीच्या राजमुद्रेनिशी उपलब्ध झालें आहे. ह्यावर ता० २२ जानेवारी ३० स० १७४५ ही तारीख आहे. हे पत्र मौजेचे असल्यामुळे येथें सादर करणे अवश्य आहे.

श्रीबालकृष्ण.

“श्रीमत् सौभाग्यादिसपन्न मातुश्री बाईसाहेब यांणी, राजश्री सरदारांनीं, पागा शिलेदारांनीं, ठाणेदारांनीं, किळेदारांनीं व कमाविसदारांनीं व चौकीदा-

१ हे संपूर्ण पत्र आह्मांस मिळाले आहे परंतु ते रा० राजवाडे ह्यानी ग्रंथमालेमध्ये अगोदर छापल्यामुळें आह्मी निराळें छापलें नाही. (लेखांक २२ ग्रंथमाला पहा.) ह्या पत्रावर रा० राजवाडे ह्यांनीं २२ आगष्ट ३० स० १७४० ह्याणून जी तारीख दिली आहे ती बरोबर जमत नाही. ज्येष्ठ वद्य ४ दुर्मति नाम संवत्सरे ह्याणजे ता० १३ मे ३० स० १७४१ रोजीं चिमणाजी कृष्ण भागवत हे मृत्यु पावले. तदनंतर स्वामी कोंकणांत गेले. अर्थात् ३० स० १७४१ मध्ये जर चिमणाजीपंत बारले तर ३० स० १७४० मधल्या पत्रांत त्यांच्या मृत्यूचा उल्लेख येणें शक्य नाही. तेव्हां ही तारीख निःसंशय चुकली असावी.

रांनीं व जमीदारांनीं व मुकदमांनीं वर्तमान व भावी महालानिहाय आज्ञा केली ऐसीजे:-श्रीमत् परमहंस बाबा स्वामी यांच्या सेवेच्या परिचारिका-नांवें बितपसील:-

सेवेच्या बायका.

१ सजणी.	१ येशी.
१ कृष्णी.	१ गंगी.
१ यशोदा.	१ सोनी.
१ नयनी.	१ लक्ष्मी.
१ राधी.	१ माणकी.
१ गोदी.	१ जवसी.
१ नथी.	१ नागी.
७	७

एकूण असामी चवदा राजश्री परमहंस स्वामीची सेवा करित आहेत. त्यांनीं राजश्री परमहंस स्वामींस विनति केली कीं, आह्मी आज पावेतो एकनिष्ठेने सेवा केली. अशास, स्वामीमागें आह्मांस कोणी उपद्रव करील; त्यास स्वामींनीं आपलें आज्ञापत्र करून देऊन, दिवाणचें पत्र करून द्यावें; आणि आह्मांस कोणाचा उपसर्ग न लागेल ऐसें करून द्यावें. ह्मणजे आह्मी स्वामीच्या समाधीपाशीं सेवा करून राहूं ह्मणून. त्यावरून स्वामींनीं मनास आणून आज्ञापत्र करून दिलें. बि॥:-

“श्रीमत् परमहंस भार्गवराम स्वामी यांणीं:-सजणी सेवेस होती. अशास “हिजला मजमागे कोणी हिचे वस्तवानी व कोणेएक गोष्टीस, सुतळीच्या “तोड्यापर्यंत, घेईल आणि उपद्रव देईल; त्याचा निर्वेश होईल. त्याचें बरें कधी “होणार नाहीं. आणि माझे समाधीजवळ राहोन झाडलोट करून रहाशील; “तरी मजमागें माझे कारभारी चालवितील. त्यास जो कोणी लि॥ प्रमाणें न “ऐके, त्याजला शपथ असे. त्याचे आईवर तलाख असे. हें आज्ञापत्र दिलें “आहे.”

सदरहूप्रमाणें चवदा असाम्यांस, प्रत्येकीस एक ऐसीं चवदा पत्रें स्वामींनीं करून दिलीं. आणि साहेबांस आज्ञा केली कीं, येविषयीं हुजुरचें पत्र करून

देणे. त्यावरून मनास आणून राजश्री स्वामीच्या सेवेच्या बायका ऐसें जाणून, हे पत्र तुम्हांस सादर केलें असे. तरी तुमची वस्तभाव सुतळीचा तोडा आदि-करून तुम्हांस जी स्वामींनीं दिली आहे, ती मुवा केली असे. तरी वस्तभाव व नक्त व हरचीज व चतुष्पदे देखील जीं असतील ती, तुम्ही घेऊन समाधीपाशीं अगर हरएक जागां सुखरूप रहाणें. तुम्हांस स्वराज्यांतील जो कोणी असेल तो उपद्रव करणार नाही. तरी तुम्ही यांसी दरम्यान कोणी मुजाहीम न होणें. यांसी स्वामींनी जे दिलें आहे ते बक्षीस केले असे. तें हुजरून त्यांला मुवा केलें असे. तें घेण्यास कोणास प्रयोजन नाही. जाणिजे. छ० २९ जिल्हेज मु॥ स्वमम आर्बैन मया आलफ शके ७१ रक्ताक्षिनाम सवत्सरे माघ शुद्ध प्रतिपदा भौमवासरे आज्ञा प्रमाण. (मोर्तब)”

ह्या पत्रावरून सेवेच्या दासदासी ह्यांच्या हिताबद्दल देखील स्वामींची दूरदृष्टि व कळकळ होती असें दिसून येतें. असो.

शाहु महाराज व राणी **स्वगुणाबाई** ह्यांनी, स्वामीचा वृद्धापकाळ झाला असून तनु अत्यंत कृश झाली आहे असें पाहून, त्याचा वारवार समाचार घेण्याचा क्रम ठेविला होता. स्वामीच्या वरप्रसादाने छत्रपतीच्या गादीचा बोलबाला झाला ही गोष्ट **शाहु** महाराज केव्हांही विसरले नाहीत. ते स्वतः इतके विलासरंगी व स्वच्छंदानुवर्ती होते; तथापि स्वामीचा प्रत्येक शब्द त्यांना शिरसावंद्य असे. सर्व **मराठे** सरदार छत्रपतींची सक्रोध मुद्रा पाहून गर्भगळित होत असत; परंतु स्वामींची पुण्यशील विभूति दृष्टीस पडली की, त्यांचा राग क्षणभरही टिकत नसे. स्वामींचीही तशीच स्थिति होती. ह्या अन्योन्य भक्तीमुळें त्यांच्या परस्परांच्या विनोदपर लीलाही केव्हां केव्हां चालत असत. मनाची कितीही उद्विग्न वृत्ति असली, तरी **शाहु** महाराज त्यांच्या दर्शनास जात; व तेथील शुचिर्भूत देखावा पाहून हर्षभरित होत असत. स्वामीच्या अंतकालापूर्वी **शाहु** महाराज व त्यांची राणी **स्वगुणाबाई** हे धावडशीस गेले होते. त्यांच्या भेटीचा साद्यंत वृत्तांत व त्यांचें विनोदपर संभाषण स्वामींच्या बखरींत सविस्तर वर्णिलें आहे. तेव्हां त्याची पुनरुक्ति करण्याचें येथें कारण नाही. ह्या भेटी-मध्यें स्वामीमहाराज निरवानिरवीच्या गोष्टी अधिक बोलूं लागले. त्यावरून **शाहु** महाराजांच्या व राणीच्या मनास चटका बसून, त्यांना विशेष चिंता उत्पन्न झाली;

व तेव्हापासून त्यांनी त्याच्यावर अधिक बारकाईने लक्ष ठेविले. राणी सगुणाबाई हिने स्वामींस कृष्णातीरी वार्षिक समाधीस जाऊं नये ह्मणून आग्रहपूर्वक विनंति केली. परंतु स्वामी मृत्यूची पर्वा न करणारे असल्यामुळे त्यांनी आपल्या नित्यकर्मांत अंतर पडू दिले नाही.

स्वामीमहाराज हे शके १६६० क्रोधननामसवत्सरे ह्या वर्षाच्या श्रावणमहिन्यांत, आपल्या प्रतिवार्षिक नियमाप्रमाणे, श्री कृष्णातीरी समाधीस गेले. रीतीप्रमाणें जगन्नाथपतांनी त्याच्या समाधीचे सर्व साहित्य करून दिले, व दोन शिपाई समाधिस्थानाच्या रक्षणास ठेवून स्वामीचा निरोप घेतला. स्वामींनी त्यांजबरोबर शाहु महाराजास देण्याकरिता काही प्रसाद फळे देऊन त्यांस निरोप दिला. जगन्नाथपत तेथून परत आल्यानंतर सुमारे आठ दिवस स्वामी एकाताम्यें होते. नंतर नववे दिवशी ते आकस्मिक बाहेर आले. व गुफेंतील दर्भासन बाहेर आणून, कृष्णास्नान करून, त्यावर येऊन ईश्वरस्मरण करीत बसले. समाधीचा पूर्ण काल न होता स्वामी गुफेतून बाहेर आले हें पाहताच द्वाररक्षकास परमाश्चर्य वाटले. स्वामीनी त्यांस जगन्नाथपंतास आणण्याबद्दल आज्ञा केली; आणि आपण दर्भासनावर लाव मृगासन पसरून, एका शालेच्या पदरीं जपाची माळ बांधून, उशाकडे ठेविली; व शालजोडी पांवरून घेऊन श्री रामनामाचा उच्चार करीत निद्रा केली. मुखांतून राम राम असे नामस्मरण चाललें असतांनाच त्यांचे प्राण नारायणस्वरूपी मिळाले. इकडे धावडशी येथें जगन्नाथपत ह्यांस स्वामीचा निरोप पोहोचतांच ते तातडीने कृष्णातीरी धांऊन आले. तों स्वामीमहाराजांची मूर्ति समाधिस्थानातून बाहेर येऊन निद्रिस्त झालेली त्यांच्या दृष्टीस पडली. तेव्हा त्यांनी दर्शनेत्सुकतेने स्वामींच्या तोंडावरील शालेचा पदर काढून पाहिला. तों स्वामीमहाराज ब्रह्मीभूत झाले आहेत असें त्यांस कळून आले. मग त्यांच्या दुःखास पारावार काय विचारावा ? अखिल महाराष्ट्राचा सद्गुरु, सद्गुणाचा मूर्तिमत अवतार, स्वराज्याचा व स्वधर्माचा केवळ पंचप्राण, दुष्टाचा शासनकर्ता, सुष्टांचा सरक्षक, आणि दीनांचा त्राता असा सत्पुरुष इहलोकांतून गत झाल्यामुळे प्रत्येकाचें हृदय शोकरसानें भरून जाईल; मग प्रत्यक्ष पुत्रवत् पालन केलेल्या जगन्नाथपंतांची ती काय स्थिति ? स्वामींची निधनवार्ता शाहु महाराजांच्या कानीं पड-

तांच ते स्वतःच्या लव्याजभ्यासह कृष्णातटाकीं आले व स्वामींचा गतासु देह पाहून अत्यंत शोकाक्रांत झाले. हां हां ह्मणतां कृष्णेच्या निर्जन वाळवंटांत प्रचंड जनसमुदाय जमला, व स्वामींच्या कलेवराचें दर्शन घेऊन ढळाढळां नेत्राश्रू टाळू लागला. त्या वेळचा तो भयंकर शोकरस वर्णन करण्यास कोण समर्थ आहे ?

शाहुमहाराजांनीं स्वामींचें कलेवर स्वतःचे पालखीत ठेविले व त्यावर भरजरी चादर घाळून व त्याची सुगंधी द्रव्यांनीं पूजा करून मोठ्या समारंभानें ती पालखी धावडशी येथें आणली. तेथें स्वामींच्या स्नानसभ्येच्या पुण्यभूमीजवळ गर्ता तयार करून त्या कलेवराचे यथाविधि अत्युपचार केले. नंतर महाराजांनीं स्वामींच्या सर्व सेवकजनांचे यथोचित समाधान करून, आपल्या सरदार लोकांस “महाराज गेले आणि स्वामी आहेत” असे समजोन सर्वांनीं पूर्ववत् निष्ठा धरून चालावे. वर्षासनं पहिल्याप्रमाणाने सर्वांनीं द्यावी. त्यात अंतर करील त्यास शपथ असे. शिवाय पारिपत्य होईल” अशी ताकीद केली. नंतर स्वामींच्या समाधीचा व देवस्थानाचा उत्कृष्ट वदोवस्त करून महाराज सातान्यास निवून गेले. पुढें तेरावे दिवशीं त्यांनीं पुनः धावडशीस येऊन तेथे ब्राह्मणसतर्पण करून व सर्व जातींच्या लोकांस प्रसादभोजन देऊन, स्वामींच्या पुण्यतिथीची चांगल्या रीतीने सांगता केली. नंतर त्यांनीं स्वामीचे वार्षिक उत्सव, देवाचे अभिषेक, नैवेद्य, नदादीप, पूर्ववत् प्रमाणें चालवून स्वामींचा पूर्वीचा डौल कायम राहावा ह्मणून जगन्नाथ चिमणाजी ह्यांस धावडशी संस्थानचे मुख्य कारभारी नेमिलें; आणि सर्व प्रकारची उत्तम व्यवस्था केली. शाहुमहाराजांप्रमाणें त्यांची राणी सगुणाबाई हिनेही स्वामींविषयीं तशीच भक्ति प्रदर्शित करून स्वामींची प्रतिवार्षिक पुण्यतिथि मोठ्या उत्सवानें चालविली.

स्वामीमहाराज समाधिस्थ झाल्यानंतर त्यांच्या समाधिस्थानावर भव्य देवालय बांधून त्याच्या भव्यकीर्तीचें चिरस्मारक करावें असा छत्रपति शाहु महाराज ह्यांनीं विचार केला. त्याप्रमाणे त्यांनीं आपले खाजगी कारभारी विष्णु विश्वनाथ ह्यांस धावडशीस पाठवून जगन्नाथपंतांच्या विचारें तेथें प्रशस्त देवालय व भव्य सभामंडप बांधण्याचा बेत ठरविला. नंतर स्वामींचे भुलेश्वर

येथील देवालयाचे कामावरील शिल्पकलाचतुर गौडी संभाजीनाईक व व्यं-
काजीनाईक ह्यांस आणवून सुमुहूर्तावर देवालयास प्रारंभ केला. खासे महा-
राज व राणीसाहेब वारंवार येऊन कारखान्यावर देखरेख ठेवू लागले व लो-
कांचा परामर्श घेऊ लागले. त्यामुळे देवालयाचे काम उत्कृष्ट रीतीने चालू
झाले. परंतु दुर्दैवाने मध्यतरीच राणी सगुणाबाई ह्यांस क्षयाची भावना होऊन
त्या ता० २५ आगस्ट ३० स० १७४८ रोजी मृत्यु पावल्या. व महाराजांची
प्रकृतीही उदासीन झाली. त्यामुळे हे देवालयाचे काम त्यांच्या डोळ्यांदेखत
पूर्ण झाले नाही. शाहु महाराज ता० १५ डिसेंबर ३० स० १७४९ रोजी
मृत्यु पावले. व हे देवालय ३० स० १७५८ साली परिपूर्ण झाले. ह्या
देवालयास एकंदर खर्च ११९३५३८-॥ रुपये लागला. देवालयाचे काम
संपूर्ण झाल्यानंतर शंकराजी गौडी ह्यांस ३४५ रुपयांचे सोन्याचे कडे व
७० रुपयांचा स्याचा गज बक्षीस देण्यांत आला, व इतर पाथरवट गौडी वगैरे
लोकांस १४५५॥ रुपयांची इनामें दिली.^१ हें देवालय फार प्रेक्षणीय झाले
आहे. ह्या देवालयाच्या महाद्वाराच्या शिरोभागी शंकराजीनाईक ह्यांनी
पुढील लेख कोरून ठेविला आहे:—

श्री भार्गवराम.

श्री भार्गवाचा अवतार साचा ॥

ब्रह्मेन्द्रस्वामी बहुतां दिसांचा ॥

अवतार त्याचा समाप्त झाला ॥

संवत्सरा जाणही क्रोधनाला ॥ १ ॥

श्रावण शुक्ल नवमी भृगुवार होता ॥

अरुणोदई प्राण प्रयाण होतां ॥

कृष्णातिरीं मुख्य समाधिस्थानि ॥

वैकुंठवास मुनिला बहु लोक मानी ॥ २ ॥

प्रारंभ कामासि तयेचि कालीं ॥

वर्षे समाप्ती सहिशस्त्र झालीं ॥

१ ही माहिती देवालयाच्या हिशोबांत दाखल असून ती कै० नारोराम
शेखदार ह्यांनी दिली.

शाहू नृपाल भजतो निजपूर्ण भावें ॥
 सर्वत्र लोक भजती बहुपूर्ण भावें ॥ ३ ॥
 तयाचा जगन्नाथ भक्त प्रशील ॥
 समाधि स्थळ बांधिलें हें सुनील ॥
 महा बुद्धिनें योजिला जो सुशिल्पी ॥
 तया शंकरें बांधिलें आत्मकल्पीं ॥ ४ ॥
 शके १६७२ प्रमोदनाम संवत्सरे.

ह्याप्रमाणें स्वामींचें देवालय तयार झाल्यानंतर स्वामींचे उपास्य दैवत श्री
 भार्गवराम ह्याची पाषाणाची मूर्ति पेशवाईतील प्रख्यात कारागीर बखतराम
 याजकडून पुणें येथें तयार करवून बाळाजी बाजीराव पेशवे ह्यांनीं पाठविली.
 व एक गणपतीची मूर्तिही पाठविली. त्यांची संस्थापना स्वामींच्या समाधिस्था-
 नासन्निध केली आहे. त्यामुळें देवालयास विशेष शोभा येऊन तें फार रम्य
 व हृत्तापहर स्थान झालें आहे.

शाहू महाराज व सगुणाबाई वारल्यानंतर धावडशी संस्थानाचा योग्य अ-
 भिमान व अगत्य पेशव्यांनीं विशेष वाळगल्याचें दिसत नाहीं. शाहू महा-
 राज होते, तोंपर्यंत देवस्थानाच्या थाटांत कांहीं उणे पडले नाहीं. स्वामी
 नारायणस्वरूपी झाल्यानंतर त्यांच्या पश्चात् आंग्रे वगैरे बेलगामी सरदार स्वा-
 मीच्या कोकणातील गांवांस उपद्रव देऊं लागले. हें वर्तमान महाराजांस
 कळतांच, त्यांनीं स्वदस्तुर आज्ञापत्र पाठवून त्यांस सक्त ताकीद केली. हे आज्ञा-
 पत्र येणेप्रमाणें:—

“राजमान्य राजश्री तुळाजी आंग्रे सरखेल यांसी
 आज्ञा केली ऐसीजे:—

श्री परमहंस थोर तपस्वी. त्यांचें आवश्यक स्वामींस विशेषात्कारें होतें.
 त्यास सांप्रत ते शांत जाहले. त्याचें अधिष्ठान पूर्वपेक्षां अधिकोत्तर चालवावें
 हें स्वामींस अगत्य. ते कांहीं सामान्य होते ऐसे नाहीं. तुमच्या वडिलांची
 निष्ठा श्रीच्या ठायीं बहुत होती. त्यांचीही ममता त्याचे ठायीं असून तुमचे
 ठायीं बहुतसी होती. ऐसे असून या समयी तुझीं त्यांचा कांहींच परामर्ष

केलांत नाही ! हें उचित कीं काय ? तेंथे श्रीचें अधिष्ठान आहे. त्यावर शिव-भट हणून एक ब्राह्मण ठेविला आहे, हणून विदित जाहले. हे गोष्ट उचित न केली. तरी परशरामीं श्रीनीं कितीक श्रम साहम करून बागा, बागशाही व इमारती केल्या, हे साद्यत स्वामींस विदित आहे. ऐसे असोन तेंथे दुसरा ब्राह्मण ठेवावा हे कोण नीत ? हे गोष्ट स्वामींस मानत नाही. त्यामागे सर्व सपदा श्रीची जाणून, कोंकणातील गांव श्रीचेकडे सुदामतप्रमाणे चालवावयाची आज्ञा करून, हल्लीं हे आज्ञापत्र तुहांस सादर केले असे. पेशजीपासून गांव चालत आले आहेत. वितपशीलः—

- | | |
|-------------------------------|--------------------------|
| १ मौजे पेढें, तालुके चिपळूण | २ मौजे आंबडस, तालुके खेड |
| १ मौजे नायसी ता॥ सांवडें | १ मौजे डोरलें ता॥ पांवस |
| १ मौजे कळवुसी | १ मौजे माहाळुंगें. |
| १ मौजे गोठणे, तालुके राजापूर. | |

एकूण हे सात गांव पूर्वापासून चालत आले आहेत. त्याप्रमाणें ताकिदी देऊन चालवणे. देहाय मजकुरांस हवशीपट्टी वगैरे उपसर्ग काडीमात्र लागू न देणें. तुमच्या वडिलांची निष्ठा होती त्याप्रमाणें तुहीं धरून चालवावयासी अंतर न करणें. यासी तकरार कराल हे उचित नाही. जाणिजे. रवाना छ० ९ माहे सावान, सुद्धर सन सीत आर्बेन मया आलफ.

(स्वदस्तुर लेख) “सुदामतप्रमाणे चालवून करार न केलियास उचित न होय. पारिपत्य हुजुरहून होईल. सुज्ञ असा.”

हें आज्ञापत्र वाचलें हणजे शाहु महाराजांस स्वामींच्या पश्चात् देखील त्यांच्या देवस्थानाचें किती अगत्य होतें हें चांगले दिसून येतें. परंतु हें अगत्य पुढें राहिलें नाही. शाहु महाराज निवर्तल्यावर धावडशी संस्थानाचा वसूल सुरू करित येईनासा झाला. त्यामुळें स्वामींच्या वार्षिक पुण्यतिथीच्या खर्चाप्रीत्यर्थ देखील पेशव्यांजवळ याचना करण्याचा प्रसंग येऊन ठेपला. संस्थानचे कारभारी जगन्नाथ चिमणाजी ह्यांची पेशव्यांस लिहिलेलीं एकदोन पत्रें उपलब्ध झालीं आहेत, त्यावरून ह्या हणण्यास पुष्टि येते. तीं पत्रें येणेंप्रमाणेंः—

श्री भार्गवराम.

“श्रीमंत राजश्री भाऊ स्वामीचे सेवेसी.—

विनंति सेवक जगन्नाथ चिमणाजी मुक्काम धावडशी कृतानेक साष्टांग नमस्कार. विनंति. येथील श्रेम तागाईत आषाढ बहुल पंचमीपर्यंत वर्तमान यथास्थित असे विशेष. बहुत दिवस स्वामीकडील पत्र येऊन परामर्श होत नाही. ऐसे नसावे. सदैव कृपा करून पत्रां सांभाळ करणार स्वामी वडील आहेत. वरकड, श्रीची पुण्यतिथी श्रावणमासी शुद्धपक्षी प्रथम दिवसापासून नवमी पर्यंत होत असते. ऐशास आजिपर्यंत श्रीमंत सौभाग्यवती मातुश्री बाईसाहेब होती, ती सर्व साहित्य करीत होती. तो विचार यदा राहिला. याजउपरी, आपण श्रीचे शिष्य समर्थ आहेत. याजउपरी, आपण पुण्यतिथीचें साहित्य उत्तम प्रकारं करून महोत्साह शोभित करवा. आह्मास आपण वडील आहेत. आज्ञा होईल तेणप्रमाणे वर्तणूक करू. स्वामीस कोणे गोष्टीचें अशक्य आहे ऐसे नाही. सहजामध्ये होऊन येईल. सोमाजी सेवेसी विनंति करील तेणप्रमाणे अनुकूलता करावी. किनखाप गुदस्ताप्रमाणे उत्तम गळेफांस देविला पाहिजे; व वार्षिक ऐवजाची आज्ञा सातारा ध्यावयाची करावी. ह्मणजे सुदतीस पावतां होईल. बहुत काय लिहावे. कृपा करावी ही विनंति.”

हे पत्र शाहु महाराजाची राणी सगुणाबाई वारल्यानंतर लिहिलें असावें असे दिसत. ह्यानंतर शाहु महाराज वारल्यानंतर दुसरे पत्र लिहिलें आहे ते येणेप्रमाणे:—

श्री भार्गवराम.

“श्रीमंत राजश्री भाऊ स्वामीचे सेवेसी:—

विनंति सेवक जगन्नाथ चिमणाजी, कृतानेक साष्टांग नमस्कार. विनंति येथील कुशल तागाईत आषाढ शुद्ध दशमी पावेतों, स्वामींचे कृपेनें यथास्थित असे विशेष. श्री स्वामींची पुण्यतिथी श्रावण शुद्ध नवमीस, प्रतिपदेपासून नवमीपावेतो, कीर्तन व सतर्पण साप्रदाय पांच वर्षे वार्षिक चालला. आज-पावेतों पुण्यतिथीस साहित्य राजश्री छत्रपती स्वामीकडून होत होतें. वार्षिक टाकितां नये. करावे तो, सामर्थ्य स्वामींस विदितच आहे. मीच सेवेसीं येत

होतों. परंतु कांहीं साहित्य नाही. व कांहीं व्यासंगदुःख ह्मणून विनंतिपत्र पाठविलें आहे. तर स्वामींचें संस्थान. आज्ञेप्रमाणें वर्तणूक करूं. स्वामीजवळ विनंति केली, तिचा परिणाम लावणार स्वामी समर्थ आहेत. रा० विष्णुपंत अद्यापि निकालावर येऊन श्रीचे रुपये देत नाहीत. ते रुपये स्वामींचे. व संस्थान स्वामीवांचून दुसरा कोण चालविणार ? आम्ही आज्ञांकित असो. कारखाना उपाशी मरतो. तीन चार महिने लोकांस रोजमुरा नाही. विश्वासघात विष्णुपंतानें केला. काम निम्में राहिलें. आमचा उपाय जे, स्वामीस विनंति करावी. भिक्षेचा रुपया श्रीस्वामींनीं कोणाप्रकारे मिळविला; व आपणच त्याचें रूप करून वृद्धि केली जे, सत्कारणीं व्यय होईल. तें द्रव्य मध्येंच राहून काम पडलें ! याची आज्ञा करणार आपण वडील आहेत. सोमाजी विनंति करितां विदित होईल. कृपावृद्धि केली पाहिजे. श्रीचे समाधीस गळेफांस व प्रावर्ण बादलीवस्त्र असावे. पुण्यतिथीचें सामान कांहीं आज्ञा करून देवावें. ही विज्ञापना. ”

ह्यानंतर पेशव्यांनीं कांहीं ताकिदी करून व खर्चास थोडासा एंवज वगैरे पाठवून कशीतरी व्यवस्था केली. परंतु ह्यापुढे केव्हाही धावडशी संस्थानांत विलकूल स्वास्थ्य राहिले नाही.

शाहुमहाराज निवर्तल्यानंतर सातान्यास जी गडबड झाली, त्या गडबडीमध्ये कोणी अद्वैतेंद्र गोसावी नामक एक इसम पुढें आला; व त्यानें ताराबाईस अनुकूल करून घेऊन धावडशी संस्थानाचें स्वामित्व आपल्याकडे घेण्याचा यत्न केला. ह्या गोसाव्याची माहिती स्वामींच्या बखरींत प्रसिद्ध झालेली नाही. परंतु कित्येक कागदपत्रांत त्याचा उल्लेख सांपडतो. त्यानें ताराबाईकडून व पेशव्यांकडून सर्व सरदारांस पत्रें लिहवून धावडशी संस्थानाची भिक्षा व वसूल आपणांस मिळावा असा यत्न केला होता. त्यामुळे जगन्नाथ चिमणाजी परम कधी झाले व त्यांनीं पेशव्यांस एक विनंतिपत्र पाठविलें. तें येणेंप्रमाणें:—

१ पेशव्यांचें ह्या गोसाव्यास आंतून अंग होते व त्यांनीं होळकर पवार वगैरे सरदारांस ह्या अद्वैतेंद्र गोसाव्यास धावडशी संस्थानचा शिष्य समजून

श्री भार्गवराम.

“श्रीमंत तीर्थस्वरूप राजश्री नाना व राजश्री भाऊ स्वामींचे सेवेसी—
अपत्येसमान जगन्नाथ चिमणाजी मुकाम धावडशी कृतानेक साष्टांग नम-
स्कार. विनति तागाईत छ० १५ जिल्कादपर्यंत स्वामींचे कृपेंकरून वर्तमान
यथास्थित असे विशेष. स्वामींची आज्ञा घेऊन धावडसीस आलों. ते समयीं
स्वामीनें आज्ञा केली कीं दसरा करून मागती पुण्यास येणें. त्यास घरी नवरात्र
झालें. दसरा जहाला. उपरांतिक निघोन यावें तों, सातारा गडावरून वर्तमान
आलों कीं, मागें येथें गोसावी राहिला होता, त्याणें मातुश्री आईसाहेबांकडेस
संधान करून आपली स्थापना या स्थलीं करावी ह्मणोन मध्यस्थ घातलें. मागे
धावडसीस एक शिंपी होता, तो त्या गोसावियास सामील जाहला आहे.

भिक्षा घावी अशीं पत्रे पाठविल्याचाही आधार सापडतो. मल्हारराव होळकराचें
पुढील पत्र वाचलें असतां ह्याची साक्ष पटेल.

“राजश्री पंतप्रधान साहेबांचे सेवेसी

श्रीमंत सकलगुणालंकरण अखंडित लक्ष्मीअलंकृत राजमान्य आशाधारक
मल्हारजी होळकर दंडवत. विज्ञापना येथील क्षेम ता० छ० २२ सवाल पा-
वेतो मु० वाफगांव स्वामीच्या कृपावलोकनें करून सेवकाचें वर्तमान यथास्थित
असे विशेष. स्वामींहीं पत्र पाठविले. तेथें आज्ञाः—श्री भार्गवराम बाबा स्वामींचें
वार्षिक तुह्यांकडे असेल. त्याप्रमाणें त्यांचीं माणसें येतील, त्यांजवळ देणें.
पुढे श्रीचे शिष्य श्री अद्वैतेंद्र येतील त्यांचा बहुमान करणें ह्मणून आज्ञा. त्यास
प्रस्तुत श्रीकडून रा० केसोपंत आले. त्यांसमागमें आज्ञेप्रमाणें सविस्तर
अर्थ निवेदिला आहे. त्याप्रमाणें श्रीचे सेवेसी विदित होईल. पुढें स्वामींचें
आगमन होईल त्यासमयीं बहुमानास सेवकापासून अंतराय होणार नाही.
सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

ह्याचप्रमाणें पवार वगैरेंची पत्रें सांपडलीं आहेत. हा अद्वैतेंद्र गोसाव्याचा
समग्र वृत्तांत प्रसिद्ध झाला तर पेशव्यांच्या ह्या अद्वितीय कृतीचें खरें स्वरूप
व्यक्त होईल. ह्या उपलब्ध झालेल्या पत्रांवरून तर पेशव्यांच्या कीर्तीस कलंक
लागल्यावांचून राहणार नाही !

तो गडावर मातुश्रीकडे जाऊन, नानाप्रकारचे खेळ खेळोन, गोसावी याची उभारणी करावितो. गोसावी यासी वस्त्रे देऊन आठा चौ दिवशीं या स्थलास पाठविणार, ऐसं वर्तमान तहकीक ऐकिले. तो गोसावी मागें दोन चार महिने होता. त्याणें नानाप्रकारच्या उपाधी केल्या. राजश्रीपर्यंत जाहले. राजद्वारी फजीत पावला. हे सर्व वर्तमान स्वामींसही विदित आहे. गुदस्तां पुण्यास मातुश्री होती. ते समयी राजश्री बाजीराऊ अमात्य याही ह्याचा अगत्यवाद धरिला होता. हे वर्तमान स्वामीस कळल्यावर स्वामीने नशेद करून तेथून घालविला. तो मागती हा प्रसंग साधून आठां चौ दिवशीं या स्थलास यावे ऐसा करार जाहला आहे. तरी तो गोसावी या स्थानास आल्यानंतर, येथे दहा वीस ब्राम्हण, बहुत कालीं श्रीचे पदरचे, व जुनीं माणसे शे दोनशें आहेत. याणी देशत्याग करावा, ऐसा प्रसंग जाहला ! आह्मी लोकीं त्या गोसाव्याचे हाता-खालीं राहावं ऐसा प्रसंग मागेच राहिला नाही. याज उपरी, स्वामी मायबाप गणगोत. श्री मागें आह्मांस दुसरे पाय आहेत असा अर्थ नाही. साभिमानी स्वामी आहेत. आह्मी काय विचार करावा ते आज्ञा करणार वडील स्वामी आहेत. बहुत काय लिहावे. सेवेसी श्रुत व्हावे ही विज्ञापना.”

हें पत्र गेल्यानंतर पेशव्यांनीं पुढे काय व्यवस्था केली ते समजत नाही. तथापि पुढे ह्या गोसाव्याचे नाव कागदपत्रात कोठे दिसत नाही. त्याअर्थी हे प्रकरण कसे तरी विश्लें असावे असें दिसते.

ह्यानंतर बाळाजी बाजीराव पेशव्यांनी ३० स० १७५८ साली धावडशी सस्थानचे हिशेब घेऊन त्याच्या शिलकेतून १२७१०॥१० रुपये वडूथ येथील शकुतेश्वराच्या देवालयास दिले व स्वामींच्या कारकूनमंडळीस व समाधीच्या खर्चास ठरीव नेमणुका बांधून देऊन एक बेहेडा तयार करून दिला. नंतर पुनः थोरले माधवराव पेशवे ह्यानी ३० स० १७६६ सालीं दुसरा बेहेडा करून दिला. त्याप्रमाणे अद्यापि व्यवस्था चालत आहे. कोकणातील पेढें येथील परशुराम व गोठणें येथील भार्गवराम ह्या स्वामींच्या देवस्थानांत पेशव्यानी फारच घोटाला केला व तीं निरनिराळ्या लोकांकडे चालविलीं. ह्या सर्वांचा पुढील वृत्तांत अत्यंत भानगडीचा व वादग्रस्त असल्यामुळें तो स्वामींच्या पवित्र चरित्रांत दाखल करण्याची आमची इच्छा नाही.

धावडशी संस्थानचे कारभारी जगन्नाथ चिमणाजी हे इ० स० १७८२ मध्ये मृत्यु पावले. नंतर त्यांच्या सरळ वंशजाकडे हें संस्थान चाललें आहे. साप्रतचे वहिवाटदार गंगाधर भिकाजी भागवत हे आहेत. संस्थानांमध्ये स्वामींच्या सर्व कारकूनमंडळीचे वंशज अद्यापि आपापल्या वृत्तीचा उपभोग घेत आहेत. त्या सर्वांचा योग्य रीतीनें परामर्ष घेऊन व स्वामीची योग्यता व कर्तृत्वशक्ति सदैव लक्षात ठेवून, त्यांचा कीर्तिघोष सर्व महाराष्ट्रांत यावश्चंद्र दिवाकरी गर्जत राहिल असे वर्तन ठेवणे त्याकडे आहे. इतके सांगून व स्वामींच्या समाधीस अनन्य भावे प्रणाम करून हा चरित्रग्रंथ येथें समाप्त करितों.

श्री
महापुरुष
ब्रह्मेन्द्रस्वामी धावडशीकर

यांचा पत्रव्यवहार.

स्वामींस आलेलीं पत्रे.

शाहूमहाराज.

[लेखांक १]

श्री.

श्रीसकल तीर्थस्वरूप श्रीमत् परमहंस श्रीस्वामींचे सेवेसी:—

अपत्यसमान शाहुजी राजे कृतानेक दंडवत विनंति. येथील कुशल स्वामींचे कृपाकटाक्षें यथास्थित असे विशेष. स्वामींनीं सदय होऊन आशीर्वादपत्र पाठविलें. प्रविष्ट होऊन अक्षरशः अभिप्राय विदित जाला. वीरमाडे, अनेवाडी, धावडशी, येथें बावाजी शिवदेव व राजश्री यमाजी शिवदेव व भवानी शंकर हे वेठबिगारीचा उपद्रव अ-

१ वीरमाडे, अनेवाडी व धावडशी ही गांवे सातान्याजवळ पांच सहा मैलांचे अंतरावर असून स्वामीच्या देवस्थानाकडे इनाम चालत आहेत. मराठी राज्याचे वेळी धावडशी हे परळी तर्फाखाली मोडत असे. वीरमाडे वाई हवेलीमध्ये असे, व अनेवाडी प्रांत व्याघ्रगड तर्फे कुडाळ असे मोडत असे. ह्या तिन्ही ठिकाणी स्वामीच्या वेळची कांही स्मारकें आहेत. धावडशी येथे स्वामीची समाधि व भार्गवरामाचे देवालय फार प्रसिद्ध आहे. येथेच स्वामींनी कोकण प्रांतांतून आल्यानंतर प्रथम वास केला.

२ यमाजी शिवदेव मुतालीक असावेत.

निवार करितात. ऐसीयास कोंकणप्रांत त्यांग करून येथे आलो. येथें हे उपद्रव करितात. त्यामुळें आपलें राहणें होत नाहीं ह्मणून चित्तांत उदासीनता आणून विशेष खेद केला; त्यावरून राजश्री यमाजी शिवदेव व भवानी शंकर यांस स्वमुखे स्वरु आज्ञा करणें ते केली. या-उपरी त्यांकडून कांहीं उपसर्ग होणार नाहीं. स्वामींनीं चित्त स्वस्थ करावें. उदासीनता सर्वथा न आणावी. स्वामीपेक्षां दुसरें अधिकोत्तर आहे असें नाहीं. स्वामी देवालये, वापी, कूप, तटाकें झाडझडोरा लावितात हे कीर्ति अक्षय करीजेती.^१ यापेक्षां उत्तम काय आहे ? आह्मांस ह्या गोष्टीचा बहुतसा संतोष आहे. स्वामींनीं अननासे व केवड्याचे रोप पाठविले तेही पावले. वरकड विचार लिहिला तर जे होणें ते स्वामींच्या आशीर्वादप्रतापे होईल. ते गोष्टीचें अगाध आहे असें नाहीं. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.

[लेखांक २]

श्री.

श्री सकल तीर्थस्वरूप श्री परमहंस श्री स्वामीचे सेवेसी:—

अपत्ये शाहूजी राजे कृतानेक दंडवत विज्ञति. येथील कुशल वैशाख शुद्ध द्वितीया सौम्यवासर स्वामींच्या आशीर्वादेन यथास्थित असे विशेष. स्वामींनीं आशीर्वादपत्र प्रेषिलें तेथें आज्ञा जे, श्रीस आपण धारादत्त कुलबाब कुलकानु गांव इनाम दिल्ले असतां राजश्री प्रतिनिधि चव्हाण-

१ कोंकणप्रांत त्याग करून स्वामीमहाराज देशी सन खमस अशरीनांत आले असे काव्येतिहाससंग्रहांतील ब्रह्मोद स्वामींच्या चरित्रांत लिहिले आहे त्यावरून हे पत्र इ. स. १७२४-२५ च्या सुमाराचे असावे असें दिसते.

२ स्वामीस लोकोपकारार्थ देवालये, विहिरी, तलाव बांधण्याचा व फुलझाडे व फळझाडे यांचे बाग करण्याचा फार नाद असे.

३ चव्हाणपट्टी ही उदाजी चव्हाणानें बसविली होती. उदाजी चव्हाण हा अथणीचा राहणारा असून रामचंद्रपंत अमात्य ह्यांच्या हाताखाली वाढला होता.

पट्टी रुपये तीनसें साठ घेतले, आणीक इनामपट्टी आठसें रुपये घेणार ह्मणून लिहिले. ऐसीयास पहिले चव्हाणपट्टीचा पैका घेतला तो स्वामींस विदित झाला नाहीं. विदित होतें ह्मणजे मना केलें असतें. हल्लीं इनामपट्टीचा ऐवज न ध्यावयाची आज्ञा करून मना केलें असे. श्रीस गांव दिल्लें असतां दुसरा उपसर्ग लागेल असें काय आहे? कित्येक वृत्त वेदमूर्ति राजश्री सदाशिवभटअग्निहोत्री सेवेसी निवेदितील त्यावरून विदित होईल. सेवेसी श्रुत होय सेवेस विनंति.

[लेखांक ३]

श्री.

श्री सकल तीर्थरूप श्रीमत्परमहंस श्री स्वामींचे सेवेसी:—

अपत्यसमान शाहुजी राजे कृतानेक दंडवत विनंति. येथील कुशल पौष वद्य ५ भोमवासरे स्वामींचे आशीर्वादे यथास्थित असे विशेष. स्वामींनीं आशीर्वादपत्र पाठविलें. पावून लेखनार्थ अवगत जाहला. तेथें आज्ञा जे, मौजे वीरमाडीकर पाटील हरामजादगी करितात, मसाला दोनशें रुपये माफ केला तीं पत्रें मागतात, कमाविसदार नको ह्मणतात, ऐशास तो गांव घेऊन दुसरा गांव द्यावा ह्मणोन, तर स्वामींस गांव दत्त करून दिल्ला तो माघारा घेणें ऐसें होईल कीं काय? गांवकरी पाटील हरामजादगी करितात त्यास आपण कळेल त्याप्रमाणें तंत्री

तो पुढे फार प्रमत्त होऊन त्यानें बत्तीसशिराळ्यांची गडी काबीज केली आणि त्या प्रातामध्ये फार दंगा मांडला. त्याचे सामर्थ्य विशेष जाणून शाहू महाराजांनीं त्याजबरोबर तह केला व त्यास शिराळे व कराड येथील चौथार्डेचे हक्क दिले. तथापि त्यानें आपली पुंडाई तशीच चालवून गांवोगांवी चव्हाणचौथार्डे घेण्याचा सपाटा चालविला. त्यास कोल्हापुरच्या संभाजीराजाचें सहाय्य होतें. इ० स० १७२९ मध्ये शाहूने प्रतिनिधीस त्याजवर पाठवून त्याचा व संभाजीचा अगदीं पराभव केला. उदाजी चव्हाणानें जी चव्हाणपट्टी बसविली होती ती पुढे कांही दिवस चालली असावी असें दिसतें.

करावी, त्यास दुसरा कोणी मुजाहिम होईल ऐसें नाही. पाटिलास तंबी केल्याविना बलखुद राहतात असें नाही. कुणबी हरामजादे, त्यांस तंबी पोहोचवून विचारेंच राखिले पाहिजेत, तरीच सुरळीत वर्ततील. स्वामीपेशां कुणब्याचें आवश्यक आहे असें नाही. हा अर्थ विस्तारें ल्याहावा तरी स्वामींस आमचें हृद्रत अविदित असें काय आहे? जैसे कळेल तैसे कुणबी यास बलखुद ठेवून सुरळीत वर्तवावें. विदित होय. सेवेसी श्रुत होय हे विनंति.

[लेखांक ४]

श्री.

श्रीसकल तीर्थस्वरूप.श्रीमत् परमहंस श्रीस्वामींचे सेवेसी:—

अपत्यसमान शाहुजी राजे कृतानेक दंडवत विज्ञप्ति. स्वामींचे आशीर्वादे कार्तिक बहुल सप्तमी मंदवासर यथास्थित असे विशेष. स्वामींनीं आशीर्वादपत्र पाठविलें. पाहून समाधान झालें. तेथें आज्ञा जे, कृष्णभट देसाई ता. राजापूर याचे वादी याणें यासीं वतनाचा कथला केला तो पूर्वार्थ मनास न आणितां राजश्री कान्होजी आंग्रे याणीं वादी यास विभागपत्रें करून दिलीं. याजपासीं या.....फर्मान व थोरले कैलासवासी महाराजांचीं पत्रें आहेत त्यांवरून सखोजी आंग्रे सरखेल याणीं आपली पत्रें दिलीं. महाराजांनीं आपलीं पत्रें करून द्यावीं, ह्मणून लिहिलें. तरी त्यास हुजूर पाठवावें. मनास आणून आज्ञा करणें ते केली जाईल. विदित होय हे विनंति.

[लेखांक ५]

श्री.

तीर्थरूप परमहंस श्री स्वामी वडिलांचे सेवेसी:—

अपत्य शाहूनें त्रिकाल चरणीं मस्तक ठेऊन शिरसाष्टांग दंडवत विज्ञा-

१ कान्होजी आंग्रे—कारकीर्द ३० स० १६८० पासून ३० स० १७२९ पर्यंत.

२ सखोजी आंग्रे—कान्होजीचे वडील पुत्र. ह्यांस सरखेल पदाची वस्त्रें इ.

स. १७२९ त झाली. परंतु ते लवकरच वारले.

पना. जेष्ठ बहुल त्रयोदशीपावेतों आशीर्वादेंकरून यथास्थित असे विशेष. आज्ञापत्र आलें त्यांत कित्येक प्रकारें लिहिलें तें कळलें. आंग्रे यांजविषयींचा मजकूर लिहिला, त्यास त्याजकडे मुद्दाम जासूद पाठवून आणवितों. राजश्री रघोजीराव भोंसले यांजकडून व होळकर यांजकडून पूजा वगैरे आलें हणोन लिहिलें तें नीट जाहलें. हा मृत्युलोक, मानवाचा भरंवसा आहे असें नाहीं हणोन वगैरे उदासीनें लिहिलें, त्यास आपण ईश्वर, जे करतील तें होईल. गांव सिव पैका मिळविला यास धनी कोण असें बहुत-प्रकारें लिहून आलें. त्यास लिहावयाचें कारण काय? मुळांच जैगन्नाथपंत याचें पुत्रवत् रक्षण केलें. तेव्हां तो धनी व आह्मां सर्वास गुरु याप्रमाणें आज्ञा जाहली आहे. त्याप्रमाणें जगन्नाथपंत याचे पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरा आह्मी व आमचे वंशांत जे होतील ते चालवितील. यांत अंतर होणार नाहीं. हें कळलें पाहिजे. शालजोडी १ एक व वनात १ एक व मोहोरा १०० येणेंप्रमाणें पाठविलें आहे. हें कृपा करून घेतलें पाहिजे. बहुत काय लिहिणें हे विनंति.

[लेखांक ६]

श्री.

श्रीसकलतीर्थरूप श्रीमत् परमहंस श्रीस्वामींचे सेवेसी:—

अपत्यसमान शाहुजी राजे कृतानेक दंडवत विनंति. येथील कुशल कार्तिक शुद्ध द्वितीया स्वामींचे आशीर्वादें यथास्थित असे विशेष. आपण घोडेविसीं लिहिलें होतें त्यावरून हल्लीं घोडे चार पाठविले

१ स्वामीस आपला अंतकाळ अगोदर समजला अमून त्यानी शाहू महाराजांजवळ व आपल्या पदरच्या लोकांजवळ तशा अर्थाचे उद्गार वारंवार काढिले होते. स्वामी इ. स. १७४५ मध्ये समाधिस्थ झाले त्यापूर्वींचे हे पत्र असावे.

२ जगन्नाथपंत:—हे चिमणाजी कृष्ण भागवत यांचे चिरंजीव. स्वामीचे मुख्य कारभारी.

आहेत. यांत चित्तास येईल तो मान्य केला पाहिजे. राजश्री राघोराम याबराबरी पाठविले आहेत. विदित होय.

‘घोडे चार पाठविले आहेत. चित्तास येईल तो घेणें ही विनंति.’

[लेखांक ७]

श्री.

श्रीसकलतीर्थरूप राजश्री श्रीमत् परमहंस स्वामींचे सेवेसी.

अपत्यसमान शाहुजी राजे कृतानेक दंडवत विज्ञप्ति. येथील कुशल फाल्गुन शुद्ध तृतीया सौम्यवासर स्वामींचे आशीर्वादे यथास्थित असो विशेष. स्वामींनीं आशीर्वादपत्र प्रीदिलें (प्रेषिलें?) तेथें आज्ञा जे, श्रीनें जे वदविलें त्यास संदेह आहे असें नाहीं. पत्र पत्रिकार्थ जाणून जतन करून ठेवणें ह्मणून त्यावरून स्वामींनीं आशीर्वादप्रसाद दिला; त्यास संदेह चित्तांत आणजेतो असें नाहीं. सूचनार्थ विनंति लिहिली होती. त्यास निर्वाहरूप पत्रिकाच आज्ञा प्रमाण, संग्रहीं ठेविली असे. विदित होय. श्रीपदप्रसाद पाठविला तो पावला. सेवेसी विनंति.

[लेखांक ८]

श्री.

श्रीसकलतीर्थरूप श्रीमत् परमहंस श्रीस्वामींचे सेवेसी:—

अपत्यसमान शाहुजीराजे कृतानेक दंडवत विज्ञप्ति. येथील कुशल भाद्रपद शुद्ध तृतीया, सौम्यवार स्वामींचे आशीर्वादे यथास्थित असो विशेष. सांप्रत स्वामींचें आशीर्वादपत्र येऊन परामृष होत नाहीं याकरितां चित्त साक्षेपित असे. तरि सर्वदां आशीर्वादपत्र पाठवून चित्त सानंदित केलें पाहिजे हे विनंति.

१ लेखांक ७ व ८ ही दोन पत्रे काव्येतिहाससंग्रहांतील “पत्रे यादी वगैरे” मध्ये प्रसिद्ध झाली आहेत.

छत्रपतींच्या राण्या.

[लेखांक ९]

श्री.

तीर्थस्वरूप श्री परमहंस स्वामींचे सेवेसी:—

अपत्ये सौभाग्यादिसंपन्न सखवारबाई दंडवत विनंति उपरी येथील कुशल स्वकीय लेखन करीत गेलें पाहिजे. यानंतर स्वामींनीं आशीर्वादपत्र पाठविले तें पावलें. श्रीचा प्रसाद पाठविला तो पावला. रुपये पाठवून दिले पाहिजेत ह्मणून लिहिलें, तर आपणासीं करार केला त्यास अंतर होणार नाहीं. ऐवज करून पाठविलें जाईल. इंग्रेज बंद करावयास आपण ममईस जावें कीं काय? आज्ञा जाली तर जाऊं ह्मणून लिहिले तर केवळ आपण जावें असा अर्थ नाहीं. परंतु कार्य होय ऐसा विचार करावा. आणि जेणेंकडून इंग्रेज बंद होऊन शामलास मदत न करी, आपणास सद्धख राखे, तें करावें. हें कार्य जालि-

१ छत्रपति शाहू महाराजांस एकंदर लग्नाच्या स्त्रिया चार होत्या, व राख एक होती. त्यांची पादशाही लष्करांत दोन लग्ने झाली. रुस्तुमराव जाधव यांची कन्या अंबिकाबाई, व शिंदे यांची कन्या सावित्रीबाई. दुसऱ्या लग्नांत विरुबाई म्हणून एक स्त्री शिंदे यांनी महाराजांस अंदण दिली, ती त्यांनी राख म्हणून ठेविली होती. परंतु ती फार पवित्र व सदाचरणी बायको असल्यामुळे शाहू महाराजांची तिजवर फार प्रीति होती. महाराज दक्षिणेत आल्यानंतर त्यांनी कुवरजीराजे शिर्के यांची कन्या सखवारबाई व मोहिते यांची कन्या सगुणाबाई या दोन स्त्रियांबरोबर लग्ने केली. ह्यांपैकी सखवारबाई, सगुणाबाई व विरुबाई यांची स्वामीवर फारच भक्ति होती हे त्यांच्या पत्रव्यवहारावरून दिसून येईल.

२ जंजिन्याच्या शिंदीचे व मराठ्यांचे युद्ध चाललें असतां इंग्रजांनी शिंदीस न मिळतां मराठ्यांस साह्य करावें व तत्प्रीत्यर्थ स्वामींनी इंग्रजांकडे प्रयत्न करावा अशाविषयी हें पत्र आहे. ह्यावरून इंग्रजांकडेही स्वामींचें त्या वेळी धोरण होतें असें दिसते, व छत्रपतींच्या राण्या राजकारणामध्ये लक्ष्य पुरवीत होत्या हेंही व्यक्त होतें.

यावरी आपलें स्वहित आहे. याकरितां अंतराय न करणें. स्वामी-
प्रति विशेष काय लिहिणें. कृपा निरंतर असो दिजे हे विनंति.

[लेखांक १०]

श्री.

तीर्थस्वरूप श्रीमंत परमहंस स्वामी स्वामींचे सेवेसी:—

अपत्यें सौभाग्यादिसंपन्न सखवारबाईसाहेब दंडवत विनंति उपरी
येथील कुशल जाणून स्वकार्य लिहित गेलें पाहिजे. विशेष:—आपण
पत्र पाठविलें तें प्रविष्ट होऊन लेखनाभिप्राय श्रवण जाहला. तेथें
आज्ञा जे धामणी व सोनगांव ता० खेड प्राणवल्ली प्रांत गजापूर या
गावाच्या सनदा पाठवून देणें. तर आपलें मागे पत्र आलें त्यांत मजकूर
लिहिला होता जे इंग्रजाची व आपली मैत्री आहे. ऐसीयासीं प्रस्तुत
राजश्री स्वामींनीं आज्ञा केली, त्यावरून राजश्री तुळाजी आंग्रे अंजन-
वेलीस वेढा घालून बैसले आहेत. तर मैत्रीकीमुळें इंग्रजास सांगून शा-
मलाची मदत न करीत तो अर्थ केला पाहिजे, ह्मणजे गांव लिहिल्या-
प्रमाणें स्वामींकडे येतील. रुपयांचा मजकूर लिहिला तरी राजश्री स्वा-
मींची प्रकृति बरी झाल्या उपरांतिक रुपये मागून घेऊन स्वामींचे पाठ-
विले जातील. रजईचा मजकूर लिहिला तर प्रस्तुत जामदारखान्यांत
शाल नाही. शाल मेळवून आज्ञेप्रमाणें रजई पाठविली जाईल. आज्ञेस
अंतर होणार नाही. बहुत काय लिहिणें हे विनंति.

पौ छ १७ सफर सन खमस.

१ ह्या पत्रांत स्वामींची व इंग्रजांची मैत्री होती असा स्पष्ट उल्लेखच आहे.

२ पैवस्ती म्हणजे दाखल तारीख १७ सफर सन खमस ही आहे. ह्या-
वरून ता० ८ जुलई सन १८३४ ही तारीख असावी. अंजनवेल सर केल्याचा
उल्लेख पुढील पत्री आहे. त्यावरून त्या पूर्वीचें हें पत्र आहे.

[लेखांक ११]

श्री.

तीर्थस्वरूप राजश्री परमहंस स्वामी स्वामींचे सेवेसी:—

अपत्ये सौभाग्यादिसंपन्न सखवारवाईसाहेब दंडवत विनंति उपरी येथील कुशल जाणोन स्वकीय कुशल लेखन करीत असलें पाहिजे. यानंतर येथील वर्तमान तर जंजीरे अंजनवेली येथें मोर्चेबंदी करून जेर केली आणि माघ शुद्ध द्वितीया बुधवारी किल्ला फत्ते केला. दोनतीनशें माणूस शामलाकडील ठार झाले. व आपणाकडीलही थोडीं बहुत माणसें घोडीं ठार झालीं. ईश्वरें कार्य सिद्धीस नेलें. हें संतोपाचें वर्तमान स्वामींस कळावें यास्तव लिहिलें आहे. बहुत काय लिहिणें हे विनंति.

[लेखांक १२]

श्री.

तीर्थस्वरूप श्री परमहंस स्वामींचे सेवेसी:—

अपत्यसमान सौभाग्यादिसंपन्न सखवारवाई व सौ० सगुणाबाई दंडवत विनंति उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लेखन करीत गेलें पाहिजे. यानंतर स्वामींनीं आशीर्वादपत्र पाठविलें ते प्रविष्ट जालें. लिहिलें कीं चिरंजीव राजश्री फत्तेसिंगदादा याचे भेटीस गेलों होतो. भेट जाली. बहुत सन्मान करून पूजा केली. हत्ती घोडे पालखींत बैसऊन आज्ञा दिली. सोमवारीं धावडसीस आलों; व चिमणाजीपंतदादा यास देवाज्ञा जाली. त्याच्या चिरंजीवाचा परामर्ष करावा ह्मणोन लिहिलें. ऐशास चिरंजी-

१ माघ शुद्ध द्वितीया बुधवार म्हणजे ता० १५ जानेवारी इ. स. १७३५.

२ फत्तेसिंगदादा:—फत्तेसिंग भोंसले अक्कलकोटकर.

३ चिमणाजीपंत दादा:—चिमणाजी कृष्ण भागवत. स्वामींचे परमविश्वासू शिष्य व मुख्य कारकून हे इ. स. १७४१ मध्ये मृत्यु पावले. त्यावरून हें पत्र त्या सालचें असावे.

वांचे भेटीस गेलां, उत्तम केलें. त्यांनीं स्वामींची पूजा सन्मानेंकडून केली. यावरून चित्तास बहुत आनंद जाला. तुह्मां महापुरुषांची पूजा न करीत तर कोणाची करतील ? चिमणाजीपंताचें वर्तमान तर दैवी गतीस इलाज आहे ऐसें नाही ! त्याच्या चिरंजीवाचे परामर्षास अंतर होणार नाही. वरकड संतानवृद्धीचा मजकूर लिहिला तर आपली निष्ठा स्वामींच्या पायांसीं दृढतर, आणि आपली कृपा आमचे ठायीं, ते अन्यथा होईल ऐसे नाही. आपले आशीर्वादकडून फलात्कारही होईल. प्रसाद श्रीफल दोन, साखरपुडा एक पाठविला तो पावला. अत्यादरें मस्तकीं वंदून स्वीकार केला. निरंतर आशीर्वादपत्रीं सांभाळ केला पाहिजे. बहुत काय लिहिणें कृपा निरंतर असों दिजे. हे विनंति.

[लेखांक १३]

श्री.

श्रीमंत तीर्थस्वरूप परमहंस बावा स्वामींचे सेवेसी—

अपत्ये सौभाग्यादि संपन्न सगुणाबाई चरणावरी मस्तक ठेवून दंडवत प्रणाम विनंति उपरी येथील कुशल माघ बहुल नवमी पावेतों स्वामींचे आशीर्वादे क्षेम जाणोन स्वकीय कुशल लेखन करीत असलें पाहिजे. विशेष स्वामींनीं आमची शपथ क्रिया घेऊन जे आज्ञा केली त्या शपथप्रमाणें आज तागायत आपणाजवळून कांहीं अंतर पडों दिल्लें नाही. त्याकडून जें अंतर पडावयाचें तें पडत गेलें. परंतु कांहीं स्वामींच्या आज्ञेप्रमाणें अंतर पडों दिलें नाही. याउपरी आह्मी केल्या शपथाप्रमाणें उतराई जालों. उपरी आमची क्रिया सुटली. आह्मांस मोकळीक करून उत्तर पाठविलें पाहिजे. हें पत्र एकांतीं वाचून आपले चित्तांतच गोष्ट असों द्यावी. कागद फाडून टाकिला पाहिजे. बहुत काय लिहिणें हे विनंति.

[लेखांक १४]

श्री.

तीर्थस्वरूप श्री परमहंस स्वामींचे सेवेसी:—

अपत्यें सौभाग्यादिसंपन्न विरुबाई साष्टांग दंडवत विनंति उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहिलें पाहिजे. विशेष स्वामींनीं आशीर्वादपत्र पाठविलें तें प्रविष्ट होऊन अक्षरशः श्रुत झालें. कितेक दृष्टांत देऊन लिहिलें तर हे गोष्टी यथार्थच आहे. आह्मांस स्वामींपेक्षां अधिकोत्तर काय आहे ? राजश्री बाजीराव पंडित प्रधान यांचे मातुश्रींनीं आह्मांस सोवळें दिलें तें स्वामींकारणें राजश्री येसाजी महादेव कारकून जामदारखाना याजबरोवरी पाठविलें आहे. घेऊन पावल्याचें उत्तर पाठविणें. माटेचें बीज व पोकळ्याचें बीज पाठविलें, तें प्रविष्ट जालें. जाणिजे. बहुत काय लिहिणें कृपा निरंतर असों दिजे हे विनंति.

हे॥ अपत्यें बसवंतराव दंडवत विनंति लिहिली परिसीजे. लोभ असो दिजे हे विनंति.

[लेखांक १५]

श्री.

तीर्थस्वरूप राजश्री परमहंस बावा स्वामींचे सेवेसी:—

विनंती अपत्यसमान सौभाग्यादिसंपन्न सगुणाबाई दंडवत विनंति येथील कुशल ताा छ २० रजब पावेतो स्वामींच्या आशीर्वादेकरून यथास्थित जाणून स्वकीय लेखन करावयासी आज्ञा केली पाहिजे. विशेष, मौजे रिळे ता० शिराळे हा गांव राजश्री येसाजी भोंसळे यांनीं श्रीकडे दरोबस्त दिल्हा आहे, तेथें सरदेशमुखी व साहोत्रा याचा उपद्रव होता तो दूर करणें ह्मणून आज्ञा केली. तरी स्वामींनीं एक माणूस तेथें ठेवून यांजकडून रोखे येतील ते माघारे टाकावे. तेथून त्याचा बोभाटा आला ह्मणजे त्यास आज्ञा करणें ते केली जाईल. ये गोष्टीचें कांहीं अगाध आहे असें नाहीं. बहुत काय लिहिणें हे विनंति.

[लेखांक १६]

श्री.

श्रीमत् परमहंस राजश्री बाबा स्वामींचे सेवेसी.—

सौभाग्यादिसंपन्न मातुश्री बाईसाहेब दंडवत प्रणाम विनंति उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय लेखन केले पाहिजे विशेष. आपण श्रावण शुद्ध चतुर्थास समाधीस बैसलां, त्यास कोणे दिवशीं उठणार ते लिहिलें पाहिजे. आमचे शरीरीं आपण येथें आले होतें ते समयीं आरोग्य नव्हतें तैसें हल्लीं जाहलें आहे. आपले आशीर्वादेंकरून आरोग्य होईल. चिंता न करणें. आपण कोणे दिवशीं कोणी वेळेस समाधीतून बाहेर येणार तो दिवस लेहून पाठवावयास आज्ञा केली पाहिजे. जो दिवस नेमला असे ते दिवशीं पालकी पाठविली जाईल. पालकी पाठवून धावडशीस मठीस पाविली जाईल. बहुत काय लिहिणें हे विनंति.

कोल्हापुरकर ताराबाई व संभाजी.

[लेखांक १७]

श्री.

श्रीमत् हरिभक्तिपरायण राजमान्य राजश्री स्वामी वडिलांचे सेवेसी:—

प्रति श्रीमन् मातुश्री ताराबाईसाहेब क्षेम उपरी वडिलांकडील बहुत दिवस खबर बखर कळों येत नाही. तरी वडिलीं ऐसें न करावें. आह्मांकडील वर्तमान तरी वडिलांस परस्परें विदित जाहलेंच असेल. परंतु

१ बाईसाहेब:—राणी सखवारबाई किंवा सगुणाबाई ह्यांपैकी एक असावी.

२ स्वामी समाधीस बसले म्हणजे समाधि समाप्त होईपर्यंत त्यांची कोणाची भेट होत नसते. समाधि समाप्त झाली म्हणजे त्यांस समारंभेंकरून पालखीत बसवून धावडशीच्या मठांत नेत असत. ही पालखी सातारच्या महाराजांकडून जात असे.

३ ताराबाई:—राजारामाची बायको व कोल्हापूर संस्थानची मूळस्थापना करणारी सुप्रसिद्ध ताराबाई (इ. स. १७००-इ. स. १७६१). हिचीही स्वामीवर भक्ति असून तिचा स्वामीशी पत्रव्यवहार होता असे दिसतें.

वडिलांस आमचें वर्तमान निवेदित व्हावें. याबद्दल मुजरत आप्पाजी कृष्ण व हुजरे ऐसे पाठविले आहेत. हे वडिलांस स्वमुखें निवेदन करतील. तीं आमचे मुखर्ची वचनें ऐसीं जाणोन, वडिलीं सविस्तर चित्तांत आणोन, आपले मनीं गोष्ट ठेविली पाहिजे. जो धंदा एक दोन वेळां केला, परंतु ती गोष्टी साधोन आली नाहीं. तेंही विदित जाहलेंच असेल. बरें, होणार तें समयी होईल. आपला आशीर्वाद मस्तकीं आहे तो कांहीं आपणास कोणे गोष्टीची चिंता आहे असें नाहीं. प्रस्तुत खर्चाची प्रतिकूलता नाहीं तरी वडिलीं खर्चाची पोक्ती बेगमी व सकलादची पासोडी एक व बारीक लांब रुंद नेसावयाचे शेले दोन ऐसे देऊन मशारानिल्लेची खानगी करून सत्वर पाठविले पाहिजे. त्रिगर वडिलांचे प्रासादिक वचनावांचून आपलें कांहीं बरें होतें ऐसें कांहीं नाहीं. आपले चित्तांत गोष्टी ठेविली पाहिजे. इतक्या उपरी वडिलांच्या चित्तास येईल तें केलें पाहिजे. आजिपावेतो वडिलांस संकट घातलें नव्हतें. बहुत लिहिणें तरी आपण वडील सुज्ञ असा.

[लेखांक १८]

श्री.

श्रीमंत परमहंस परिव्राजक धर्मविराजमान एकनेमप्राणायामप्रत्याहारादिअष्टांगयोगसिद्धिसंपन्न भार्गवराम परमहंस स्वामीचरणारविदाप्रतिः—

अपत्ये संभाजी राजे दंडवत प्रणाम विज्ञापना अत्रत्य कुशल माघ शुद्ध द्वितीया भोमवासरपर्यंत स्वामींचे कृपावलोकनेकडून समस्त कुशल असे. स्वामींनीं पूर्ण कृपेकडून सर्वदा आशीर्वादपत्र प्रेषून परामर्ष करित गेलें पाहिजे. विशेष मौजे मुंडवे ताा हवेली पुणें येथील पाटीलकी पुरातन गायकवाड यांची, त्याप्रमाणें हल्लीं चालत आहे व राजश्री यशवंतराव गायकवाड येथें सेवाही करितात. ऐसीयास

१ संभाजी राजेः—कोल्हापूरकर. कारकीर्द इ. स. १७१२ पासून इ. स. १७६० पर्यंत.

प्रस्तुत गायकवाड यांणीं विदित केलें कीं स्वामीपासीं सोनजी लोणकर जाऊन हयाल जाहला आहे. “आपण मौजे मुंडवेचे पाटील. आपला उच्छेद गायकवाड यांणीं करून वतन अनुभवितात. स्वामींनीं आपले विसीं राजश्री बाजीराव प्रधान यांस सांगून त्यांचे हातीं देऊन आपले स्थापना वतनावरी करावी” हणून निवेदन केलें तें स्वामींस प्रमाण वाटलें. स्वामींची स्वाभाविक चिंता की जे विनंती करतील त्यांचें साहित्य करावें. त्याअर्थां त्याचेविसीं राजश्री बाजीराव यांस सांगोन हातीं दिल्लें. ऐशास त्याचा कजिया वतनदारीचा पूर्वोत्तर स्वामींस न कळला. त्या लोणकरी याच्या सांगण्यावरून स्वामींनीं साहित्य केलें. तरी लोणकर पुरातन कुणबी गायकवाड याच्या आज्ञांनीं गांवीं आणून ठेविला. बारा रुपयांचें शेत व घर देऊन दिवाणचा वहसूल करून रहा हणून ठेविला. त्याप्रमाणें चालत असतां कितीक दिवसांनीं लोणकर आपली पाटिलकी हणून कजिया करूं लागला आणि राजश्री बाजीराव प्रधान यापासीं जाऊन हयाल झाला. तेव्हां गायकवाडही बाजीरावाकडे जाऊन आपली पाटिलकी लोणकर आपला ठेवणार्हत कुणबी आहे, सर्वांचे ग्वाही साक्षीनें रास्त न्याय करा; हणून बोलिले. त्यावरून बाजीराव याणीं प्रांत मजकूरचे देशमुख देशपांडे व गांवगन्नाचे पाटिल वतनदार जमा करून त्यांस येविसींचा हरएक निवाडा करावयास सांगितलें. त्यांनीं गायकवाड व लोणकर यांचे पूर्वोत्तर मनास आणून व गायकवाड यांचे पूर्वील महजर कागदपत्र पाहून निवाडा करितां गायकवाडची पाटीलकी खरी. यांणीं लोणकरास शेत व घर देऊन कुणबी ठेविला त्यास संबंध नाहीं ऐसें जाहलें. त्याप्रमाणें बाजीराव प्रधान यांणींही खरेंखुरें ऐसें मनांत आणून गायकवाडास पाटीलकीचीं पत्रें दिल्लीं. गोताचा महजर दिल्ला. दिवाणाचीं पत्रें दिल्लीं. पाटीलकी गायकवाड अनुभवितात. हें वृत्त स्वामींस विदित नव्हतें. ऐसें असोन

लोणकरानें आपणाजवळ प्रसंग केला. त्यावरून त्याची निर्वाण आपण बाजीरायास केली तरी त्याचा विचार या प्रकारचा आहे. पाटीलकी गायकवाड याचीच खरी आहे. यशवंतराव गायकवाड येथें सेवा करीत आहेत आणि ज्यापेक्षां हे पत्र लिहिले असे तरी लोणकराचे सांगण्यावरून अन्यथा गोष्टी आपण चित्ताला न आणावी. त्यास निराकरण करून सांगोन, तो फिरोन गायकवाड याचे पाटीलकीची चर्चा न करी ऐसें करावें. व बाजीराव प्रधान यांसही सांगोन पूर्वी त्यांनीं निवडलें आहे त्याप्रमाणें लोणकरास देवून वर्तवीत ऐसें करणें. सर्व न्यायनीत आपण जाणत असतां आर्ही तपशीले आपणास ल्याहावेंसें काय आहे ? बहुत लिहिणें तरी आपण सुश आहेती. हे विनंति.

पेशवे.

बाळाजी विश्वनाथ पेशवे.

[लेखांक १९]

श्री.

श्रीमंत परमहंस भृगुनंदनस्वरूप स्वामींचे सेवेसी.—

चरणरज बाळाजी विश्वनाथ कृतानेक नमस्कार विनंति आत्रत्य कुशल स्वामींचे आशीर्वादे ता वैशाख शुद्ध सप्तमी रविवासर पावेतो

१ बाळाजी विश्वनाथ पेशवे हे सातान्यास येऊन प्रधानपदारूढ होण्यापूर्वी चिपळुणास मीठबंदरावर हबशाचे तर्फे कारकून होते. त्या वेळी ब्रह्मेद्रस्वामी चिपळुणाजवळील परशुराम नामक गांवी असत. त्यांच्यावर बाळाजी विश्वनाथाची परम भक्ति होती व त्यांच्याच आशीर्वादप्रसादानें त्यांस पेशवाईची वखें मिळाली. स्वामीचा व बाळाजी विश्वनाथांचा पत्रव्यवहार फार महत्वाचा असला पाहिजे, परंतु तो उपलब्ध नाही ही दिलगिरीची गोष्ट होय. आम्हांस त्यांचें फक्त हे एकच पत्र मिळालें आहे.

मुकाम किले लोहगड यथास्थित जाणोन स्वकीय स्वानंदलेखनाज्ञा केली पाहिजे. विशेषः—श्रीचा ऐवज चिरंजीव राजश्री बाजीरावाकडून देववून हवाला घातला आहे. त्यास सांप्रत राजेश्री व चिरंजीवांचे लग्न-प्रसंगामुलें वोढीचा अर्थ जाला आहे तो पत्रीं ल्याहावासा नाहीं. ऐसी-यास सांप्रत चिरंजीवाकडून ऐवज मोहरा २५ सोनजी दळवी याज-बराबरी रवाना करविला तो ते रवाना करतील. तो घेऊन पावल्याचें आशीर्वादपत्र पाठविलें पाहिजे. बाकी ऐवजही सत्वरींच रवाना केला जाईल. श्रीचे कार्यास आह्मांपासून अंतराय होणार नाहीं. विदित जालें पाहिजे. आह्मी स्वामींचे पदरींचे आहों. सर्व प्रकारें दया करून आशी-र्वादपत्रीं परामर्ष घेत गेलें पाहिजे. कृपा केली पाहिजे. "सेवेसी विज्ञप्ति.

१ लोहगड पुणे जिल्ह्यात खंडाळ्यापासून ८ मैलांवर आहे. हा जुनाट किला ब्राह्मणी राज्यापासून इतिहासप्रसिद्ध आहे. हा शिवाजीने इ. स. १६४८ मध्ये घेतला परंतु पुनः तो औरंगजेवाकडे परत गेला. परंतु मराठ्यांनी पुनः हस्तगत केला. हा इ. स. १७१३ मध्ये कान्होजी आंग्र्यापासून बाळाजी विश्वनाथाकडे आला. येथे बाळाजी विश्वनाथ राहत असे.

२ श्रीचा ऐवजः—स्वामी संकटप्रसंगी पेशव्यांस व इतर सरदारांस दे-वाच्या नांवाने कर्ज देत असत त्या पैशास 'श्रीचा ऐवज' ह्मणत. पेशव्यांच्या दप्तरी स्वामीकडील कर्जाचा हिशोब श्रीभार्गवराम देवाच्या नांवानेच चालत असे.

३ राजश्री—शाहुमहाराज.

४ चिरंजीव—लग्नप्रसंगाचा संबंध दिसतो. त्याअर्थी चिमाजीआपांचे लग्न असावें.

५ शेवटच्या दोन तीन वाक्यांवरून बाळाजीची स्वामीविषयीची निष्ठा व्यक्त होते.

राधाबाई.

[लेखांक २०]

श्री.

श्रीमत् महाराज श्री परमहंस स्वामींचे सेवेसी:—

आज्ञाधारक राधाबाई कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. येथील क्षेम ता० माघ शुद्ध नवमी पावेतो स्वामींचे कृपावलोकनेकरून समस्त क्षेम असो विशेष. स्वामींनीं पत्र पाठविलें तें प्रविष्ट होऊन परम संतोष जाहला. असेंच सदैव आशीर्वादपत्र पाठवून परामर्ष केला पाहिजे. स्वामींचें आज्ञापत्र सादर जाहलें. तेथें आज्ञा कीं, सोवळ्यांत पोघराव-यास दुलई सोवळ्याची उत्तम हिंवाळाप्रावर्णास पाठवून देणे ह्मणून आज्ञा. आज्ञेप्रमाणें पशमी दुलई, अस्तर ताफत्याचें, संजाब ताफत्याचा सोमाजीचे गुजारतीनें तयार करून सेवेसी पाठविली आहे. अंगीकार करावयासी स्वामी समर्थ आहेत. चिरंजीवास तिळगुळ व पत्रें पाठ-विली तें आज्ञेप्रमाणें रवाना करितो. चिरंजीवास अहोरात्र आशीर्वाद द्यावा, आणि शत्रुपराभव होय तो अर्थ करावा. चिरंजीव राजश्री रायांकडील पत्र आलें, तें आपणाकडे पाठविले असे. श्रवण करून पत्र माघारें पाठविलें पाहिजे. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.

[लेखांक २१]

श्री.

श्रीमत् महाराज श्री परमहंस स्वामींचे सेवेसी:—

आज्ञाधारक राधाबाई कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील कुशल तागाईत माघ शुद्ध एकादशी पावेतो स्वामींचे कृपेंकरून समस्त

१ राधाबाई:—बाळाजी विश्वनाथ याची बायको. ही मल्हार दादाजी बर्वे यांची कन्या. ही फार शहाणी व चतुर बायको होती. हिची स्वामिचरणी दृढभक्ति होती, असें या व पुढील पत्रांवरून व्यक्त होते.

२ रायांकडील—बाजीरावांकडील. बाजीरावांस 'राव' किंवा 'राय' असेंच ह्मणत असत.

क्षेम असों विशेष. चिरंजीव राजश्री रायाचीं व राजश्री आपाचीं पत्रे काळ तृतीय प्रहरीं आलीं.....उत्तम आहे.....स्वामींचे सेवेसी पाठविलीं आहेत. त्यांवरून सविस्तर निवेदन होईल. अहोनिरंतर आशीर्वादांचा वर्षाव करून, उभयतां चिरंजीव यशस्वी होऊन.... येत, तो अर्थ करणार स्वामी समर्थ आहेत. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.^१

[लेखांक २२]

श्री.

श्रीमत् महाराज श्री परमहंसबाबा सेवेसी:—

चरणरज राधाबाई साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. येथील वर्तमान तागाइत माघ बहुल तृतीया पावेतों स्वामींच्या आशीर्वादेकरून यथास्थित असे विशेष. चिरंजीव राजश्री रायाचीं व राजश्री आपाचीं पत्रे आलीं, त्यांची नकल करून स्वामींकडे पाठविली आहे. त्यावरून सविस्तर निवेदन होईल. सारांश, स्वामींच्या आशीर्वादाचा महिमा थोर, तन्मुळे सर्व गोष्टी अनुकूल आहेत. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.^२

[लेखांक २३]

श्री.

श्रीमत् महाराज श्री परमहंसबाबा स्वामींचे सेवेसी:—

विनंति राधाबाई विज्ञापना. येथील कुशल स्वामींचे आशीर्वादेकरून असे विशेष. पत्र पाठविलें तें पावलें. पांचा व घोडी पाठवून द्यावयाविशीं लिहिलें, ऐशास आपा असतां हा कारभार जाहला होता. पांचा कोण्हाकडून आणविल्या होत्या किंवा नव्हत्या, आह्मांस ठावकें नाही. स्वामींनीं चार रोज कृपा करावी. चिरंजीव राजश्री नाना स्वारी-

१ हे पत्र किरकोळ आहे, तथापि ह्यावरून स्वामींच्या आशीर्वादाची योग्यता पेशव्यांच्या बायकांस देखील किती वाटत होती हें व्यक्त होतें.

२ मागील पत्रासारखेंच हें पत्र आहे.

हून आलियावर, स्वामी आह्मा करितील त्याप्रमाणें तो वर्तणूक करील. आपण नानास व वरकड मुलांस आशीर्वाद पूर्ण देऊन, झाडें लावून फळें घ्यावीं. या प्रसंगीं हे गोष्ट थोर आहे. आहीं लिहावें असें नाहीं. सेवेसी श्रुत होय हे विशापना.

[लेखांक २४]

श्री.

श्रीमत् महाराज श्री स्वामींचे सेवेसी:—

चरणरज राधाबाई विशापना तागाइत जेष्ठ शुद्ध दशमी पावेतों वर्तमान यथास्थित असे विशेष. चिरंजीव राजश्री बाजीरायाकडील पत्रें आलीं, त्यांची नकल करून सेवेसी पाठविली आहे. त्यावरून सविस्तर वर्तमान विदित होईल. चिरंजीव राजश्री चिमाजींनीं गोवाई आंबे आह्मांस पाठविले; त्यांपैकीं जासुदाबरोबर आंबे १० दहा स्वामी-कारणें पाठविले आहेत. सेवेसी श्रुत होय हे विशापना.

[लेखांक २५]

श्री.

श्रीमत् श्री परमहंस स्वामींचे सेवेसी:—

चरणरज राधाबाई साष्टांग नमस्कार विशापना. येथील वर्तमान ताा कार्तिक बहुल द्वादशी मंगळवार सायंकाल दांड प्रहर रात्रीपावेतों स्वामींचे आशीर्वाद यथास्थित असे विशेष. चिरंजीव राजश्री आपा प्रस्था XXXXX परतीरीं गेले होते. त्यास बृहस्पतिवारीं सप्तमीस दहा घटका रात्रीस वेथा बहुत जाहली. उपरांत सावध जाहल्यावर प्रातः-काली दोन घटिका रात्रीस पालखींत घालून घरास आणिलें. नालगुताची वेथा जाहली ह्मणोन उपाय करीत आहों. व वैद्यही पांच सात आहेत. तेही उपाय करितात. स्वामींनीं ईश्वरापाशीं संकट घालून चिरंजीवास

१ नाना—राधाबाईंचा नातू—बाळाजी बाजीराव ऊर्फ नानासाहेब.

२ गोवाई—गोमातकी—गोव्याचे आंबे माधुर्य, स्वाद व रुचि ह्यांविषयी प्रसिद्ध आहेत.

आरोग्य होय तो उपाय करणार स्वामी समर्थ आहेत. साकल्यवृत्त राजश्री जगजीवनपंत निवेदन करितां विदित होईल. बहुत काय लिहावें, स्वामी अंतरसाक्ष आहेत हे विज्ञापना.

बाजीराव.

[लेखांक २६]

श्री.

महाराज परमहंस श्री स्वामींचे सेवेसी:—

चरणरज बाजीराव बल्लाळ प्रधान कृतानेक विज्ञापना. येथील क्षेम श्रीकृपे ता। ल० ५ सवाल नजीक डेभोई यथास्थित असे. येथील वर्तमान तरी त्रिवकराव दाभाडे व उदाजी व आनंदराव पवार व कंठाजी

१ छ ५ सवाल ह्मणजे ता० २ एप्रिल सन १७३१, रोज शुक्रवार चैत्र शुद्ध ७ शके १६५३.

२ डभोई:—हे गाव वडोद्याजवळ आहे. वडोदा-ग्याक्षितियरमध्ये ज्या ठिकाणी लढाई झाली त्या गावाचे नांव भिलापूर असे दिले आहे.

३ त्रिवकराव दाभाडे:—हा सेनापति खंडेराव दाभाडे यांचा पुत्र. ह्यास सेनापतिपदाची वस्त्रे शाहू महाराजांकडून इ. स. १७२१ च्या मे महिन्यात मिळाली होती. गुजराथची चौथसरदेशमुखी सरबुलंदखानाकडून बाजीरावास मिळाल्यापासून तो त्यांचा द्वेष करीत होता. निजामाने ही संधि पाहून त्यास अनुकूल करून घेतले. त्यामुळे तो सैन्य जमवू लागला व लोकांमध्ये असे प्रसिद्ध करू लागला की, “आमचा धनी मराठा, त्याचे राज्य बाजीरावाने घेतले. ते त्याचे त्यास द्यावयास जातो.” त्यावरून बाजीरावाने त्यावर स्वारी करून डभोई येथे त्याचा पराभव केला.

४ उदाजी व आनंदराव पवार:—हे सख्खे बंधु. त्यांच्या वडिलांचे नांव सभाजी. हे शाहू महाराजांच्या कारकीर्दीत उदयास आले. त्यांपैकी आनंदराव पवार ह्याचे व पेशव्यांचे पुढे सख्य झाले व त्यास गुजराथ व माळवा प्रांताच्या चौथसरदेशमुखीच्या वसुलाचे काम मिळाले. ह्याने इ. स. १७३४ नंतर धार येथे आपले कायमचे ठाणे केले. हा इ. स. १७४९ मध्ये मृत्यु पावला. उदाजीच्या मृत्यूचा सन बरोबर समजत नाही. परंतु तो पुढे लवकरच कैदेतून सुटून मलठण येथे आला व तेथे मृत्यु पावला.

रघुजी कदम व पिलाजी गायकवाड व चिमणार्जापंत दादा असे तीस पस्तीस हजार फौजेनिशीं आह्मांशीं युद्धास आले. छ० ४ सवार्ली युद्ध जाहलें. त्रिंबकराव दाभाडे व जावजी दाभाडे व मलोजी पवार व पिलाजी गायकवाडाचा पुत्र ऐसे चौघे ठार जाहले. उदाजी पवार व चिमणार्जापंत पाडाव जाहले. आनदराव पवार व पिलाजी गायकवाड व कुंवरबहादर जखमी होऊन पळून गेले, व बांडे पळाले. फौज लुटली. हत्ती पाडाव केले. सारांश स्वामींचे आशीर्वादे फत्ते जाहली. आपणांस कळावें यास्तव लिहिले आहे. निरंतर स्वामींचें चिंतन करीत असों. सदैव पत्री परामृष केला पाहिजे. आपणांकडील नारायणजी ढमढेरे ठार पडले व आणखीही कित्येक लोक पडले व जखमी जाहले; परंतु कार्य जाहलें. कळलें पाहिजे. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.

[लेखांक २७]

श्री.

श्रियासह चिरंजीव राजश्री आपा यांसी:—

बाजीराव बल्लाळ आशीर्वाद उपरी येथील कुशल तागाईत

१ पिलाजी गायकवाड:—बडोद्याच्या गायकवाडांचा मूलपुरुष दमाजी गायकवाड याचा पुतण्या (३० स० १७२२-३० स० १७३२).

२ चिमणार्जापंत दादा: —इतिहासामध्ये चिमणार्जा दामोदर ह्या नावाने हा प्रसिद्ध आहे. शाहू महाराजांस प्रारंभी ज्या पुरुषांनी साह्य केलें त्यांपैकी हा एक होय. याजकडे पागा बरीच होती. ग्राटडफने ह्याजबद्दल “ He was a very active marauder ” असे मोघम लिहिले आहे.

३ हे पत्र बाजीराव पेशव्यांनी चिमाजीआपांस लिहिलें आहे. ते चिमाजी-आपांनी स्वामीच्या अवलोकनार्थ जसेच्या तसेच पाठविले आहे. हें व बाजीरावांची दुसरी पत्रे स्वामीस पाठविल्याबद्दल चिमाजीआपांच्या पत्रांत उल्लेख आहे. (ते पत्र चिमाजीआपांच्या पत्रांमध्ये दिले आहे.) बाजीरावांकडून किंवा चिमाजीआपांकडून स्वारीतून वगैरे जी पत्रे सातारकर महाराजांस किंवा पुण्यास येत असत, ती स्वामीच्या अवलोकनार्थ जशीच्या तशीच पाठविण्याचा परिपाठ होता.

वैशाख वद्य छ. १५ जिल्हेज मु॥ नजीक सवाई जयनगर जाणून स्वकीय कुशल लिहित जाणें विशेष. बुनगे बुंदेलखंडाचा राजा जगतराज याचे हवाली करून, बुंदेलखंडांत रवाना करून, आह्मी सडे जाहलों. याचें वृत्त सादतखानाचें युद्ध होऊन सरदार आलियाचें वर्तमान विस्तारें लेखन करून चतुर्भुज कासिदांबरोबर पत्रें पाठविलीं. तीं पावोन सविस्तर कळलेंच असेल. सादतखान यमुना उतरोन आगरियासी आला. त्यासी गांठ घालावी तरी तो आगरियाचा आसरा करून राहिला. तेथें जाऊन युद्ध करावें तरी तो आश्रियाचा असतां मोडेल न मोडेल कळतच आहे.

१ वैशाख वद्य ८ जिल्हेजः—ता० १५ मे ३० स० १७३४, बुधवार शके १६५६.

२ सवाई जयनगरः—राजपुतान्यांतील सुप्रसिद्ध जयपूर शहर. हे सवाई जयसिगाने ३० स० १७२८ मध्ये वसविले; ह्मणून त्यास सवाई जयनगर अथवा जयनगर असें नांव पडले आहे. हे शहर फार प्रेक्षणीय आहे.

३ जगतराजः—बुंदेलखंडांतील छत्रसाल राजाचा दुसरा मुलगा. हा बाजी-रावास आपला भाऊ समजत असे. ह्यानें बुंदेलखंडांत जेतपूर येथे गादी स्थापन केली. हा मराठ्यांच्या सर्व मसलतींत सामील असून तो त्यांना वारंवार लागेल ते साह्य करीत असे. तो ३० स० १७५८ मध्ये मृत्यु पावला. सध्या बुंदेलखंडांत चरखारी ह्मणून जे संस्थान आहे तें याच्या वंशजांची एक शाखा होय.

४ सादतखानः—हा मूळचा खुरासान प्रांतांतला व्यापारी. ह्याचें नांव महं-मद अमीन. हा स्वतःच्या कर्तबगारीनें दिल्ली दरबारांत योग्यतेस चढला. ३० स० १७२४ मध्ये त्यास राजा गिरिधराच्या मागून अयोध्येची सुभेदारी मिळाली. नंतर त्यास बन्हाणउलमुल्क ही पदवी मिळाली. ह्याचें व मराठ्यांचें फार वैर असे. हा नादिरशहाच्या लढाईमध्ये ता० ९ मार्च ३० स० १७३९ मध्ये मारला गेला. ह्याच्या मागून त्याच्या भावाचा मुलगा अबदुल मनसुरखान सफदरजंग हा अयोध्येचा सुभेदार झाला.

जरी गंभीरं यमुनेच्या संगर्भी दिल धरून रहावें तरी ते जागा जवून कों-
त र खळ्या फार. खानडवरा व महमदखान बंगस वगैरे दिल्लीहून
आगरियास येत होते व सादतखान एक जालिया मनसबा भारी प-
डेल. याजकरितां संगर्भी राहणें उत्तम नव्हे. दुसरें, सादतखानांनीं पाद-
शाहास व खानडवरा व कमरदीखान वगैरे अमिरांस लेहून पाठविलें
कीं, “मराठीयांची फौज यमुना उतरोन आली होती ते बुडविली.
दोन हजार स्वार मारिले, व दोन हजार नदींत बुडाले. मल्हारजी
होळकर व विठोबा बुळे कामास आले. बाजीराव याची धाड आली
होती, तिची गत हे जाहली. त्याचे फौजेंत बाकी राहिली नाहीं. आ-
पण यमुना उतरोन मराठे बुडवून चंमेली पार करितों.” ह्मणून

१ ही भरतपूर सस्थानांतून येऊन यमुनेस मिळणारी एक नदी आहे.

२ खानडवरा:—खानदौरान—ह्याचे मूळचे नांव अबुदल सामदखान
असे Beale's Biographical Dictionary मध्ये दिले आहे. परंतु
मि० आयर्हिन ह्यांनी ख्वाजा महमद आशीम असें नांव लिहिलें आहे. ह्यास
जहादरशहाच्या कारकीर्दींत ७००० स्वारांची मनसब मिळाली. महमदशहाने
त्यास आश्रफखान व नंतर शमशामउद्दौला, खानदौरान, मनसुरजंग बहादुर
अशा किताबती दिल्या होत्या. परंतु मराठे त्यास खानडवरा किंवा खानदौरा
असे ह्मणत असत. हा फार प्रौढ व भला मनुष्य होता. हा मराठ्यांशी गोडी-
गुलाबीनें वागत असे. हा नादिरशहाच्या दंगलीमध्ये ता. २३ फेब्रुवारी इ०
स० १७३९ मध्ये जखमी झाला व ता० २७ रोजी मृत्यु पावला. त्या वेळी
याचे वय ६८ वर्षांचे होतें.

३ महमदखान बंगस:—हा अलाहाबादचा सुभेदार असतां ह्यानें बुंदेलखं-
डच्या छत्रसाल राजास मनस्वी त्रास दिला; ह्मणून बाजीरावांनी इ. स. १७२९
मध्ये त्यावर चालून जाऊन त्याचा पूर्ण पराभव केला होता.

४ चंमेली:—मध्यहिंदुस्थानांतील एक नदी. ही चंबळा ह्या नांवाने प्र-
सिद्ध आहे. ही विंध्यपर्वतांतून निघून यमुनेस मिळते.

कित्येक गप्पा लेहून पाठविल्या. पादशाहासी मजुरा करून घेतला. पादशाहांनीं खुशाली करून सादतखानास वस्त्रे व मोत्यांची माळ व हत्ती व शिरपांव पाठविला. व वकिलासही शिरपांव दिला. आपली बाजू सेर करून घेतली. वरकडही अमिरांस कित्येक प्रकारें धिःकारून लिहिलें. ते वृत्त राजश्री धोंडो गोविंद यांणीं वरचेवर लिहून पाठविलें. तात्पर्यार्थ, आमचे फौजेंत जीव नाहीं; केवळ निर्जांव; बुडवून नस्तनाबूत केली; असें लिहीत. (लपंडाव ?) करून दाखविले. मोंगली कारभार आपण ऐकत जाणतच आहेत. करावें थोडें लिहावें फार. पादशाहास सत्य भासलें. ते मिथ्या केलें पाहिजे. त्याचे विचार दोनः—एक सादतखानास बुडवावें किंवा दिल्लीस जाऊन दिल्लीचें पूर जाळावे. तेव्हां मिथ्या होईल. त्यास सादतखान आगरे सोडीनासें देखोन आही दिल्लीस जावयाचा निश्चय केला. पूर जाळावें व मराठे आहेत असें पादशाहास अवलोकन करावें ऐसा विचार करून, छ० २६ जिल्कादीं कुच करून, पादशाही रस्ता सोडून, लांब लांब मजला करून, दमनसिंग चूडामण जाट याचे

१ धोंडो गोविंदः—पुरंदरे, पेशव्यांचे दिलीचे वकील.

२ हे शब्द ग्रांटडफ साहेबानी आपल्या इतिहासांत अक्षरशः भाषांतर केले आहेतः—“ I was resolved ” says Bajee Rao “to tell the Emperor truth, to prove that I was still in Hindostan, and to show him flames and Mahrattas at the gates of his capital.”—Page 235.

३ छ० २६ जिल्कादः—ता. २० एप्रिल शनिवार इ० स० १७३४.

४ दमनसिंग चूडामण जाटः—चूडामण हा जाट जातीच्या रजपूत लोकांचा पुढारी होता. तो सतराव्या शतकाच्या अखेरीस उदयास आला. दीग ह्मणून जो प्रसिद्ध किला भरतपुराजवळ आहे त्याच्या दक्षिणेस, त्याने थून व सिनसिनवार असे दोन किल्ले बांधिले. औरंगजेबाने दक्षिणेवर स्वारी केली त्या वेळी हा पुंडावे करीत असे; व केव्हां केव्हां बादशाही सैन्यावर हल्ले करीत असे व फार त्रास देत असे. सर्वाई जयसिंगाने त्यावर पुष्कळ स्वान्या केल्या व शेवटी सय्यद बंधूच्या कारकीर्दीत त्याने त्याचा भाऊ बदनसिंग (Badansingh) ह्यास

मुळखांतून नेवातियाचे सरदे(सरहद्द) डांगरकिनाऱ्यानें चालिलों. खानदौरा व बंगस आगरियास गेले. यांची व सादतखानाची भेटी छ २ जिल्हेजीं जाहली. धोंडोपंत खानदौरापासीं होते. सादतखानांनीं खानदौरास सांगून पाठविलें कीं, “बाजीराव याची फौज आपण मोडली. बुनगे पळाले. ते खासाही चमेल उतरोन गेले. अद्याप तुझी त्याची खुशामत करितां. वकील ठेवून घेतला आहे. हा कोण्या विचारें? वकिलास निरोप देणें.” त्यावरून धोंडो गोविंद वकील यांसी निरोप दिल्हा. सादतखानानें सांगितलें यावरून वकिलास निरोप द्यावा असें खानदौराचें थोरपण नव्हतें. परंतु त्याणीं त्याचा शक चित्तांत न आणून यासी निरोप दिल्हा. आह्मांजवळ आले. कमर्दीखान व अजमुल्लाखान वगैरे आले. आह्मीं त्यांजसां गांठ न घातली. साता कोसांवर उजवे बाजूस आमचे हातें त्यांस टाकून, लांब लांब मजली वीस वीस कोसांच्या करून, दोन मजलीनीं छ० ७ जिल्हेजीं, दिल्लीस बारापुला व कालिकेचें देऊळ उजवें हाते टाकून जाऊन, कुशवंदी नजीक शहर येथें मुक्काम केला. पुऱ्यास आगी देऊन खाक शहर करावें, त्यास दिल्ली महास्यळ, पादशाहा बरबात जालियांत फायदा नाहीं. दुमरे, पादशाहाचे व खानदौराचे चित्तांस सलूख करावयाचें आहे. मांगल यास सलूख करूं देत नाहींत. व अमर्यादा केल्यास, राजकारणाचा दोरा तुटतो. याकरिता

अनुकूल करून घेऊन चूडामणाचा पूर्ण पराभव केला; आणि बदनसिंग ह्यास ठाकूर ही पदवी देऊन दीग येथें जाट लोकांच्या गादीचे अधिपति केले. ह्याच्या नांवासबंधाने धोंडाळा आहे. मराठी पत्रांत दमनसिंग असें आहे व इग्रजी पुस्तकांतून बदनसिंग असे आढळतें. ह्याचाच मुलगा सुरजमल जाट हा मराठ्यांच्या इतिहासात प्रसिद्ध आहे. ह्यानेच पुढे आपणास राजा किताब घेऊन भरतपूर येथें राज्य स्थापिले.

१ दिल्लीच्या गादीविषयी मराठ्यांस किती पूज्यबुद्धि वाटत होती, हें बाजीराव पेशव्यांच्या लिहिण्यावरून व्यक्त होत आहे. दिल्लीच्या पातशाहीचा मान शाहू महाराज सदैव ठेवीत असत हें प्रसिद्धच आहे.

आगी लावायाचें महकूब करून, पादशाहास व राजे बखतमल यांसी पत्रें पाठविलीं. शहरांतून दोन हत्ती व घोडीं उटें आलीं होतीं तीं सांपडलीं. लष्करचे लोकांनीं शहरचे लोक भवानीचे यात्रेम बाहिर आले होते, त्यांस झांबडा झांबड केलें. दुसरे दिवशीं बुधवारी, पादशाहाचे आज्ञेनें राजे बखतमल यांणीं उत्तर पाठविलें कीं धोंडोपंतांस पाठविणें. त्यावरून मशारनिल्लेस पाठवावें तरी आह्मी शहराजवळ आलों. यामुळें दिल्लींत गलबला झाला. यामुळें पाठविलें नाहीं. “भला मजुरा व स्वार पाठवून देणें. मशारनिल्लेस पाठवून देतों. आह्मी शहरानजीक राहिल्यानें शहरास उपसर्ग लागेल. याकरितां कुच करून झीलच्या तलावावर जातों” झणून उत्तर पाठवून आह्मी कुच केलें. शहराजवळून येत असतां पादशाहांनीं नबाब मीरहसनखान कोका दरोगा खास चौकी, नबाब अमीरखान व खोजे रोजअफजूखान, राजे शिवसिंग जमातदार रिसालेअमीर व मुजफरखान नायबबक्षीगिरी आहादी यांनीं व नबाब मुजफरखान खानदौराचे बंधुसात आठ हजार फौजेनिशीं शहराबाहेर रिकाबगंजाजवळ आले. राजश्री सटवाजी जाधव पुढें गेले होते. त्यांची व मोंगलांची गांठी पडली. झटापटी होत होती. मशारनिल्लेह्नीं आह्मांस सांगोन पाठविलें त्याजवरून राजश्री मल्हारजी होळकर व राणोजी शिंदे व राजश्री तुकोजी पवार व जिवाजी पवार व यशवंतराव पवार, व मानाजी पायगुडे व गोविंद हरी पाठविले. त्यांचे यांचें झुंज होऊन मोंगल मोडिले. राजे शिवसिंग वगैरे दहा बारा दरबारी ठार झाले. नबाब मीरहसनखान कोका जखमी झाला. दिगरबादे चौकीं पादशाहाचे अडीच तीनशें मेले. चारशें माणूस जखमी जाहलें. रोजअफजूखान व अमीरखान व मुजफरखान

१ बुधवार:—ता० १ मे सन १७३४.

२ बखतमल:—हा बखतमल कोण? जोतपुरच्या अभयसिंगाचा भाऊ बखतसिंग की काय?

वगैरे शहरांत पळोन गेले. दोन हजार घोडा पाडाव जाहला. पांच सहा हजार पळोन गेले. राजश्री राणोजी शिंदे याजकडील इंद्राजी कदम यांसी बोटस गोळी लागोन दोन बोटें उडोन गेलीं. वरकड नामांकित माणूस फार कोणी ठार झालें नाहीं. घोडे माणूस जखमी झाले. तदनंतर आह्मी झीलच्या तळावर मुक्काम केला. संध्याकाळच्या चार घटका दिवस बाकी राहिला. तों कमर्दीखान पादशाहा-पुरावरून आल्याची बातमी खबर आली. तेच क्षणीं आह्मी तयार होऊन गेलो. त्यांचे आमचे फौजेचें युद्ध जाहलें. बारांत गेलेला एक हत्ती राजश्री यशवंतराव पवार यांणी घेतला. घोडीं उंटें लष्करांत आली. त्यास दिवस अस्तमानास गेला. रात्रीचा दम धरून चौकीर्द मोंगल वेढून बुडवावा, तरी झीलच्या तलाव सोळा कोस लांब. उजवीकडे कमर्दीखान. पुढें शहर. दुसरें, आह्मी दिल्लीस गेल्याचें वर्तमान नवाब खानदौरा व सादतखान व महमदखान बंगस यांसी छे ७ जिल्हेजीं मंगलवारीं राधाकुंडाचे मुक्कामीं कळताच, सडेसड होऊन पंचवीस तीसहजार फौजेनं बडेलास बत्तीस कोस येऊन मुक्काम केला. दुसरे दिवशीं आलावर्दीच्या नालियावर पंचवीस कोस मुक्काम केला. गुरुवारीं प्रातःकाळीं खानदौरा व सादतखान व बंगस व कमर्दीखान सारे एक होणार. एक झाल्यावर सोसणार नाहीं व शहर समीप. यास्तव मोंगलास टाकून चडूं

१ यशवंतराव पवार:-आनदराव पवाराचा पुत्र. हा फार शूर असून मराठ्यांच्या उत्तर हिंदुस्थानांतील पुष्कळ मोहिमांमध्ये होता. हा पानिपतच्या लढाईत पडला. (कारकीर्द इ. स. १७४९-१७६१).

२ झील:-ह्या शब्दाचा अर्थ तलाव असा आहे. झील हा परभाषेतील शब्द असल्यामुळे “झीलचा तलाव” अशी द्विरुक्ति झाली असावी.

३ छ० ७ जिल्हेज:-ता. ३० एप्रिल इ. स. १७३४.

४ आलावर्दी-नाल्याचें नांव दिसतें.

५ गुरुवारी-ता. २ मे इ. स. १७३४ रोजी.

कोसांवर मुक्काम केला. आझांकडील फिरंगोजी पाटणकरास गोळी लागोन ठार जाहला. वरकडही दहापांच माणूस व घोडीं जखमी जाहलीं. मोगलाकडील दहापांच ठार झाले. दहावीस जखमी जाहले. गुरुवारी सादतखान व खानदौरा व बंगस सारे कमर्दीखानाजवळ आले. आलावर्दीपासून झीलच्या तलावापर्यंत मुक्काम करून आहेत. आझी मोगल पाठीवर घेऊन दाबांत आणून बुडवावें, या विचारें कूच करून रेवाद कोटपुतळी मनोहरपुरावरून आलों. परंतु अद्याप मोगल सारे आलावर्दी व झीलच्या तलावरीं आहेत ह्मणोन बातमी वर्तमान आलें. व मीरहसनखान कोका पहिल्या झुजांत जखमी जाहला होता, तो मेला ह्मणोन वर्तमान आलें. खानदौराचीं पत्रांवरी पत्रें राजश्री सवाई जयसिंगजीस गेली. त्यांवरून ते पंधरा सोळा हजार फौज व तोफखाना देखील स्वार होऊन बासवियावर गेले आहेत. खानदौराचे भेटीस जातात. सवाईजीचीं पत्रे ममतायुक्त आपला मुख्य रक्षावा ह्मणोन येतात. व

१ रेवादः—रेवारी? रेवारी हे दिल्लीच्या दक्षिणेस एक गाव आहे. रेवाद असें नांव मात्र सांपडत नाही. रेवाडी होऊ शकेल.

२ कोटपुतळीः—राजपुतान्यांत जयपूरपासून ईशान्य दिशेस ७४ मैलांवर एक गांव आहे.

३. मनोहरपूरः—जयपूर संस्थानांतील एक लहानसे गाव.

४ मीर हसनखान कोकाः—महमदशाहा बादशाहाच्या हुजुरपागेचा अधिकारी.

५ सवाई जयसिंगजीः—जयपूरचा प्रख्यात राजा सवाई जयसिंग. हा इ. स. १६९९ मध्ये गादीवर बसला. हा मुत्सद्दी असून मराठ्यांच्या बाजूचा होता. हा ज्योतिष व गणितशास्त्रांतही फार प्रवीण होता. हा इ. स. १७४३ मध्ये वारला.

६ बासवाः—जयपूर संस्थांतील एक लहानसे जहागीरगांव.

आह्मांकडील व्यंकाजी राम त्याजपाशीं आहेत. त्याजपासून लिहवीत असतात. आह्मी त्यांचे मुलुखाचे वाटेस जात नाहीं. वाटेनें दाणादुणा देतील. अभयसिंगे जोतपुरास आहेत. आह्मी ग्वाल्लेर भडावर प्रांते आतां बाकी साकी राहिली आहे ते वसूल करून, मोंगल मागे मागे आले तरी त्यांस हैरानपेरोसान करून, पाईची धांपा देऊन, धावतां धांवतांच खराब होत तेंच करून, दावांत आणून, गांठ घालून, राजश्री स्वामीचे पुण्यें व वडिलांचे आशीर्वादें बुडवितो. आमची चिंता न करणें. मुख्य गोष्टी पादशाहाचे व खानदौराचे चित्तांत सलूख करावयाचें आहे. मोंगल यांणीं हिमत धरली आहे. त्यांतें शीरउपस्त सादतखान आहे. याचा गर्व हत श्रीसकलें जाहलियास सर्व मनोदयानुरूप होईल. जरी मनोदयानुरूप सलूख जालिया करूं; नाहीतरी सलूख करीत नाहीं. दिल्लीभवतां मुलूख खालसा केला. पुढें सोनपत पाणिपत यमुनापार मुलूख राहिला; तोही ताराज करून, मोंगल अन्नास महाग होत ऐसेंच केलें जाईल. मागाहून होईल तें वृत्त तुह्मांस लिहून पाठवूं. कदाचित् मोंगल दिल्लीस राहिले, तरी आगरियास जाऊन अंतर्वेदीत उतरून, मुलूख कुल मारून ताराज करितों. नवाब निजामनमुलूख यांणीं गडबड केली, रेवा उतरले, तरी तुह्मीं मागे शह देणें. पेशजी लिहिलें आहे त्याप्रमाणें करणें. मारून ताराज करणें. इकडेस सक नाहीं. तिकडेसही नाहीसा क-

१ व्यंकाजीरामः—पेशव्याचे जयपूरच्या राजाजवळचे वकील.

२ अभयसिंगः—हा जोधपुरचा राजा. हा फार दुष्टकर्मा होता. हा ३० स० १७२५ मध्ये आपला बाप अजितसिंग ह्याचा नीच रीतीनें बध करवून गादीवर बसला. ह्यानें दिल्लीच्या महमदशहा बादशाहास फार साष्ट केलें व अहमदाबाद येथे सरबुलंदखानाचा पराभव केला. त्यामुळें बादशाहाची त्यावर फार कृपा जडली. हा ३० स० १७५० मध्ये मृत्यु पावला.

रणें. निजाम यास पायबंद असल्या उत्तम आहे. लोभ असो दीजे हे आशीर्वाद.

१ हें पत्र फार महत्वाचे असून ह्याचेच आधारानें ग्रांटडफ साहेबांनी दिल्लीच्या स्वारीचें वर्णन लिहिले आहे. त्यांनी टीपेमध्ये "A private letter, or rather journal, in the hand-writing of Bajee Rao to his brother Chimnaje Appa. Without various corroborative testimonies as to the facts, it bears that internal evidence of truth which commands confidence."—Page 236. ह्यापून ज्या पत्रा-संबंधानें लिहिलें आहे, नेंच हें पत्र होय. परंतु ग्रांटडफ ह्यांनी ह्या पत्रांनील हकीकत सन १७३६ सालाग्वाली घातली आहे त्याबद्दल शंका आहे. हा वृत्तांत सन १७३४ सालचा असावा. ता. ७ जिल्हेज नंतर दुसरे दिवशी बुधवारी ह्याणजे ता. ८ जिल्हेजी पानशाहाना उत्तर पाठविलें असे ह्या पत्रात आहे. रा. मोडक यांच्या जंत्रीवरून असें दिसते की, इ. स. १७३६ मध्ये ता. ८ जिल्हेजला शुक्रवार व वैशाख शुद्ध १० पडनात. तसेंच इ. स. १७३५ मध्ये त्या तारखेस सोमवार येतो व वैशाख शुद्ध १० पडते. इ. स. १७३४ मध्ये त्या तारखेस बुधवार येतो. यावरून तोच सन बरोबर आहे. शिवाय निजामाला पायबंद द्यावा असे ह्या पत्रांत आहे. यावरून तो (निजाम) बादशाहाम त्या वेळी मिळाला नव्हता हे सिद्ध आहे. त्याची व बादशाहाची गांठ छ. १६ रबिलावल रोज सोमवार या दिवशी पडली, असे एलियट व डॉसन यांच्या इतिहासांत आहे. व तो वार सन १७३४ मध्ये ता. ५ आगस्ट रोजी येतो. त्यावरून हें पत्र १७३४ चेंच आहे असें ठरते. कनिंगह्याम साहेबांच्या "Book of Indian Eras" नामक जंत्रीवरून देखील हेच साल बरोबर जमते. तेव्हां ग्रांटडफ साहेबांचें १७३६ साल ग्राह्य धरितां येत नाही.

ग्रांटडफ साहेबांनी ही हकीकत लिहितांना दुसऱ्या बाजूचा विशेष आधारभूत असा ग्रंथ "सियारुलमुताखरीन" हा धरिला आहे. त्या ग्रंथांत जे सन दिले आहेत ते मोडकांच्या जंत्रीशी मुळीच जमत नाहीत. बादशाहाची व निजामाची भेट छ. १६ रबिलावल सन ११५० रोजी झाली, असें मूळ मुसलमान इतिहासकारानें लिहिलें आहे. परंतु त्याचा इंग्रजी सन भाषांतरकारानें ता. २२

जून इ. स. १७३७ दिला आहे. मोडकांच्या जंत्रीवरून तो ता. ३ जुलई सन १७३७ येतो. तेव्हां ह्या सनांचा कांहीच मेळच जमत नाही. मोडकांची जंत्री प्रमाणभूत मानली तर ह्या स्वारीचें साल सन १७३४ हेंच ग्राह्य समजले पाहिजे. कारण ह्याच सालांतील तारिखा व वार ह्यांचा पेशव्यांच्या पत्रांप्रमाणें बरोबर मेळ पडतो.

आतां “सियारुलमुताखरीन” ह्या फारसी ग्रंथांतील मजकुराप्रमाणे पाहिले तर त्याचा व बाजीरावांच्या पत्रांतील मजकुराचा खासा मेळ दिसतो.

“ * * * * On the junction of Khan Dowran with Saadet Khan six or seven days were occupied in visits and entertainments. This delay being perceived by the Mahrattas, they availed themselves of the circumstance to recover breath from Saadet Khan’s pursuits, and turning suddenly round his rear, they marched direct on the capital, which they rightly judged to be void of troops. They advanced with such celerity that on the eighth of Zilhej of that same year, they reached Toghlucluck poor, under the command of Bajy Rao. This town was filled with a multitude of Mussulmans and Hindus from Delhi, who had gone thither both on account of devotion and on parties of pleasure. These were now all leisurely plundered. An immense booty was obtained by the Mahrattas, who having passed the night near Khwaja Kutbuddin’s monument, on the following day plundered the Mina Bagh, and sacked and burned all the shops. About noon they proceeded further, sacked the town of Calem; from whence the wounded flying into the city of Delhi, alarmed the inhabitants with dreadful accounts of what they had experienced. The citizens without further inquiry lost their senses and filling the city with their uproar, the whole became one scene of dismay and confusion. The Emperor now ordered the few officers and troops that were about his person to sally forth and to repel the Mahrattas. In consequence of which, Amirkhan, Raja Bákhtmal, and Mir Husseinkhan, Cocaltashkhan, Abdulmaa-

[लेखांक २८]

श्री.

श्रीमत् महाराज श्री परमहंसबाबा स्वामींचे सेवेसी:—

अपत्ये बाजीराव बल्लाळ प्रधान कृतानेक विशापना येथील कुशल आपाढ शु॥ द्वितीयापर्यंत स्वामींचे आशीर्वादेंकरून यथास्थित असे विशेष. स्वामींनीं आशीर्वादपत्र पाठविलें तें पावोन बहुत समाधान जाहलें. “राजश्री येऊन बहुत समाधान केलें. राजश्री सचिव पंता-

budkhan, and Sivasing, the commandant of the corps called Amberies, with many other commanders, marched out of the city and took up an advantageous post between Kazi-sera and Lal-katora. They extended their lines and offered battle to the enemy. Mir Hussein-Khan and Sivasing, who had more courage than prudence, advanced farther, although Amir-khan repeatedly sent them word to wait, but this advice had no effect on those two imprudent men, who continued advancing alone. The Mahrattas at first appeared at a distance, a few at a time, until they had drawn this body farther and farther into the plain; when they suddenly fell upon it, and, with their spears and long swords did such execution as threw the whole into disorder &c.”

Siyar-ul-mutakherin Page 396-97.

ज्या अर्था ह्या मुसलमानी ग्रंथांतील हकीकत अगदी बरोबर जमते, त्या अर्था यातील सन बरोबर मानला तर तो छ० ८ जिल्हेज ११४९ ह्यणजे मोडकांच्या जन्मीप्रमाणें ता. २९ एप्रिल इ. स. १७३७ मंगळवार हा दिवस येतो. तेव्हा इ. स. १७३४ व १७३७ ह्यांपैकी खरें साल कोणतें ह्याचा निर्णय बरोबर होत नाही.

१ आषाढ शुद्ध द्वितीया:—ता. २१ जून सन १७३४ शुक्रवार.

२ राजश्री:—शाहू महाराज. “राजश्री येऊन” ह्यणजे “राजश्रीनी येऊन”. जुन्या पत्रांमध्ये विभक्तीचे प्रत्यय पुष्कळ ठिकाणी गाळलेले दिसतात.

३ सचीवपंत:—नारो शंकर सचीव (३० स० १७०७-१७३७).

कडून माळशिरसच्या सनदा दिल्या. सचीव पंतांनीं नम्रत्वे फारच विनती केली. राजश्रींनीं विनंती अतिशय केली. त्याजवरून क्षौर केलें. गोमूत्र चालतें केलें” हणून लिहिलें; ऐसीयास राजश्री स्वामी येऊन स्वामींचें समाधान केलें, स्वामींनीं राजश्रींची विनंति मान्य करून क्षौर केले, गोमूत्र चालतें केलें हे गोष्ट बहुत उत्तम केली. येविसींचा आह्मांस अतिशयेसी संतोष जाहला. सचीव पंतांकडील सनद आली आहे ही गोष्ट बहुतच बरी जाली. स्वामी थोर, पुण्यपुरुष, तपस्वी, जे मनावरी धरितील तें सिद्धीस पावेलच येविसीं संदेह नाही. तुळया व वासीयांविशीं आशा याजवरून तुळया * * * * * कृपा केली पाहिजे हे विज्ञापना.

[लेखांक २९]

श्री.

श्रीमत् राजश्री परमहंसबावा स्वामीचे सेवेसी:—

अपर्यें बाजीराव बल्लाळ प्रधान कृतानेक विज्ञापना येथील कुशल आपाढ शुद्ध अष्टमीपर्यंत स्वामींचे आशीर्वादेंकरून यथास्थित असो विशेष. स्वामींचे आशीर्वादेंकरून पत्र पाठविलें तें उत्तम समर्थी प्र-

१ माळशिरस:—पुणें जिल्ह्यांत पुरंदर तालुक्यांत एक गाव आहे. येथे स्वामी केव्हां केव्हा येऊन राहत असत. येथे त्यांनी भुलेश्वराचे देवालय व एक तलाव बांधिला आहे. हे गांव धावडशी येथील भार्गवरामाकडे इनाम आहे.

२ गोमूत्र चालते केलें:—स्वामी तपोनिधी असून ते कित्येक दिवस नुसते गोमूत्र प्राशन करून राहत असत. त्यांची कोणी अवज्ञा केली तर तें गोमूत्र देखील घेत नसत. अशा वेळी शाहू महाराज स्वतः जाऊन स्वामींचें समाधान करीत असत. स्वामीचा राग बाह्यात्कारेच असे त्यामुळे तो मग तेव्हांच नाहीसा होत असे.

३ आपाढ शुद्ध अष्टमी:—ता. २७ जून १७३४.

विष्ट होऊन लेखनार्थश्रवणें संतोषातिशय झाला. “राजश्री स्वामी धावडशीस येऊन निष्ठापुरस्सर कित्येक भाषण केलें; पांच नगे वतन दिल्लें, विठ्ठलराव याचा इनाम दूर करून दरोबस्त गांव करून स्व-दस्तुरें लिहून दिल्लें” ह्मणोन स्वामींनीं कितेक लिहिलें त्यावरून बहुत बहुत संतोष जाहला. स्वामी थोर तपस्वी, ईश्वरविभूति, आपली आज्ञा अमान्य करीसा या योग्य कोण आहे? ईश्वर कोणी पाहिला असे? मनुष्य निष्ठा धरील तरी मृत्युलोकीं स्वामी ईश्वरतुल्य आहेत. आपणांस गांव दरोबस्त करून दिल्ले याचें अपूर्व काय? सर्व आज्ञा आपलीच आहे. “राजश्रीजवळ तुमची फारशी शिफारस केली. कितेक तुमच्या स्वहिताच्या गोष्टी सांगितल्या” ह्मणोन आज्ञा, ऐसीयास स्वामी आमची शिफारस न करील तरी कोण करील? माय बाप देव धर्म सर्व स्वामींचे पाय, न्यूनपूर्ण सर्व स्वामींचें, आह्मी स्वामींचे चरणांकित, सर्व चिता स्वामींस आहे. तेथें आमची शिफारस व बऱ्याच्या गोष्टी सांगितल्याचें अपूर्व काय? आमची निष्ठा स्वामींच्या पायांपाशीं आहे. तेथें विस्तार आह्मीं काय लिहावा? माळशिरसच्या घरास लांकडे पाठविण्याविषयीं लिहिलें तरी सात तुळया व शंभर वांसे स्वामींचे आज्ञेप्रमाणें माळशिरसास पाठविले आणि स्वामींस विनंतीपत्र पाठविलेंच आहे; त्याजवरून विदित होईल. घोडा टांकण, उत्तम

१ हें पत्र मागील पत्राप्रमाणेच स्वामींच्या पत्राचे उत्तर आहे. मागील पत्रांतील व त्यांतील मजकूर एकच आहे. मात्र तो विशेष बहुमानपुरस्सर व निष्ठापूर्वक लिहिलेला आहे. शाहू महाराज स्वामींच्या भेटीस धावडशीस गेले तेव्हां स्वामींनी बाजीरावांची शिफारस केली व छत्रपतीची मर्जी सुप्रसन्न करून सोडली. हे पाहून बाजीरावांस अत्यंत संतोष होऊन त्यांनी स्वामीविषयी जे भक्तिपूर्वक उद्गार काढिले आहेत ते परमाल्हादक आहेत.

२ टांकण घोडा:—भरधांव चालणारा चपळ घोडा. स्वामीस घोड्यावर बसण्याचा सराव व नाद होता असे यावरून दिसून येते.

बसावयालायक पाठविणें हणून आज्ञा, त्यास राजश्री पिलाजी जाध-
वराव आले, याजबराबर लष्कर आलें, यांत टांकण तुर्की स्वामींनीं लिहिले
प्रमाणें आढळत नाहीं. याउपरी प्रयत्न करितो. मिळाल्यास स्वामींच्या पा-
यांजवळ अंतर करूं ही गोष्ट सहसा होणार नाहीं. स्वामींचे आज्ञेपेक्षां अधिक
तें काय आहे? सारांश स्वामींनीं आज्ञा केली याप्रमाणें टांकण तुर्की,
उत्तम, स्वामी त्याजवर बसल्यानें संतोष पावतील ऐसा मिळाल्यास लक्ष-
प्रकारें पाठवूं. “राजश्री रंगोपंत अकलेकर रुपये २५, व अकलेकर गां-
वकरी रुपये १०, व अंताजी हरी परंचेकर रुपये २५, येणेप्रमाणें साठ
रुपये उदईक घातले ते तुम्ही वसूल घेऊन पोतापैकीं साठ रुपये पावणें”
हणोन आज्ञा, त्याजवळ रुपये ६० पाठविले असत. बंदुखीविशीं आज्ञा
केली त्याजवरून बंदुख एक पाठविली असे. आह्मांस राजश्री स्वामींनीं
दर्शनास येणें हणोन आज्ञापत्र आलें आहे, त्याजवरून सातारा येतो.
स्वामींचेही चरण दृष्टीस पाहून जे विनंती कर्तव्य ते करूं. कृपा केली
पाहिजे हे विज्ञापना.

१ अकले:—हा धावडशीजवळ एक गांव आहे.

२ स्वामीस बंदूक बाळगण्याचाही नाद होता. येथे रंगनाथस्वामी निगडी-
करांचें वाचकांस स्मरण होईल. ते घोड्यावर बसण्यांत व निशाण मारण्यांत
पटाईत होते.

३ सातारा येतो:—सातान्यास येतो (विभक्तिप्रत्यय गाळल्याचें दुसरें उ-
दाहरण). महाराजांनी बोलवल्याप्रमाणे बाजीराव पेशवे पुण्याहून छ० ६ रवि-
लावल हणजे ता० २६ जुलई रोजी सातान्यास गेल्याचा दाखला सांपडतो.
त्यावरून दिलीकडून स्वारी आटोपून आल्यानंतरची ही छत्रपतीची भेट होय.
वरील दोनी पत्रें बाजीराव पेशव्यांनी पुण्याहून लिहिली असावीत असें दिसत.

[लेखांक ३०]

श्री.

श्रीमत् परमहंस स्वामींचे सेवेसी:—

अपत्ये बाजीराव कृतानेक साष्टांग नमस्कारविनंति येथील क्षेम ता० छ २५ जिल्काद स्वामींच्या आशीर्वादेंकरून यथास्थित असे विशेष. स्वामींनीं आशीर्वादपत्र पाठविलें तें उत्तम समयीं पावोन बहुत समाधान जालें. पांचहजार रुपये कर्जाचे ऐवजीं पाठवणें झणून आज्ञा, त्यास तूर्त येथील विचार राजश्री अंतोबा सांगतील त्याजवरून कळेल. स्वामींची आज्ञा तों न उलंघावी याकरितां राजश्री अंताजीपंताकडून तूर्त दोन हजार रुपये देविले आहेत. ते घेऊन पावलियाचें उत्तर त्याजपासीं द्यावयास आज्ञा केली पाहिजे. वरकड कित्येक अर्थ राजेश्री अंतोबापासीं सांगितला आहे. ते निवेदन करतील. त्याचा विचार काय करणें तें करावा. त्याप्रमाणें वर्तणूक करून तीन हजार रुपये श्रावण भाद्रपद पत्तर (पर्यंत ?) पावते करूं. सर्वप्रकारें एक निष्ठेनें सेवा केली तिचें फल प्राप्त जाहलें. त्याचें त्यास दिल्लें, देऊत ! परंतु आत्मांस कर्जांन

१ ले० ३०।३१।३२ ही पत्रे बाजीराव अतिशय कर्जग्रस्त झाले त्या वेळची आहेत. ग्रांटडफ साहेबानी "Bajee Rao, owing to the vast army he had kept up, both to secure his conquests and to overcome his rivals, had become greatly involved in debts. His troops were in arrears; the sovkaras (or bankers), to whom he already owed a personal debt of many lakhs of rupees, refused to make any further advances, and he complained bitterly of the constant mutinies and clamours in his camp, which occasioned him much vexation and distress." झणून बाजीरावाच्या ज्या स्थितीचे वर्णन केलें आहे, त्याच स्थितीचे उत्कृष्ट चित्र ह्या पत्रांवरून व्यक्त होते. ग्रांटडफ ही पत्रे इ० स० १७३६ ह्या सालाखाली देतात परंतु त्या पत्रांची बरोबर तारीख व सन समजणें फार कठीण आहे.

२ छ २५ जिल्काद—८ एप्रिल इ. स. १७३५ ?

बुडविलें. एवढे गोष्टीकरितां प्राण जाता तरी बरें होतें. विष खाऊन मरावें इतकेंच, किवा स्वामींचे पाय धरून बसावें इतकाच पदार्थ उरला आहे! दरबारीं सर्व साहित्य आमचें करणार सर्व आपल्यास विदितच आहे. स्वामींस कृपा येईल तरी आह्मी कर्जापासून मुक्त होऊं. लोकांचे नरकवासापासून दूर होऊं तो पदार्थ करावा. तरीच मज बाळकावर कृपा पूर्ण आहे. आतां प्रस्तुत सातारियास जात नाहीं. तेथें जाऊन काय करावें? आमचे उरावर पाय देऊन कार्य करतील यास्तव जात नाहीं. काले करून बसलों आहें. सर्व लज्या आह्मां कोंकण्यास आली. तूं भार्गव आमचा साह्यकारी असतां ऐसें कार्य अविलंबिलें तेव्हां तुझे ह्मणविल्याचें सार्थक काय? ज्या स्त्रीस पुरुष नाहीं तिचे गत होते तैसी तुझी असतां आमची गत साऱ्यांनीं मांडली आहे. बरें, चित्तास येईल तरी आपलें बिरित (ब्रीद ?) रक्षावें हे विशांपना.

[लेखांक ३१]

श्री.

श्रीमत् महाराज परमहंस परशरामबाबा स्वामींचे सेवेसी:—

आज्ञाधारक चरणरज बाजीनें कृतानेक विज्ञापना. स्वामींनीं आशीर्वादपत्र पाठविलें तें पावलें, कितेक अर्थ लिहिला त्यास आमची निष्ठा स्वामींचे पायापाशीं आहे नाहीं हें आह्मीं काय सांगावें? जैसी स्वामी बुद्धि चित्तांत प्रेरतील तैसी होईल. असो. इतका परिवार लिहावा ऐसें

१ सातान्यास प्रतिनिधि वगैरे मंडळी बाजीरावाच्या विरुद्ध होती त्यामुळे सातान्यास जाण्यास बाजीराव धजत नव्हते असे ह्या पत्रावरून दिसून येते. “आमचे उरावर पाय देऊन कार्य करतील” ह्मणून जे लिहिले आहे ते कार्य कोणते?

२ शेवटच्या शेवटच्या वाक्यांवरून बाजीरावांची स्थिति किती करुणास्पद झाली होती हे उघड होतें.

नाहीं. आह्मी लवकरं सातारि (यास आलो), आज नव दिवस जाहले. राजश्री स्वामी निरोप देत नाहीत. आतां दोन प्रहरांच राजश्री अंबाजी-पंतांचें पत्र आलें कीं, “पूर्णमेकरितां येथे [येणें] फारसे रागे भरले आहेत. विलयास हे खास गोष्ट जाईल.” असेंच लिहिलें आहे. त्यास आह्मी तो स्वामींचे आज्ञेवरून लोक, हशम, राउत, जमा करीत आहो. हजार दोन हजार माणूस जमा झाले. पैका रोज खर्चतो, पूर्णिमा जालियावर मुहूर्त पाहून कार्यास जावें. स्वामींचे आज्ञेप्रमाणें कार्यसिद्धि करावी. त्यास हा गुत्ता राजश्री कडील. ऐसीयास हे गोष्टीस उपाय काय करावा? आतां एवढे कार्यास आरंभ करून हा नाश एक. दुसरें पुढें होईल हा भरंवसा नाही. नवा दिवसांची मुदत करून व पुढें सव्वा महिन्यांत कार्यसिद्धि होईल अशी आशा, त्यास एक गोष्ट तों ऐशी दिसते.

१ “आह्मी लवकर सातारि (यास आलो)” हे वाक्य मुळामध्ये स्पष्ट नाही. तथापि पुढील संदर्भाने ते जुळविले तर पुनः “पूर्णमेकरितां येथे फार रागे भरले आहेत. विलयास हे खास गोष्ट जाईल” असे अंबाजीपंत लिहितात त्याचा संबंध नीट उलगडत नाही. “येथे” ह्मणजे कोठे? रा. अंबाजीपंत यांनी सातारच्या दरबारांतील खबरवातमीचे पत्र पाठविले ह्मणावे तर बाजीराव तेथे नऊ दिवस आहेत. मग “पूर्णमेकरितां येथे फार रागे भरले आहेत” असे लिहिण्याचा उद्देश काय? “पूर्णमेकरितां येथें” हे वाक्य बरोबर जमत नाही. तेवढ्याकरितां “येथे” ह्या शब्दाऐवजी “येणे” असा शब्द असावा असे मानून जर “पूर्णमेकरितां येणें. फार रागे भरले आहेत.” अशी दोन वाक्ये केली तर अर्थाचा सदर्थ बराच जुळतो. बाजीराव खुद्द सातान्यास नसावेत असे “पाने आणावयास सातान्यास माणूस गेला आहे” असे त्याच पत्रांत शेवटी वाक्य आहे त्यावरून बाजीराव सातान्यानजीक असावेत हे उघड आहे. धावडशीहून स्वामींकडून पत्राचें उत्तरही दुसरे दिवशी मागितलें आहे त्याअर्धी बाजीराव धावडशी व सातारा ह्यांच्या नजीक असले पाहिजेत.

२ अंबाजीपंतः—पुरंधरे.

पुढील गोष्टी होईल नव्हे हें स्वामी जाणत. इतकीयावर मी गरिबानें काय करावें? कोणता विचार करावा हे आज्ञा जाहली पाहिजे. माझे विचारें हे सर्व संग सोडून उठोन एखादेकडे जावें. पुनः तोड खावंदास अगर लोकांस दाखवावें असें नाहीं. परंतु तुम्ही वडील, वर्तमान अगो-
दर श्रुत व्हावें याकरितां लिहिलें असे. उत्तराचा मार्ग पाहतों. उत्तर आलियावर जो विचार चित्तांत आला आहे तो करून येतों. तुमचे शरीरीं सावकाश नाहीं. कुवत नाही कीं, तुम्हांस लिहून एखादा महत् उपायें संकट देवास घालूं ते गोष्ट तों राहिली. इतकीयावर हें कार्य राहतें. कर्ज फिटत नाहीं. आतां वांचलियाचें सार्थक काय? आपला जि-
वाचा त्याग करितो. लटकी समजाविसीचा अर्थ ल्याहाल तरी मी ऐकत नाहीं. जर रुपयांचा उपाय करून राजश्री स्वामींचा निरोप या चौ पांचा दिवसांत येईल संतोषेकरून, तरीच बरें. नाहींतरी आमचा उपाय आम्ही करूं. कोन पाठविला आहे. घेणें. साड्या नव्याच दोन पाठविल्या आहेत घेणें. पान आणावयास सातात्यास माणूस गेला आहे. आला ह्मणजे पाठवून देऊं. राजश्री बापूजीपंत उदईक येतील. वासे त्यांचे हवाली केले ते पावते करतील. वरकड रानचे जिनसासाठीं माणसें पा-
ठविली आहेत. आल्यावर पावतें होईल. उत्तर उद्यां पाठवून देणें. तुमची आमची भेट होणार नाहीं. सेवेशी श्रुत होय हे विज्ञप्ति.

[लेखांक ३२]

श्री.

श्रीमत् परमहंस परशरामबाबा स्वामींचे सेवेसी:—

विनंती सेवक आज्ञाधारक बाजीराऊ कृतानेक विज्ञापना. महारा-
जांनीं खंडूबरोबर आशीर्वादपत्र पाठविलें व कित्येक आज्ञा केली

१ हें पत्र फारच आणीबाणीचें आहे. मनुष्य अतिशय त्रासला ह्मणजे तो कसा एकेरीवर येतो ते ह्या पत्रावरून फार चांगलें व्यक्त होतें. बाजीरावास स्वा-
मीचा किती आधार होता व सर्व राजकारणें त्यांच्या आधारावर कशी अवलंबून होती हें ह्या पत्रावरून स्पष्ट होतें.

तरी बावा, आह्मांस काय चिंता आहे. तुझी जालेत गोसावी, आणि आह्मांकडे प्रपंच लाविला. त्या प्रपंचामुळे आह्मी जोड इतकीच केली कीं वीस लाख रुपये कर्जदार झालों. कर्जदारांचे नरकांत कुजतो इतकेंच मेळविलें. या दुःखास्तव गतवर्षी पिंपरीस आलों तेव्हां सारें तुमच्या ह्वाली करून मोकळे होऊन देवाची सेवा करावी हा हेत धरून स्वामींस विनंती केली. स्वामी कृपाळु होऊन आश्वासन दिलें, “भार्गव तुझे ध्यानीं आहे. फत्ते तुझी होईल. व पैकाही उदंडसा मिळोन कर्ज फिटेल. सर्व साह्यकारी भार्गव आहे.” तेवढे वचनावर दृष्टि देऊन होतो. त्यास चिरंजीव तिकडे तुझा गेला होता; यश मात्र थोडें वहुत आलें; पैका न मिळाला. लष्करचे हाल श्रीरंगपट्टणचे वेळेस

१ तिकडे:—छाणजे हिंदुस्थानच्या स्वारीम. ह्या स्वारीत फायदा कांही झाला नाही, फक्त यश मात्र आले, माळवा वगैरे प्रांत अद्यापि मिळाला नाही असे त्यावरून उघट आहे. त्याअर्थी ही सन १७३४ चीच स्वारी असावी.

२ श्रीरंगपट्टणचे वेळेस लष्करचे फार हाल झाले होते छाणून झटले आहे. ही श्रीरंगपट्टणाची स्वारी सवा आशरीनच्या रजव महिन्यांत छाणजे इ० स० १७२७ च्या फेब्रुवारीमध्ये झाली होती. छ० २३ ला बाजीराव श्रीरंगपट्टण मुक्कामी होते. सोधे, बेदनूर, वगैरे ठिकाणी जमादिलामध्ये जाऊन नंतर बाजीराव श्रीरंगपट्टणास गेले. कर्नेल विल्कस यांनी ह्यैगूरच्या इतिहासामध्ये ह्या संबंधाने विशेष माहिती दिली नाही व ग्रांट डफ ह्यांनीही विशेष माहिती दिली नाही. त्यांनी फक्त फत्तेसिंग भोसल्यासह बाजीराव १७२६ मध्ये कर्नाटकामध्ये गेले, प्रांत लुटून श्रीरंगपट्टणावर खंडणी वसविली, इतकी माहिती देऊन असा शेरा मारिला आहे की:—“No particulars of this campaign have been discovered; but it appears by a letter written 12 or 13 years afterwards by Bajee Rao to his brother, that they lost a number of men without gaining advantages which had been anticipated.” ह्यावरून ग्रांटडफ छाणतात त्या अर्थाचें चिमाजी आपांस लिहिलेले एखादें पत्र निराळें असलें पाहिजे. परंतु बाजीरावांच्या वरील पत्रावरूनही श्रीरंगपट्टणच्या स्वारीचा बोध होत आहे.

झाले होते तसेच झाले. आपण या गोष्टीचा शोध करावा. आतां नित्य उठोन कर्जदारांचे पाया पडावें. शिलेदारांचे पाया पडतां पडतां कपाळ छिनत चाललें. आतां हीं सुखें आह्मांस नकोत. तुम्ही या आणि आपला कारभार संभाळा. अगर टाकून द्या ह्मणाल तरी टाकून उठोन येतां. वरकड तुम्हीं आपल्या पैक्यासाठीं लिहिलें तरी स्वामीनें कांहीं चिता न करावी. आमचा जीव आहे तो पैकीयाची काय चिता आहे ? कोणे समयीं पाहिजे तें आह्मांसही कळतें. पैका पावता करुंच. आतां प्रस्तुत तो आमचा जीवच मात्र आहे. येथें येऊन घेणें अगर तेथें बोलावशील तरी सर्वसंग टाकून येतो. तुम्ही थोर देव. तुम्हांस वचनास धरावें तें वचन खरें न झाले ह्मणून आहीं लेकरांनीं तुमची रड तुम्हांपासी रडावी, आणि रडतियाची अशी तुम्ही पुसोन परिणाम त्याचा करावा तो कराल. तुमचें झाड लाविलें तोडाल तरी आता तोडा, वाढवाल तरी वाढवा. या गोष्टीस नादर कोण आहे. तुमचे दबवणीस आह्मी कां भिजं ? मारशील तरी तूंच वावा मारशील; यांतही कीर्ति

१ ग्रांटडफने "Among Hindoos an attitude of worship or adoration is to place the forehead at the threshold of a temple, or at the foot of the idol, and is used in supplication to a superior. The following extract of a letter from Bajee Rao to his Mahapooroosh must of course be understood figuratively; but it shows the embarrassments under which he laboured—"I have fallen into that hell of being beset by creditors, and to satisfy sovcars and silledars, I am falling at their feet till I have rubbed the skin from my forehead." Part of this distress originated in the high rates of pay which he was obliged to give, in order to out-bid Nizam-ool-Moolk, and secure the best of the Deccan soldiery." ह्मणून जी दीप दिली आहे ती ह्याच मजकुरास अनुलक्षून आहे. त्यावरून हें पत्र ग्रांट डफ ह्यांनीं पाहिले होते ह्यांत शंका नाही.

तुझीच आहे. आणि आह्मां लेंकराचे लडिवाळ चालवून कीर्तिरूप होसील तरी तूंच होसील. गांवचा मजकूर लिहिला कीं शिष्य पाठविणें, त्याचे हवालें करूं. तरी शिष्य मीच आहे. मला बोलवावें; मीच येतो. हा कारभार पहावासा असला तरी येऊन आटपणें. पाहिजे तरी आह्मी मुतालिक तुझे. टाकून द्या क्षणाल तरी येतो. नाही, चार दिवस आमचेच हातून ध्यावासा असेल तरी तैसीच आशा करावी. आह्मी तो कर्जदाराचे नरकांत बुडालों. तुझे वचनावर जर अवंदाचे सालीं जर मला कर्ज व राजा व लोक यांचे देण्यांपासून मुक्त करशील यास्तव देवाजवळ आपला प्राण देऊं. आह्मांस मुक्त लेंकरास कराल ऐसें वचन अभयपूर्वक आलिया एवढे आठ महिने आणीक जीव धरून पाहूं. यांत जर आह्मी कृत्रिम लिहिलें असेल तरी आह्मांस तुझीच शफत असे. काय तें उत्तर लवकर पाठविणें. तैसीच तजवीज करूं. तूं देव कैसा कीं आमची कृत्रिमता किवा निर्मळता न कळे. ध्यानांत येईना तेव्हां आह्मीच प्राक्तनाचे गाढे. आमचें कपाळ फुटलें! तुमचा कोप आह्मां गरीबांवर कशास? जे दुष्ट असतील त्यांजवर करा कीं, तेणेंकरून प्रजा सुख पावे. आज दाभाडे, गायकवाड, बांडे कोटी कोटी रुपये खजिने आणि मीन आह्मी तुझे पायाशीं व धन्याचे पायाशीं निष्ठेनें वर्ततो ते अन्नास महाग झालों! त्यांत आह्मी चिपळुणें, तुझे वाढविले, लाज तुला असावी. लाज घरशील तरी त्यांजवर कोप करा आणि आमचे उर्जित करून राहिलें ब्राह्मणाचें काम करून घ्या. नाही तरी आह्मांवर कोप राग कशास पाहिजे? आपलें स्वाधीन करून घे आणि आह्मांस मुक्त

१ दाभाडे, गायकवाड व बांडे हे आपल्या स्वार्थाकडे दृष्टि देऊन स्वतंत्रपणानें प्रांतोप्रांती स्वान्या करित होते व मिळेल तितका फायदा आपल्या पदरांत ओढून गबर झाले होते असा त्यांच्यावर हा आरोप आहे.

करा. आणीक एखादा देव पाहून सेवा करूं. पिंपरीसच बोलिलें आहां कीं “माझा राग तुजवर होणार नाही. कदाचित् रागें भरलों तरी चालणार नाही.” त्यास आतां लिहिलें कीं, “पिंपरीस मरत होतों, ज्वरानें शुद्ध नव्हती. ते बोली प्रमाण नाही.” तरी मरत होतास तरी रात्रीच माझे रक्षणास कैसा आलास ? ह्या गोष्टी कशास लिहितां ? जर आह्मी उमगतां न तरी त्वां भार्गवच साक्ष असेल. आतांच उठोन संन्यासी होऊन एखादेकडे उठोन जावें ऐसें वाटत नसेल तरी भार्गवाची शपथ आहे. परंतु मागती कांहीं विवेक करून धीर धरून पाहतो. जर धीर धरवेल तरी धरवून पाहूं. नका झणाल तरी आह्मी तों सिद्धच आहों. सेवेसी श्रुत होय. हजार रुपये साताऱ्याहून धावडशीस पावते करणें झणून पूर्वीच खंडूचें पत्र अगोदर दोन दिवस लिहून पाठविलें आहे. पावले असेल अगर पावतील. उत्तर पाठवावें हे विनंति.

[लेखांक ३३]

श्री.

श्रियासह चिरंजीव राजश्री आपा यासीं:—

बाजीराव बल्लाळ प्रधान आशीर्वाद उपरी येथील कुशल ता० छ ७ रमजान जाणून आपणाकडील कुशल वृत्त लिहून पाठवणें. यानंतर निजाम उलमुल्ख माळव्यांत रवाना झाल्यावर आह्मीही त्वरा करून नवाबाच्या मुकाबलियास आलों. आठ नवकोसांचें अंतर उरतांच नवाबाच्या फौजा सलाबत खाऊन भुपाळ किह्याच्या आश्रयास गेले. तलें

१ पिंपरी:—पुणें जिल्ह्यांत सुपें तालुक्यांत एक लहान गाव आहे. येथे स्वामीचे देवस्थान असून हा गांव त्याकडे इनाम आहे. येथे स्वामी केव्हां केव्हां राहत असत.

२ मनुष्य वैतागला झणजे सर्व संग सोडून संन्यासी बनतो त्याप्रमाणें बाजीरावांच्या मनाची स्थिति झाली होती.

३ छ० ७ रमजान:—ता. १९ दिसेंबर इ० स० १७३७ सोमवार.

पाठीसी, नाला पुढें, देऊन राहिले. आझींही त्याच दिवशीं छ. ३ रम-
जानीं चालोन घेतलें. नवाबांनीं सवाईचे पुत्र व बुंदेले सभासिंग व
जाट व रजवाडीयांच्या फौजा व तोफखाना ऐसा एक तोंडी झुजाची
जागा होती ते वाट बांधोन उभे केलें. आपण खासा पाठीवर उभे राहिले.
आमच्या फौजा राजश्री राणोजी शिंदे व राजश्री पिलाजी जाधवराव
व सयाजी गुजर व किरकोळ पथकें रजपुताचे फौजेवर उठली. आरावी-
याचा मार सोसून थडक मोठी जाहली. दिडशें माणूस रजपुतांचें मारिलें.
आपणाकडील पन्नास साठ माणूस ठार झालें. दोन चारशें जखमी.
तैसीच घोडी शंभर पावेतो पडली. पांच सातशें जखमी जाहली. परंतु
नवाबांनीं तमाशा बराच पाहिला. रजपुतांपुढें गजड्याचा आरावा व
नाला नसता तरी मारून गर्दास मेळविले जाते. असो. युद्धप्रसंग जा-
लियावर नवाबाच्या गोटापासून दोन बाणांच्या टप्पावर सड्या फौजांनीं
बसलो आहो. नवाबाची गांठ भुपाळापासून एकदोन मजलीवर पडती
तरी अवघेच फौजेची मिठी चौकीर्द पडती. तर राजश्री स्वामींच्या प्र-
तापे नवाबाचे डोळे थंड होते. परंतु आश्रयास गेले. असो. एक झुज
झालियावर आज तीनचार रोज आनमान पाहिला. त्यास नवाबांनीं
कुल आपले बुनगे व रजपुतांचे व रजवाडकरांचे बुनगे कुल भुपाळ
शहरांत आश्रयास घातले. आपले डेरेही माघारी अडचणींत नेले.
तमाम फौजेनिशीं प्रातःकाळपासून तयार होऊन हत्तीवर बसून

१ छ० ३ रमजानः—ता० २५ दिसेवर इ० स० १७३७ गुरुवार.

२ सवाईचे पुत्रः—सवाई जयसिंगास इसरीसिंग व माधवसिंग असे दोन
मुलगे होते त्यापैकी एक फौज घेऊन निजामाच्या मदतीस आला होता.

३ सभासिंग बुंदेलेः—राजा छत्रसालाचा नातू. बुंदेले राजे मराठ्यांच्या व-
तीये होते परंतु निजामाने जबरदस्तीने त्यांना आपल्या बाजूस बळवून घेतले
होते.

गोटांतच उभे राहतात. बाहेर युद्धास निघतात ऐसी आवाई घालितात. परतु निघत ना. डेरेचौक्या गोटापुढें होत्या. तो माघारा कोटा किह्याच्या आश्रयास नेऊन मोर्चेबंदी मांडली. कुसूं घालितात. याप्रकारचा प्रसंग आरंभिला आहे. धान्य तें महर्ग होत चालले. चौ दिवसांत रुपयाचे पीठ चार शेर जाहले. पुढें काय होईल तें पहावें. हत्ती घोडे यांस वैरण अगदीं नाहीं. एक दिवस झाडाच्या साली व तळ्यांतील लव्हाळे चारिले. आतां तें कांहींच नाहीं. रजवाडेकरी, बुंदेले व सवाईची फौज या समागमें आहे. ती प्रास्थाई पडली. नवावाचा इतवार त्यांस नाहीं, व त्यांचा इतवार नवावास नाहीं. पळोन निघावें क्षणतील तरी बुनगे शहरांत अडकविले यामुळें निघो फावत नाहीं. बाहेर युद्धास निघावें तरी सोबतीयांचा भरंवसा न पुरे. आमच्या फौजा तो चौगीर्द बैसल्या आहेत. रात्रीचे बाणबंदुका चौक्यांवर चालवितो यामुळें सारी रात्र दंगे गोटांत होऊन फौजा ताटकळोन उभ्या राहतात. घोड्यांस चारा नाहीं. दुसरें, सारा वेळ तयारी. ऐसी जाजती मांडली आहे. नवाब बुद्धिवंत होत्साता हे बुद्धि वृद्धापकाळां करून बदव करून घेतला. दिल्ली आदिकरून सतत चालली. कदाचित् नवाबांनी रजपुतांनीं अवसान करून बाहेर युद्धास निघाले तरी कोस दोन कोस वेढून लगट करून निघते तरी सभवतें बैसलोंच आहां. जे गत बंगसाची ते गत यांची होईल. नवाब थोर अमीर, फौज पाहतां तीस चाळीस हजार, हातनाला, व सुतरनाला, व बरकंदाज, व रेहकले समागमें बहुत, ऐसें असतां आश्रयास बसावें (हें) श्लाघ्य नव्हतें. विचारें पाहतां बसावया कारण हेंच कीं, कांहीं दिल्लीची फौज मदतीस यावी व दक्षणी फौज यावी. त्यास दिल्लीस फौजांविशीं पादशाहांस अर्जी जाहली. त्याणीं खानदौरास व कमर्दीखान यांस पादशाहांनीं फर्माविलें

कीं, तुझी कोठें जाणार ? आझी निघों तेव्हां तुझी समागमें असावें. त्याजवरून ते येतां दिसत नाहीत. आतां मोठा भरंवसा दक्षणी फौजेचा आहे. प्रतिदिनी पाच सात जोड्या रवाना होतात. कदाचित् तवकल करून फौज नवाबांस सामील व्हावयास येईल. त्याला आपा, या समयीं जरी तिकडील तिकडे फौजेस तुमचा शह बसोन आटकली तरी हे फौज बुडवावयास असामान्य दुसरा येणार नाही. आह्मांजवळ आहे फौज इतक्यानिशींच नवाबांस जेर करून विल्हे लावितो. ते फौज येऊन सामील झाली तरी नवाब जरा भारी होतील. जाजती श्रम करणें लागतील. याजकरितां फौजांस अटकाव होय तें करणें. यासमयीं तुह्मांस जे फौज मिळेल (ते) जमा करून भारी राहणें. दाभाडे बांडे आह्मांकडे आले नसले तरी तुझी आपणाजवळ बोलावून सामील करणें. राजश्री स्वामींजवळ जो जमाव आपला आहे तो आपणाजवळ आणणें. चिरंजीव राजश्री महादोबा यांस लिहून राजश्री स्वामींस विनंती करून राजश्री फत्तेसिंगवावा व राजश्री शंभुसिंग जाधवराव व सरलंकर व जाधव आणवणें. त्या खेरीज लोक मिळतील ते जमा करून तिकडील फौजांस शह देणें. ह्मणजे एकटें याचें साहित्य दुसरा कोणी करणार नाही. नवाबाचा निर्वाह व्हावा या सायास दुसरा ऐसा येणें नाही. हे ठिकाणीं लागल्यावर अवधी दक्षिण निर्वेध होईल. अवध्यांनीं या समयीं या कामांत चित्त घालावें. आमचे फौजेचे उस्तवारीस अगर कर्जपरिवारास एक

१ दाभाडे बांडे वगैरे सरदार पेशव्यांस ह्या वेळी साह्य करीत नसून अलग राहिले होते. त्यांस मदतीस जाण्याबद्दल शाहू महाराजाकडून व पेशव्यांकडून पत्रे गेली होती.

२ राजश्री स्वामीः—शाहू महाराज. ह्यांच्या हुजूर दरबारांत महोदाबा ह्मणजे महादाजीपत पुरंदरे हे असत ह्मणून त्याचेकडून महाराजांस विनंति करविली होती.

नवाब खेरीज दुसरी जागा नाही. जे फौज समागमें आहे इतक्यानिशीं रात्रंदिवस कस्त मेहेनत करणें, तें नवाबाजवळ करीतच आहों. फळ होतां ईश्वराचें.***राजश्री आवजी कवडे बरे समयास चांगले सामानानिशीं आले आहेत. राजश्री राणोजी भोंसले या जशे दाकडे आल्याचें वर्तमान आहे. जरी ते आले तरी ते आमचे जाहले. न येती ते गोष्टी-चाही मुजाका काय आहे. एक तो राजश्री स्वामीजवळ मोहिमेस आसावयाचें होतें तें तो नाही. येव्हां या प्रसंगास तरी त्याणीं यावें. येथेंही न येत, तेव्हां सरंजाम मुख्ख खाऊन अप्रयोजक होतील. तुह्मांस जो यत्न होईल तो करून तिकडील फौजेस पायबंद देणें. शहाजापुरचा मोंगल दीड हजार राजश्री मल्हारबा व राणबा व यशवंतराव पवार याणीं बुडविला हें वर्तमान पूर्वी तुह्मांस पत्रीं लिहिलें आहे त्यावरून कळलेंच असेल. राणोजी भोंसले आह्मांकडे आले तरी बरें. नाही तर तुह्मी त्यांस गाठणें. ते फौज तुमच्या कामाची आहे. वरचेवर कागदपत्र पाठविणें. आणि आपणास सामील करणें. अगर तुह्मी गांठणें. जे गोष्टीनें ते फौजेस आटकाव होय तें करणें. वडिलांचें पुण्य व खावंदाचें आहे तरी त्यास घेतच आहो. लोभ असों दिजे हे आशीर्वाद.

[लेखांक ३४]

श्री.

श्रियासह चिरंजीव राजश्री आपा यांसी

बाजीराव आशीर्वाद उपरी येथील ता० छ० १७ रमजान मुकाम भूपाळ जाणोन आपणाकडील कुशल लिहीत जाणें विशेष. तुमचीं पत्रें

१. शहाजापूरचा मोंगलः—निजामाचा साह्यकारी मीरमानाखान फौजदार शहाजहानपूरकर हा भोपाळ येथे निजाम अडचणीत सांपडला असें देखून दुसरीकडून मराठ्यांवर हला करायाचा प्रयत्न करीत होता. त्यास दारार्ई सरार्ई नामक गांवी शिदे होळकर व पवार यांनी ठार मारिला व त्याची दोन हजार फौज बुडविली.

२ छ० १७ रमजानः—ता० २९ दिसेंबर इ० स० १७३७ गुरुवार.

छ० २३ सवैनचें आलें तें छ० ८ रमजानीं आलें. मौजे ओहोणे सोन-
गीर गिरेंनातीर येथील मुकामचें आलें तें काल छ १६ रमजानीं पावलें.
कुशलश्रवणें संतोष वाटला. येथील वर्तमान निजामुल्मुख भुपाळच्या
आश्रयास गेला. नंतर छ० ३ रमजानीं मुकाबिला केला. युद्ध जाहलें.
तें वर्तमान नवाबांनीं बुनगे भूपाल शहराचे आश्रयानें ठेवून नंतर
जाहलें हें वर्तमान तुह्मांस पहिलें लिहून पाठविलें आहे. त्याजवरून क-
ळलेच असेल. पत्रे रवाना झालीं. त्या अलीकडे वर्तमान तरी भुपाळास
समोवती चौकीबंदी केली. यामुळें दाणा महर्ग जाहला. गवत तो न
मिळेंसारखें जाहले. तेव्हां बोलीचालीचा संदर्भ नवाबांनीं चित्तांत आणून
राजश्री आनंदराव पंडित सुमंत यांस पाठविलें. मशारानिल्हे आल्यावरी
आर्क्षी आपला मतलब सांगणें तो सांगोन राजश्री बाबूराव मल्हार यांस
समागमें देऊन नवाबाकडे पाठविलें, मतलब निवेदन केला. नवाबांनीं
आज्ञा केली, प्रातःकाळी राजश्री पिलाजी जावधराव व आणखी मातवर
पाठविणें; येथीलही माहितगार देऊन बोलीचाली होईल. ऐसं सांगितल्यावरी
बाबूराव मल्हार आले. छ० १४ रमजानीं आवदुल खेरखान व सय्यद
लष्करखान व अनवरखान व सुमंत ऐसे लष्करापुढें टेंकडी होती तेथे आले.
आर्क्षी राजश्री पिलाजी जाधवराव व राजश्री बाजी भिवराव व राजश्री
बाबूराव मल्हार पाठविले. संभाषण जाहलें. आमचा मतलब त्रिवर्गानीं

१-छ० २३ सबानः—ता० ५ दिसेबर, सोमवार.

२-छ० ८ रमजानः—ता० २० दिसेबर, मंगळवार.

३ ओहोणे सोनगीरः—ही दोन गांवे खानदेशांत आहेत.

४ गिरनातीरः—ही तापीस मिळणारी एक लहान नदी आहे. तिच्या कांठी
वरील गांवे आहेत.

५ छ० १६ रमजानः—ता० २८ दिसेबर, बुधवार.

६ छ० १४ रमजानः—ता० २६ दिसेबर, सोमवार.

त्याचे त्रिवर्गास सांगितला. तेव्हां बोलिले कीं, तुमचा मतलब नवाबांस निवेदन करून नवाब तुमचें ऐकतील, परंतु नवाबांची अब्रू वाढविली पाहिजे. प्रातःकाळीं नवाब बाहेर निघतील. तुम्ही कोस दीड कोस माघारे जाऊन राहणें. आम्ही त्रिवर्ग तुम्हांजवळ येतों. बोली चाली करूं. त्यावरून दुसरे दिवशीं छ० १५ रमजानीं आम्ही कुच करून कोसाच्या अंतरे बंदर्गीत राहिलों. नवाब नंतर बाहेर तळावर येऊन मुकाम केला. आबदुल खेरखान व अनवरखान यांस लष्करच्या दरम्यान पाठविलें. बोलीचालीचें मतलब सांगितलें. ते नवाबांस सांगोन करून देऊं ऐसें बोलोन नवाबांकडे गेले. जावसाल यावा तो न आला. प्रातःकाळीं नवाबांनीं एकाएकीच नगारा व कुच करून पुनः भुपाळांतच गेले. तेव्हां राजश्री आवजी कवडे व राजश्री यशवंतराव पवार यांणीं दुमदारीस धाव केला. जाटाचे व आवजी कवडे यांची सरमिसळ जाहली. तेव्हां नवाब ठिकाणींच उभे राहिले. आम्ही तमाम फौजेनिशीं भंवते उभे राहिलों होतों. नवाबांनीं आराबा काढून टेंकडीपासून अर्धकोस जमीन भुपाळपावेतो दोन प्रहरांपासून सायंकाळपावेतो चालत होते. निदानीं तळ्यांत राहिले होते. तोही तळ सोडून फाटकाआंत पहिले वुनगे ठेविले होते त्याजवळ जाऊन केवळ अडचणींत राहिले. बंद होऊन राहिले. जैसा मनसबा महमदखान बंगस यांणीं विचारिला त्याचप्रमाणें यांणीं विचार केला आहे. नवाब थोर. यांणीं एक तों आमचा मतलब करून देऊन सुखरूप दक्षणेस जावयाचें होतें. परंतु दुसरें बाहेर निघोन जुंजावयाचें होतें. परंतु दोनी गोष्टी न करितां अडचणींत राहिले. अनुचित केलें. या गोष्टींत नवाबाची अब्रू काय राहिली ? असो. नवाबांनीं काय विचार चिन्तांत आणिला असेल तो असो. परंतु आपल्या बंदोबस्तांत आतां

आसपास चौकीबंदी करून दाणागवत कुल बंद केलें आहे. नवाब काल-पासून आजीपावेतों आंत उभेच केले होते. धोंड्यावरी व गोळीच्या टप्यावरी आमचे फौजेचे मोर्चे लावून मार देत आहो. नवाब व नवाबांची फौज सत्वहीन झाली आहे. आणि गोटावरी लगट करून दोन तोफा हस्तगत केल्या. अतःपर राजश्री स्वामींच्या प्रतापे निजामउल्मुल्क यासी याच ठिकाणी बुडवून टाकितो. दक्षणचे फौजेची यास आशा बहुत होती, त्यास तुझी तिकडे आहां. तुमच्या शहामुलें तेही येऊन पावे असा अर्थ नाही. तुझी फौज जमा करून जितकी मिळेल तितकी मेळवून दक्षणचे फौजेस पायबंद देणें. दाभाड्याकडील शहाणा माणूस पाठवून त्यास आपणाजवळ आणणें. रणालियास असली तरी उत्तम जाहले. कदाचित् सोनगडपावेतो गेले असले तरी तेपावेतो शहाणा माणूस पाठवून दाभाडे, वांडे, गायकवाड आपणाजवळ आणून तिकडील फौजेस पायबंद देणें. रघोजी भोंसले याकडे पत्रे व एक माणूस पाठवून त्यासही आपणाजवळ आणणें. सारांश ते फौजेस पायबंद दिल्यास नवाबास आर्झी बुडवीतच आहो. जे होणें ते धन्याचें प्राक्तन, वडिलाचे पुण्येंकरून उत्तमच होईल. आपल्याकडील लोक सारे सुखरूप आहेत. घोडा कालचे जुंजीं तीस पसतीसपर्यंत पडिले. व मातबर माणूस कोणी पडिले नाहीत. पांच सात शिपाई पडले. बहुत काय लिहिणें, लोभ असो दिजे हे आशीर्वाद.

[लेखांक ३५]

श्री.

श्रीयासह चिरंजीव राजश्री आपा यांसी:—

बाजीराव बल्लाळ आशीर्वाद उपरी येथील कुशल ता० छ २७ रम-

१ रणालें:—हे गाव खानदेश जिल्ह्यात नंदुरवार तालुक्यांत आहे.

२ सोनगड:—हे गुजराथेत बडोदा संस्थानांत गांव आहे. येथे बळकट किल्ला आहे.

३ छ० २७ रमजान:—ता० ८ जानेवारी इ. स. १७३८, रविवार.

जान जाणून आपणाकडील कुशळ लिहित जाणें, यानंतर तुमचीं पत्रें छ ८ रमजानचीं वरणगांवचे मुकामचीं विश्रामावरोवरी आलीं व दुसरीं पत्रें छ० ११ रमजानचीं आलीं तीं छ० २४ रमजानीं पावलीं. लेखनार्थ विस्तारे कळला. येथील वर्तमान काल लिहून पत्र पाठविलें आहे त्यावरून कळलेच असेल. अलीकडील वर्तमान तर नवाब बुनगे कांही भुपाळांत व कांहीं इस्लामपुरात टाकून सलुखाची संदर्प लावून कोस दोन कोस चालतात. आमच्या फौजा चौतर्फी चालवून दाणा-गळ्या घांसलकडी बंद केली. एक रुपयास एक शेर अन्न जाहलें. तेंही कोणास प्राप्त कोणास अप्राप्त जालें. घोडी पळसाचा पाला खाऊं लागली. परवा छ २५ रमजानीं मोंगल पटाणांनीं भाड्याचे बैल खादले. राजपुतांस तो केवळ उपास पडों लागले. ऐसा प्रसंग जाहला. तेव्हां नवाब सर्वांचें दुःख पाहून बहुतच काहिला होऊन सलोखाविसीं त्वरा केली. बोलीच्या प्रसंगास पहिलेच आवदुल खेरखान व सयद लष्कर-खान व अनवरअल्लाखान होते. सांप्रत आयामह यांही सांगोन पाठविलें कीं बोलीचालीच्या प्रसंगांत आपणास बोलाविल्यास आमची अन्न आहे. व आही तुमचे शुभचितक असो. त्यावरून आयामह यांसही पाठवून द्यावें. हाणवून नवाबास राजश्री आनंदराव पंडित सुमंत यांसमागमें सांगोन पाठविलें. त्याजवरून नवाबानें आयामह यांस भेटीस पाठविले. भेटीनंतर आयामह यांस पहिले त्रिवर्ग यांस सांगोन बोलीचालीचा

१ छ० ८ रमजानः—ता० २० डिसेंबर इ. स. १७३७, मंगळवार.

२ वरणगांवः—हे गांव खानदेश जिल्ह्यांत भुसावळ तालुक्यांत आहे.

३ छ० ११ रमजानः—ता० २ जानेवारी इ. स. १७३८ सोमवार.

४ छ० २४ रमजानः—ता० ५ जानेवारी, गुरुवार.

५ इस्लामपूरः—भोपाळाजवळ एक लहान गांव आहे.

६ आयामहः—हा निजामास मिळालेला कोणी जाट सरदार असावा.

ठराव केला कीं माळवा दरोबस्त द्यावा. पादशाही सनद दिल्लीस गेल्यावर करून द्यावी. द्रव्याची बोली पहिली राजश्री धोंडो गोविंद यांचे विद्यमानची आहे, त्याची रजबदल करून जें साधेल तें करून द्यावें. नर्मदे व चमेलमध्ये राजे आहेत त्यांजपासून आह्मी पैके धेतों तैसा कमपेस धेणें तो द्यावा. राजे यांस निरोप देऊन नवाबांनीं दिल्लीस जावें. कोणेविशीं तफावत न करावी. जे गोष्टीनें आमचें वरें होईल तें करावें, या गोष्टीनें मजकुरात द्यावे तेसी सिबत जाला. काल छ २६ रमजानीं सदहुंप्रमाणें करार करून नवाबांनीं माळवा दरोबस्त जाहगीर मुभेदारीचे यादीवरी दस्तक करून दिलें. व द्रव्यही साधेल ते पादशाहापासून करून देऊं ऐसें खासदस्तकानिशीं लिहोन दिलें. राजश्री पिल्लाजी जाधवराव व राजश्री बाबूराव मल्हार नवाबाचे दर्शनास पाठवून दस्तकखतानिशीं याद करून दिली. यावर तमाम लष्करास व वाणीयांस ताकीद करून इरसाल पोहोंचवून दिल्हा. अतःपर नवाब आपले बुरंगे बाहेर दक्षिणेस रवाना करून दिल्लीस जातील. सारांश नवाबास अडचणीचा प्रसंग प्राप्त झाला ह्मणवून आपण हावभरी होऊन बुडवायाच्या सायासास लागावें तर नवाबाची फौज तोफखाना व बंदोबस्त पाहतां अवघाच ध्यानांत आला. रोहिले, बुंधेले व रजवाडे व सर्वांची फौज व खेची व नरवर आदिकरून खासा नवाब देखील तीस पस-तीस हजार, या खेरीज तोफखाना, तोही कोणे प्रकारचाहें तुझी जाणतच आहां. सभोंवता आराबा चालून तमाम फौजेनिशीं तोफखान्याचे पाठीं चालावें तर राऊत अगर पार्यांचे माणूस निघावया गरज नाही. बंदो-

१ सवाईः—सवाई जयसिंग.

२ खेची व नरवर ही ग्वालहेर प्रांतांतील जुनी संस्थानें होत. सांप्रत राघोगड ह्मणून जें मध्य हिंदुस्थानांत संस्थान आहे तें खेची ह्या नांवानें प्रसिद्ध आहे. येथे खेची जातीचे रजपूत लोक आहेत ह्मणून ह्या प्रांतास खेचीवाडा असें ह्मणतात.

बस्तीनें चालत उठावें तर घोडे माणूस बहुत खर्च होऊ लागलें. धावयाविणें तग करून बुडवावें तर मोगल लोक मागें सर खाणार? जुंजतां दिसगत लागल्यास चार दिवस निघोन जातील. हा अर्थ व तुझीं कितीएक विचार लिहिला तो चित्तांत आणून सौरस्याचा प्रसंग संपादिला. जो नबाब चौथाई व सरदेशमुखीचीं नांवें घेत नव्हता त्यांणीं माळवे दरोबस्त ऐसें खासदस्तकानें लिहून व लिहितां उच्चार केला की, “या मागे कधींच गोष्टी न जाहली ते या प्रसंगीं जाहली” व नबाबांनीं हे गोष्टी मान्य करणें दुरापस्त. पुत्राचे नांवें सुभेदारी करून समागमें आणिलें त्या माळव्याची दरोबस्त सनद करून देतो. नबाबाच्या चित्तांत कल्पांत आला. परंतु काय करील? संकटाचा प्रसंग देखोन घावें लागलें. जे राजेराजवाडीयाचे आपले बरे इच्छू कश्यप धरून होता ते त्यास हातचे सोडावे लागले. हें दुःख लहान सामान्य न जाहलें. आपा, राजश्री स्वामीचें तपोबळ, वडिलांचें पुण्य समर्थ तरीच ही गोष्टी घडोन [आली]. अन्यथा होणें कळलेंच आहे. आज पादशाहींत नबाबासारखा अमीर दुसरा कोण आहे? याणें जो पाया घालून दिव्हा तो अवध्यांत श्रेष्ठ आहे. नबाब अतःपर दिल्लीस जातील व समागमें कोणी घावयाचा तो देऊन नबाब दिल्लीस गेलियावरी या प्रांताचा व राजवाडीयांचा बंदोबस्त कर्तव्य तैसा करून होईल वर्तमान तें लिहून पाठवूं. कांहीं द्रव्य नबाबाजवळ मागावें ही इच्छा होती, परंतु नबाब द्रव्याचा लोभी. पूर्वी याची साहित्य केली ते समयीं मन वाढवून द्रव्य देववलें नाहीं,

१ पूर्वी:—हजणजे इ० स० १७२४ साली नबाबास बाजीरावांनी साख्ख केलें होते. तो प्रसंग असा की, निजाम दिल्लीदरबारांतून निरोप घेऊन दक्षिणेंत आल्यानंतर त्याच्या स्वार्थप्रचुर आणि कपटी वर्तनामुळे बादशाहाच्या मनांत राग येऊन त्यानें हैदराबादचा सुभेदार मुबारिखखान (मराठी कागदपत्रांत कंबरजखान असें नांव दिलें आहे) हास सैन्य जमवून निजामाचें पारिपत्य करण्याबद्दल

ते हल्ली पदरचे देतील हे गोष्टी तशासारखी. दिह्नीस गेल्यावर सार्व-
भौमापासून प्राप्त जाहल्यास चुकणार नाही. करार झाला यांत अंतर न
करावें ऐसी मनरोटी नवावांनी दिली. अतःपर नवाब खता करतील?
कदाचित् काळकम [काळक्रमें?] दुर्बुद्धि निर्माण झाली तर केलें पावतील.
श्री त्यास जय देणार नाही. लोभ असों दीजे हे आशीर्वाद.

[लेखांक ३६]

श्री.

श्रीमंत परमहंस महाराज श्री स्वामींचे सेवेसी:—

चरणरज बाजीराव बल्लाळ प्रधान कृतानेक विज्ञापना येथील कुशल
महाराजांचे आशीर्वादे पौष वद्य १४ पावेतो मुक्काम भुपाळ येथें यथा-
स्थित असे विशेष. फौजसहित या प्रांतीं आलों. नवाबाचा व आमचा
मुकाबला व्हावा तो नवाब भुपाळच्या आश्रयास गेले. छ० ३
रमजानीं एक युद्ध जाहलें. दुसरे कालही एक युद्ध नवाबाचें व लोकांचें
जाहलें. बराच तमाशा नवाबांनीं पाहिला. महाराजांचे प्रतापें मोर्चे-
गुप्त रीतीनें सागून पाठविले. त्याप्रमाणे मुबारिशखानाने तयारी केली. त्याप्र-
संगी निजामाने पेशव्यांची मदत मागितली. त्या वेळी पेशव्यांनी उत्कृष्ट मदत क-
रून साखरखेडले येथे छ० २३ मोहरम (ता. १ आक्टोबर सन १७२४) रोजी
मुबारिशखानाचा पराभव केला व त्यास व त्याच्या दोन पुत्रांस यमसदनी पा-
ठविले. ह्यामुळे निजामाची दक्षिणची सुभेदारी निर्वेध झाली. इतके उत्कृष्ट साह्य
ह्या वेळी पेशव्यांनी केले परंतु निजामाने त्याचा योग्य मोवदला दिला नाही. ह्या
प्रसंगाचे स्मरण ठेवून पेशव्यांनी निजामाच्या स्वभावाचे वर्णन केले आहे.

१ पौष वा १४:—ता० ८ जानेवारी इ. स. १७३८ रोज रविवार.

२ छ० ३ रमजान:—ता० १५ डिसेंबर इ. स. १७३७ रोज गुरुवार.

३ काल:—ता० ७ जानेवारी इ. स. १७३८, शनिवार.

४ तमाशा:—पराक्रम. जुन्या पत्रांतून हा शब्द फार वेळां येतो. शिवाजीने
आपला सापल बंधु तंजावरचा व्यंकोजी ह्यास जे उपदेशपर पत्र लिहिलें आहे त्यां-
तही “तमाशा दाखविणे” ह्मणजे पराक्रम दाखविणें असाच उपयोग केला आहे.
शानेश्वरी ग्रंथामध्ये तमाशा हा शब्द ह्याच अर्थी आहे.

जवळ नवाबांवरील सलावत बरीसी चढली. नवाब भुपाळच्या आश्रयास तीस चाळीस हजार फौजेनिशीं बसले. आमचे मोर्चे हातधोंडियावरी बसले आहेत. करोलांचा मार देत आहे. मोंगलांचा अर्गानर्गा केला आहे. दाणा, गह्या, वैरण, काडी कुल बंद झाली आहे. बंगसा-

१ बंगसाची गतः—बाजीरावांना छत्रसाल राजाच्या मुक्ततेकरिता महमदखान बंगपावरोवर जेतपूर येथे जी लढाई केली तीत बंगपाची अर्शाच स्थिति झाली होती. ह्या सबधाचा उल्लेख बाजीरावांच्या मागील पत्रातही आहे. ह्याकरितां ह्या संबंधाची थोडी विस्तृत माहिती देणे अवश्य आहे. महमदखान बगप हा बगप जातीचा एक रोहिला सरदार होता. तो फिरोजसियर बादशहाच्या कारकीर्दीत उदयास चढला, ह्मणून त्याने त्याच बादशहाच्या नांवाने फरुकाबाद हे शहर वसविले. ह्याम महमदशहा बादशहाच्या कारकीर्दीत माळव्याची व अलहाबादेची मुभेदारी मिळाली होती. हा तेथील मुभेदार असतांना ह्याने छत्रसाल राजावर स्वारी केली व त्यास मनस्वी त्रास दिला ह्मणून त्या वयोवृद्ध हिंदु राजाने बाजीराव पेशव्यास विनतीपत्र पाठवून आपल्या मदतीस बोलाविले. त्याप्रमाणे बाजीराव पेशव्यांना बुंदेलखंडावर इ० स० १७२९ मध्ये स्वारी केली व महमदखान बंगपाच्या फौजेशी मानवर लढाई दिली. त्या लढाईत महमदखानाचा पराभव होऊन तो जेतपूरच्या किह्यामध्ये पडून गेला. परंतु मराठ्यांनी त्या किह्यासभोवती वेढा बसवून त्याची सर्व सामग्री बंद केली, त्यामुळे त्याच्या सैन्याचे फार हाल झाले. त्याचे वर्णन फरुकाबादच्या नवाबांच्या इतिहामामध्ये केले आहे ते येणेप्रमाणेः—

* * Jaitpur was strictly invested for several months till there was no longer any grain for food. Then the soldiers began to slaughter their horses and bullocks. Flour could not be procured even at one hundred rupees a seer.....Many of the soldiers died of starvation, and many more leaving the Nawab to his fate escaped from the fort. Bajirao's orders to his guards were that any of Mahomed Khan's men who gave

चीच गत यास झाली आहे. स्वामींचे आशीर्वादें निजामउल्मुल्क या ठिकाणीं बुद्धत आहे. अगर सलोख झाला तरी आमचा होईल. नवाब किल्लेबंद झाले याजमुळें त्यांची अन्नू राहिली नाही. आपला आशीर्वाद समर्थ आहे. सर्व आशीर्वाद महाराजांचा आहे. सेवेसी श्रुत होय हे विश्वासना.

[लेखांक ३७]

श्री.

श्रीमंत परमहंस श्री स्वामींचे सेवेसी:—

चरणरज बाजीराव बल्लाळ प्रधान कृतानेक विनंती येथील कुशल ता छ० २ रमजानपावेतो स्वामींचे कृपेकरून यथास्थित असे विशेष. स्वामींनीं कृपा करून आशीर्वादपत्र पाठविलें तें (पावोन) बहुत समाधान वाटलें. लिहिलें कीं असी विकल्प वासना आमचे ठायीं नसावी ते कां जाहली, खंडूस इतके दिवस कां ठेवून घेतला, माझें मज द्यावयास काय जातें, तांब्राचें वारापाणी जालीयावरी नगारे आणावे ऐसा up their arms should be allowed to pass unmolested. Many having no food preferred to give up their arms and get away.”

ह्या वर्णनावरून महमदखान बगषाची 'गत' कशी झाली होती ह्याची वाचकास बरोबर कल्पना येईल. शेवटी महमदखान बाजीरावांस शरण आला व त्यानी त्यास जीवदान देऊन सोडून दिले. तो पुढे इ० स० १७४३ मध्ये मृत्यु पावला. निजामाच्या सैन्याची बाजीरावांनी ह्या वेळी बंगपाप्रमाणेच दैन्यावस्था करून सोडली होती ह्यापून त्यांनी त्या वेळचा उल्लेख ह्या व मागील पत्रात केला आहे.

१ छ० २ रमजान:—ता० ३ दिसेबर इ० स० १७३८ रविवार.

२ खंडू:—स्वामीचा नोकर.

३ तांब्राचें वारापाणी:—तांब्र ह्याणजे निजाम असा येथें संबंध दिसतो. निजामाचें युद्ध झाल्यानंतर बाजीरावाची स्वारी हिंदुस्थानांतून छ० ७ रबिलाखर रोजी पुण्यास आली, त्या वेळी येतांना स्वामीकरितां नगारे आणले नाहींत ह्यापून स्वामीनी शब्द लावून पत्र लिहिलें होतें.

करार असतां न आणिले ह्मणून शब्द लावून लिहिलें; ऐसियास माये-
खेरीज शब्द लाविजेल ऐसा अर्थ नाही. स्वामींची कृपा आहे ह्मणूनच
इतकें लिहिले. वरकड स्वामी अंतरसाक्ष आहेत. खंडूस विलंब लागायास
कारण व नगारे न यावयाचा प्रसंग सर्व अंतरांत आलाच असेल. येथें
वोढीचा प्रसंग बहुत जाहला होता. याजमुळेंच खंडूस विलंब लागला
होता. तसेंच नगारे आणावयाचा प्रसंग तरी येते समयी सोनगडाकडून
येणें जाहलें असतें तरी समागमेंच आणावयाचा योग घडला असता.
परंतु तिकडून येणें न जाहलें. स्वामींचे नगारे राहतील ऐसा अर्थ नाही.
येतील. संकट नाही. विकल्पवासनेचा विचार लिहिला तरी स्वामींचे
चरणरज असतां संकल्पविकल्प कोठें असणार ? मन बुद्धि वासना सर्व
स्वामींचेच पाय आहेत व स्वामीचाच आशीर्वाद तोच आमचा खजाना
फौज आहे. पैक्यासाठीं कांहीं चित्तांत आलें असेल तर सांप्रत वोढीच्या
प्रसंगास्तव व वसईकडील खर्चानिमित्त आणखी स्वामींजवळ ऐवज
असेल तो द्यावा लागतो. वसईकडील सलुखाचा मजकूर लिहिला त्यास
सलूख करावयास आह्मी राजीच आहों. परंतु विचार करून करावा
लागतो. चिरंजीव राजश्री आपा कोकणांत जाणार आहेत. फिरंगी वि-
चारावरी आल्यावरी सलुखाचा विचार होईल. तरी करावयास अंतर
पडणार नाही. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञप्ति.

१. वसईकडील खर्चः—वसई घेण्याचा यत्न पुष्कळ दिवसांपासून चालू अ-
सावा असें यावरून दिसतें.

२ आपा कोकणांत जाणार आहेत ह्मणून उल्लेख केला आहे त्याप्रमाणें ते छ०
२८ रमजान रोजी कोकण प्रांती माहिमास गेल्याचा दाखला सांपडतो.

[लेखांक ३८ *]

श्री.

श्रीमत् महाराज श्री परमहंसबाबा स्वामींचे सेवेसी:—

विज्ञापना गोवं प्रांताहून सात शेणवी आला आहे, त्यांनीं स्वामींचे सेवेसी विनंती केली त्याचा विस्तार स्वामींनीं लिहिला, त्यांत मुख्यार्थ हाच कीं, “फोंडें” पंचमहाल जागा वाका, त्या जाग्यास आपलें ठाणें मातबर वसल्यास फिरंगी यांसीही शह देऊन साष्टी वारदेशचा पैका घेई व सोंधेकरांसीही भारी होऊन त्या प्रांतीं ठाणीं घेऊन स्थळें जतन करी

* ह्या पत्रावर बाजीराव पेशव्याचे नाव नाहीं तथापि पत्राच्या भाषेवरून ते बाजीराव याचेच अमावे.

१ सात शेणवी:—हे नाव असावे. मातवा वगैरे नावे आहेत.

२ फोंडे:—हा गावे प्रातात एक महाल आहे. येथील ठाण्यासबंधाने ह्या पत्रात मजकूर आहे.

३ साष्टी वारदेश:—पोर्तुगीज लोकांच्या ताब्यामध्ये हा प्रांत आहे. ठाणे जिल्ह्यांत साष्टी ह्मणून गांव आहे त्याप्रमाणे गोमांतकामध्ये साष्टी असे गांव आहे.

४ सोधे:—हे कर्नाटकांतील एक जुने संस्थान होते. येथील राजास सोधेकर असे ह्मणत असत. शिवाजीच्या कारकीर्दीपामुन मराठे ह्या संस्थानाकडून खंडणी घेत असत. इ० स० १७६३ पर्यंत कर्नाटक प्रातामध्ये उत्तरेस सोधेकर व दक्षिणेस बेदनूरकर हे दोन संस्थानिक प्रबल होते. इ० स० १७६३ सोधे व बेदनूर हे दोन्ही प्रांत हैदराने हस्तगत केले. बासवलिंगाप्या ह्मणून जो सोध्याचा राजा होता त्याच्या कारकीर्दीत (इ० स० १६९७—इ० स० १७४५) बाजीरावांनी सोध्यावर इ० स० १७२६ मध्ये स्वारी केली होती. त्या वेळी त्याने व बेदनूरच्या राजानें चौथाई खंडणी देण्याचे कबूल केले व त्याप्रमाणे खंडणी येत होती. परंतु इ० स० १७३५ मध्ये दिसंबरच्या ४ थ्या तारखेस पोर्तुगीज लोकांचा व त्याचा तह झाल्यामुळे तो मराठ्यांशी सलोख्याने वागेनासा झाला, एवढेच नव्हे तर तो पोर्तुगीज लोकांस साह्य देऊ लागला. ह्यामुळे त्यावर मराठ्यांचा रोख होता. पुढें सोधेकराचा मराठ्यांनी पराभव केला व त्याने पुनः खंडणी कबूल केली. परंतु मधून मधून पुनः तो मराठ्यांच्या विरुद्ध होत असे, व त्याची खोड मराठे मो-

डीत असत. असा प्रकार इ० स० १७६३ पर्यंत चालला होता. इ० स० १७६३ मध्ये हैदराने बेदनूर घेऊन हैबतजग नामक आपल्या सरदारास सोंध्यावर पाठविले. त्या वेळी तेथील राजा मवाई इमोदी सदाशिव हा कारवारच्या उत्तरेस ८ मैलांवर शिवेश्वर येथे पडून गेला, आणि पोर्तुगीज लोकांच्या आश्रयास जाऊन राहिला. त्या वेळी पोर्तुगीज गव्हर्नर Mannel de Seldanha de Alboquerque हा होता. त्याने हैदराचा प्रतिकार करण्याचा थोडा प्रयत्न केला परंतु त्याचा कांही उपयोग झाला नाही. शेवटी तो गोंवि प्रातात गेला. तेथे त्यास ५२५ पौंड पेनशन देऊन पोर्तुगीज लोकानी आपल्या सरक्षणाखाली ठेविले (ता० १० एप्रिल इ० स० १७६८). पुढे त्याने त्यांच्या विरुद्ध इ० स० १७७४ मध्ये कांही गडबड केल्यावरून त्यास गोव्यानजीक मौळे (Moula) येथे ठेविले, व त्याचे पेनशन ३५० पौंड केले. तथापि त्याची मानमरातव चागली ठेविली होती. तो मेल्यानंतर इ० स० १७८२ मध्ये सवाई बासवलिंग हा त्याच्या मिळकतीचा मालक झाला. हा इ० स० १८३४ मध्ये वारला. नंतर त्याच्या मागून सदाशिव व वीरराजेद्र असे दोन पुरुष झाले. परंतु ते अल्पायुषी झाल्यामुळे त्यांच्या सपत्तीस त्याच्या वायका मालक झाल्या. त्यांनी एक मुलगा दत्तक घेतला होता. त्याचा वंशज अद्यापि गोमांतांत आहे.

मराठी इतिहासवाचकास सोंधेकराची ओळख होण्याकरितां ही विस्तृत माहिती दिली आहे. हैदराने सोंधे घेतल्यानंतर त्याची धूळधाण झाली. पुढे टिपूच्या कारकीर्दीतही तेथे लुटालुटीचा प्रकार चालला होता. टिपूची समाप्ति झाल्यानंतर इंग्रज, पेशवे व निजाम ह्यांच्यामध्ये मुलखाची जी वाटणी झाली त्यांत सोंधे पेन्शव्यांकडे येत होते, परंतु ते त्यानी घेतले नाही. तेव्हां त्यावर इंग्रजी अंमल कायम झाला.

सोंधे येथे सांप्रत स्मार्त, वैष्णव, आणि जैन लोकांचे मठ आहेत, व एक जुना किछा असून तो प्राचीन वैभवाची साक्ष देत आहे. बाकी येथे पूर्वीचे वैभव कांही राहिले नाही. नाही ह्यावाक्यास एक १८ फूट लांबीची तोफ असून ती तेथील रणसंग्रामाची साक्ष देत आहे! सोंधे (Sonda) हे गांव सांप्रत कारवार जिल्ह्यांत मोडत आहे. हे सिसी गांवाच्या उत्तरेस ८ मैलांवर आहे.

ऐसा भारी माणोस पाठविलिया उत्तम आहे. केवळ राजश्री व्यंकटराव याचे हवाली केलियास कृष्णरायासारिखे होईल. दुसरे फिरंगी यांची जबरदस्ती जाहल्यासी तुमची कुमक पोहोचून स्थळें जतन होत तरी बरें, नाहीतर सोंधेकराचीं ठाणीं सोंधेकराचे स्वाधीन करून खर्च जाहला पैका ध्यावा. ह्या दोहो पदार्थातील तुमचे विचारें कोणती गोष्ट करावी तें लिहिणें. जरीकरितां तेथें ठाणेंच होणें असेल तर त्या प्रांतींची माहिती आणि मातबर सावकार जामीन येथें देई व रसदही देई असा आह्मी येथें एक (गृहस्थ) योजिला आहे. त्याचे स्वाधीन तेथील कमावीस करावी. ठाणियाचा बंदोबस्त आहे त्याप्रमाणें असों द्यावा. योजिला आहे गृहस्थ याचे स्वाधीन पंचमहालची कमावीस केलियासी कित्येक कामकाज फिरंगी याजकडील वगैरे त्याचे हातून ध्यावें. जरी आमच्या लिहिण्याची अवज्ञा करून पंचमहालचा हुद्दा दुसऱ्याचे स्वाधीन कराल तर त्यास श्रापून त्याचेंही बरें न होय, आणि तो मुख्य तुमच्या हातून जाईल असें समजणें; यास्तव योजिले गृहस्थासच धंदा सांगणें; ह्मणजे त्याचे हातून सोंधे, बुर्दनूर (बेदनूर ?) व गोंवें वगैरे

१ व्यंकटराव:—व्यंकटराव नारायण घोरपडे?

२ सालगुदस्ता व्यंकटराव इत्यादिक सरदार त्या प्रांते गेले ह्मणून ह्या पत्रांत उल्लेख आहे त्यावरून हे पत्र इ० स० १७३८।३९ सालचे असावे. कोकणप्रांती फिरंगी लोकाकडे साष्टी प्रात होता तो धेण्याची मसलत ठरवून चिमाजी आपा छ० १ जिल्हेज ह्मणजे वैशाखमासी निघून कोकणात गेले. त्या समयी गोव्यांकडे शह देण्याकरितां व्यंकटराव नारायण ह्यांस फौज देऊन पाठविलें होतें. तेथें त्यांनी चांगला पराक्रम करून मुख्य सर केला व तेथें आपलें ठाणें बसविलें. त्यास अनुलक्षून हा उल्लेख असावा.

३ बेदनूर:—हें पूर्वी जंगल होते. येथें १६४० मध्ये बेदनूर नामक गांव बसविलें जाऊन इक्केरी येथील केलाडी राजांनी आपली राजधानी केली. ह्याची पुढे फार भरभराट होऊन येथें मोठें नगर बसलें गेलें. येथील राजास नार्हक ह्मणत

काज काम करून घ्यावें. हामी माझाबर त्रिंक्क शेट गुजर देतो अथवा सोंधेकराचा मुख्य सोंधेकराचे हवाली करून सोंधेकराकडून पैका घ्यावा ऐसाच सिद्धांत झाला तर कोणतं रोतीनें करणें तें लिहिलें पाहिजे. त्या सारखा तोही मजकूर मनास आणू” ह्मणोन विस्तारें लिहिलें तें कळलें. ऐसियास स्वामीनीं आज्ञा केली ते यथार्थच आहे. स्वामीपार्शी गृहस्थ तिकडील माहित[गार] मामला करणार त्यास येथें पाठवून द्यावें. त्याचे मुखें तिकडील सर्वही वर्तमान मनास आणून राजप्रकरणप्रसंग कसे काय सांगतो तेही कळतील. तदोत्तर त्यास उत्तर सांगणें तें सांगून. योजिला आहे गृहस्थ यास टाकून दुसऱ्यास हुद्दा सांगाल तर जो करील त्यास श्रापूं व मुख्य तुमच्या हातचा जाईल ह्मणोन आज्ञा, तर मुख्य मामला साधला तो स्वामींच्या आशीर्वादप्रतापें साधला. गेला तर स्वामींचा गेला. यांत आमचें काय गेलें ! आह्मी आज्ञाधारक स्वामींचे. स्वामी पूर्ण अभिमानी आहेत. तेथें आह्मीं चिंता करावीसैं काय आहे ? परंतु नूतन ठेवून स्वामींजवळ विनीतभावे विनंती करितात तेंच स्वामींस प्रमाण वाटेल. त्यासच हुद्दा सांगा. नाहीतरी जो करील त्यास श्रापीन ह्मणोन आज्ञा होते. आह्मीं वडील वडिलोपार्जित स्वामींचे चरण अर्चिले असतां आमचें भाषण स्वामींस अप्रमाण वाटतें हीच गोष्ट अपूर्व आहे. असो. स्वामींजवळ जे गृहस्थ आला आहे त्यास येथें

असत. येथील शिवाप्पा नाईक फार प्रसिद्ध असे. वाजीरावांनी ज्या वेळी श्रीरंगपट्टणावर स्वारी केली त्या वेळी येथे सोमेश्वर नाईक ह्मणून राजा होता (इ० स० १७१४-इ० स० १७३९). तो मेल्यानंतर त्याचे मागून बसाप्पा गादीवर बसला. तो मेल्यानंतर त्याची राणी राज्य करित असतां हैदरानें बेदनुरावर स्वारी करून तो सर केला. राणी विरम्माजी ही राजवाड्यास आग लावून पडून गेली. नंतर हैदरानें तेथे लुटालुट करून अतिशय द्रव्य नेलें. पुढें तेथें त्यानें हैदरनगर नांवाचें गांव बसविलें. सांप्रत हौसर इलाख्यांत हें गांव असून तें नगर ह्या नांवानेंच प्रसिद्ध आहे. आतां बेदनूरचा मागमूसही राहिला नाही.

पाठवावें. त्याचें वर्तमान मनास आणून त्यास उत्तर सांगणें तें सांगून. सालगुदस्ता ठयंकटराव इत्यादिक सरदार त्या प्रांते जाऊन श्रम साहास केलें, जुजले, भांडले, तुटले, फाटले, मुख्ख साधिला, त्यास तेथून उडवून द्यावें ही गोष्ट स्वामीच्या तरी चित्तास येते कीं काय ? श्रम साहास करून मुख्ख साधणार सर्व सरदार आहेत. आह्मी अशी गोष्ट केलीयास कोणही बांधतो असें नाही. असो. स्वामी ईश्वरस्वरूप आहेत. स्वामींनीं त्या गृहस्थास येथें पाठवून द्यावें. त्याचें वर्तमान श्रवण होऊन उत्तर त्यास सांगणें ते सांगून व त्याचें हातून सोंधे प्रांतीचें (राज)कारण अथवा विदनूर प्रांतीचें अगर गोंवे प्रांतीचें राजकारण होईसीं असतील तीं लक्षप्रकारें त्याचे हातून घेऊन. मुख्य गोष्ट फिरंगी याचा आमचा सलूख नाही. फिरंगी आमच्या जाग्याचे गळां येऊन पडणार. तसेंच सोंधेकराचा आमचा सलोख नाही. तो उपद्र्याप करणार. आह्मी त्याचा मुख्ख पालथा घालणार. ऐसा प्रसंग आहे. तेथें कमावीस कोठून चालणार व गोंव्याचे साहुकार फेडण्यास[?] कोठून येतील ? आमच्या फौजा त्या प्रांतीं जाणें त्या जाऊन गर्गशा करतील. ऐसा विचार आहे. स्वामींनीं सात शेणव्यास पाठवून द्यावे. त्याचे हातून राजकारण प्रसंगानें जे जे घडोन येतील ते त्याचे हातून करविले जातील. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.

[लेखांक ३९]

श्री.

श्रीमत् महाराज परमहंस श्री स्वामींचे सेवेसी:—

चरणरज बाजीराव बल्लाळ प्रधान कृतानेक विज्ञापना येथील कुशल श्रीकृपें यथास्थित असे विशेष. चिरंजीव राजश्री आपांनीं माहिर्म घेत-

१ माहिम:—हे गांव ठाणें जिल्ह्यांत आहे. येथें एक लहानसा किल्ला आहे. येथें पोर्तुगीज लोकांचे ६० शिपाई व १५ जेजाला असत. चिमाजी आपा पेशव्यांनीं हें ३० स० १७३९ च्या जानेवारीमध्ये हस्तगत केलें.

याचें वर्तमान पहिलें सेवेसी लिहिले आहे, त्यावरून विदित जाहलेच
 मसेल. माहिम घेतल्यावरी दुसरे दिवसीं छ १० सवालीं केळवें
 ह्या करून घेतले. ऐसीं माणसांची डोचकीं मारिलीं. त्याच सलाबतीनें
 तरगांवकरांनी कौल घेतला. केळवे जागा थोर नव्हती. माफ(क)च
 ती. शिरगांवची माडी होती ते आली. अतःपर चिरंजीव तारापुरास
 पले असतील. त्यास स्वामीचे आशीर्वादे तेही जागा हस्तगत होईल.
 पारांश स्वामीचे कृपेकरून होणे ते बरेच होईल. “वसईचा आपण आ-
 शीर्वाद दिल्या आहे त्याप्रमाणें होईलच. यांत सदेह नाही. आह्मी
 करूं स्वामीची आहो. सर्वस्वी श्रुत होय हे विशापना.”

लेखांक ४०]

श्री.

श्रीमत् महाराज परमहंस श्री स्वामींचे सेवेसी.—

चरणरज वाजीराज वल्लाळ प्रधान कृतानेक विशापना येथील कुशल
 मार्गित छ० ७ जिल्काद जाणोन निरंतर आशीर्वादपत्रीं सांभाळ

१ छ० १० सवाल.—ता० १० जानेवारी इ० स० १७३९, बुधवार.

२ केळवे:—हे माहिमाजवळ एक लहान गांव आहे, ह्मणून केळवे माहिम ह्या
 युक्त नांवाने ते प्रसिद्ध आहे. येथेही एक लहानसा किला आहे.

३ तारापूर:—हे गांव ठाणे जिल्ह्यात आहे. हे पोर्तुगाज लोकांच्या ताब्यांत होते.
 चिमाजी आपानी इ० स० १७३९ मध्ये जिंकून घेतले. नंतर मराठ्यांनी ये-
 ाल किल्ल्याची चागली दागदुजी केली व तेथे चार तोफा ठेवून किल्ल्याच्या नीट
 दोबस्त केला.

४ वसईचा आशीर्वाद:—स्वामींनी चिमाजी आपांस “वसई दिली” ह्मणून अ-
 ादरच आशीर्वाद दिला होता. त्या आशीर्वादाप्रमाणे वसई फत्ते करण्याचा चि-
 माजी आपांनी यत्न केला.

५ छ० ७ जिल्काद:—ता० ६ फेब्रुवारी इ० स० १७३९, मंगळवार.

करावयास आज्ञा करावी. यानंतर तारापूर संस्थान घेतल्याचें वर्तमान, पूर्वी सेवेसी लिहिलें आहे. त्यावरून विदित जाहलेंच असेल. तारापूर^१ घेतल्यावरी अशीरंगड किल्ला फिरंगी याचा हस्तगत जाहला. किल्ला मातवर विलंद आहे. परंतु स्वामींचे आशीर्वादे हस्तगत जाहला. अतःपर चिरंजीव राजश्री आपा कुल फौजेनिशीं साष्टीस गेले. २। गोष्ट तीन स्थळें त्यांपैकीं वेसावीयास खंडोजी माणकर यांणीं मोर्चे आहेत. जेर केलें आहे. स्वामींच्या आशीर्वादे इतक्या दिवसांमागे जाहलें असेल. वसई घेतल्यावरी वानरे, धारावी हीं दोन स्थळें आपा गेल्यावरील. एकूण साष्टीतील तिन्ही स्थळें हस्तगत जाहल्यावर वसईच यत्न करतील. मुख्य स्वामींचा आशीर्वाद मस्तकीं आहे तेणेंकरून गोष्टी उत्तमच होतील. रजया आशेप्रमाणें दोन सुसीच्या पाठि आहेत. सेवेसी प्रविष्ट होतील. लोभ असों दिजे. सेवेशी श्रुत होय हे ज्ञापना.

[लेखांक ४१]

श्री.

श्रीमत् महाराज श्री परमहंस स्वामींचे सेवेसी:—

चरणरज बाजीराव बल्लाळ प्रधान कृतानेक विज्ञापना येथील कुश

१ तारापूर संस्थान:—हे छ० २४ सवाल रोजी फत्ते झाले. ह्याच दिवशी पेशवा याचा प्रख्यात सरदार बाजी भिवराव हा रणामध्ये मृत्यु पावला.

२ अशीरगड:—हा किल्ला छ० २ जिल्काद (ता० १ फेब्रुवारी १७३९) मे फत्ते झाला. हा ठाणे जिल्ह्यांत आहे. ह्याम अशेरी असेही क्षणतात. हा किर्तुगीज लोकांकडे पुष्कळ वर्षांपासून असून ते त्याची फार योग्यता मानीत असत व त्यांची बायकामुले त्याचें संरक्षण करीत असत.

३ वेसावे:—हे ठिकाण खंडोजी माणकर यांणी छ० ७ जिल्काद रोजी सर केलें. हे लहानसें बंदर साष्टीच्या पश्चिम किनाऱ्यावर आहे.

४ वानरे धारावी:—वानरें (ज्यास वाद्रे Bandra क्षणतात तें) व धारावी हीं दोन गांवे मुंबईजवळ ठाणें जिल्ह्यांत आहेत.

